Guliston davlat universiteti

Pedagogika fakulteti

pedagogika –psixologiya va mexnat ta’limi

kafedrasi

UMUMIY PSIXOLOGIYA

FANIDAN

MA'RUZALAR MATNI

Guliston 2018

Annotatsiya

Ma'ruza matnlarini tayyorlashda quyidagi olimlarning E.G`oziev, M.G.Davletshin, Sh.Do`stmuhamedova, M.Mavlonov, S.To`ychieva, V.Karimova, M.Vohidov, V.A.Krutetskiylarning o`quv qo`llanmalaridan foydalanilgan.

Ma'ruza matni ta'lim to`g`risidagi Qonun, DTStalablaridan kelib chiqqan holda tayyorlandi. Ma'ruza matnlarni kadrlar tayyorlashning barcha bosqichlarida uning samaradorligini oshirish psixologiyaga oid bilimlarning salmog`iga bog`liq, shu sababli ma'ruza matnlarida talabalarning psixologiya fanidan egallashi lozim bo`lgan malaka va ko`nikmalarni shakillantirishga asosiy e'tibor qaratilgan.

Ma'ruza matnida bo`lajak o`qituvchilar uchun psixologiya fani bo`yicha muhim ahamiyatga ega bo`lgan, ta'lim va tarbiyada shaxslararo ijobiy munosabatlar o`rnatish, o`ziga yuklangan turli vazifa va rollarni muvaffaqiyatli amalga oshirish va boshqa psixologik qonuniyatlar misollar asosida yoritildi.

Ushbu ma'ruza matnlari bugungi kun talabalari uchun psixologiya fani bo`yicha zaruriy qo`llanma bo`lib xizmat qiladi.

Tuzuvchilar:
kaf.mud.dots. M.Xolnazarova

O`qituvchi: G.Urdabayeva
Taqrizchilar: prof. Z.Nishonova

Ma'ruzalar matni «Pedagogika-Psixologiya va mexnat ta’limi» kafedrasining
27 avgust 2018 yil yig`ilishida muhokama qilinib ma'qullangan.

1-mavzu: Umumiy PSIXOLOGIYA FANIGA KIRISh (2 soat)

Reja:

1. Umumiy psixologiya fanining predmeti.
2. Psixika xakida tushuncha
3. Psixologiya fanining soxalari.
4. Psixologiyaning ilmiy tadqiqot metodlari.

Tayanch so`z va iboralar.

Psixologiya-miyada voqeylikning obrazi sifatida sodir buluvchi psixika xakidagi, psixik faktlar, qonuniyatlar va psixikaning mexanizmi tugrisidagi fandir, insonning shaxsiy xarakterga ega bulgan faoliyati vokeylikning miyadagi obrazi asosida va shu obraz yordamida qilinadi.

Psixologiya so`zi yunoncha «psyuxe», ya'ni jon va «logos», ta'limot degan ma'noni anglatadi.

Sezgi, idrok, diqqat, xotira, tafakkur, Iroda, xayol va boshkalarni psixika yoki psixik jarayonlar deb ataymiz.»

Psixologiya soxasida mukammal darsliklar yozila boshlangan davrga sal kam 160 yil buldi. Shu davr ichida juda kuplab ilmiy tadkikot natijalarini uz ichiga olgan monografiyalar, darsliklar, kullanmalar yozildi. Lekin, bu bilan fanning jamiyat xayotida tutgan urni juda oshib ketdi, deb bulmadi. Sababi, psixologiya soxasida faoliyat kursatgan barcha olimlar kuprok diqqatlarini mavxum shaxe va individual psixologiyaga karatdilar. Vaxolanki, inson, uning barkamolligi, jamiyat taraqqiyotiga bevosita ta'siri masalasi utib borayotgan asrimizning oxiriga kelib, o`ta dolzarb va muxim muammolar katoridan joy oldi.

XX asr va uning erishilgan yutuklaridan eng muximi shu buldiki, texnika, elektronika va boshka shunga uxshash murakkab texnologiyalarni yaratgan inson va uning bevosita kundalik xayoti bilan boglik muammolar kupayib borishi bilan xarakterlanadi.

XXI asr busagachida juda kuplab davlatlarda bulgani kabi dunyo xaritasida munosib urin olgan mustakil Uzbekistonda xam barcha soxalarda tub isloxatlar boshlandi. Bu isloxatlarning barchasi inson omilini xar kachongidan xam yukori saviyaga ko`tarib, uning kuchi, idroki, saloxiyati, ruxiy xamda ma'naviy barkamolligini bevosita tarakkkiyot, rivojlanish va sivilizatsiya bilan uzviy bogladi.

Inson psixologiyasini bilish, uz taraqqiyotini va iktidorini tashkil etishni bilish, xar kamlay yosh davrda xam optimal ravishda ishga yaroklikni, turli uzgarishlarga psixologik jixatdan tayyorgarlikni taminlash, yangicha fikrlash va tafakkur kilish kobiliyatini rivojlantirish muammosini il gari surdi.

Shunday qilib. yangi davr xar bir insondan uz ichki imkoniyatlarini adekvat bilish, shu bilimlar zaxirasi bilan yakinlari va xamkasblari psixik dunyosini bilishni talab kilmokda. Buyuk Sukrot uz davrida «Uz-uzingni bil»! degan shiorni urtaga tashlagan edi. Yangi davr bu bilimlar yoniga uz yongdagilarni va ularning kilayotgan ishlarini xam bil», degan shiorni xar kachongidan xam dolzarb qilib kuydi. Ayni shu muammoni echishda xozirgi zamon psixologiya ilmi va amaliyotining roli bbenixoya kattadir.

An'anaga aylanib kolgan xodisalardan biri shuki, psixologiya va u urganadigan xodisalarni fakatgina Ushbu Fan bilan bevosita shugulnadigan kimsalar urganib kelishgan, zero, psixologik xodisalar bilan xar kanday inson xam tanish bulishi va u inson xayotining

asosini tashkil etishi kerak. Yangi davr va uning uzgarishlarga boy xayoti endi xar bir kishining psixik xodisalar qonuniyatlarini bili shva shunga moe tarzda okilona va omilkorona ish yuritish zaruratini talab kilmokda.

Psixologiyaning predmeti. «Psixologiya» so`zi ikkita grek so`zlaridan -

«rxusGge» -jon, Rux va «Logos» - ta'limot, ilm so`zlaridan iborat bulib, an'anaviy ma'nodagi inson ruxiy dunyosiga aloqador batcha xodisalar va jarayonlar uning predmetno`y tashkil etadi. Boshkacha qilib aytganda, Psixologiyaning predmeti xar birimizning tashki olamni va uz-uzimizni bilishimnzning asosida yotgan jarayonlar, xodisalar, xolatlar va shakllangan xislatlar tashkil etadi. Psixologiya buyicha adabiyotlarda uning predmetini kiskacha qilib, psixikadir, deb ta'rif berishadi.

Psixika- bu inson ruxiyatining shunday xolatiki, u tashki olamni (ichki ruxiy olamni xam) ongli tarzda aks ettirishimizni , ya'ni bilishimiz, anglashimizni ta'minlaydi. Lekin bu kiska ta'riflardan psixikaga aloqador jarayonlar ongning aks ettirish shakllari ekan, degan yuzaki xulosaga kelish notugri buladi. Chunki inson psixikasi va uning ruxiy olamiga aloqador xodisalar va jarayonlar shu kadar murakkab va xilma-xilki, biz ba'zan uz-uzimizni xam tushunmay kolamiz. Shunday qilib, psixologiya fani urganadigan jarayonlar va xodisalar murakkab va xilma-xil. Ularni urganishning ikki jixati bor: bir tamondan, ularni urganish kiyin, ikkinchi tamondan oson xam, oxirgi jixatida xusisida shuni aytish mumkinki, bu xodisalar bevosita bizning uzimizda berilgam, ularni uzokdan kidirish, mavxum analogiyalar kilish shart emas, boshka bir tamondan, ular uzaro bir-birlari bilan boglik va umumiy qonuniyatlar va printsiplarga buysunadi. 1- jadvalda psixik jarayonlarning namoyon bulish shakllari, ular urtasidagi uzaro bogliklar aks ettirilgan.

Demak, kiska qilib, Psixologiyaning predmeti konkert shaxs, uning jamiyatdagi xul k atvori va turli faoliyatlarining uziga xos tamonlaridir, deb ta'riflash mumkin. Psixologiya konkert Fan sifatida psixik faoliyat qonuniyatlarini, uning ruy berishi mexanizmlari va omillarini urganuvchi fandir.

Psixologiya yaxlit va mustakil Fan sifatida odamlarda gumanistik meitalitetning shakllanishiga xizmat qilib, inson omiliga aloqadorligi uning shu yunalishdagi muammolarni ma'lum ma'noda urganadigan barcha fanlar bilan bevosita aloqasini takoza etadi. Bular birinchi navbatda ijtimoiy gumanitar Fan soxalari bulib, psixologiyaning ular orasidagi mavkei uziga xos va etakchidir.

Psixologiya voqeylikning aloxida soxasi bo`lgan psixik (yoki ruxiy) xayot soxasini o`rganadi. Har kimga ma'lum xodisalar sezgilarimiz ,idrok tassavurlarimiz, fikr, xis intilishlarimiz va shunga uxshashlar psixika xodisalari jumlasidandir. Shaxsning psixik va individual xususiyatlari deb ataladigan xususiyatlari;odamning temperamenti (mijoz), harakteri fe'l atvori), qobiliyati, extiyoji, mayl va xavaslari xam psixika soxasiga kiradi.

Psixik (ruxiy) xodisalarning butun majmui odatda psixika degan so`z bilan ataladi. Psixika o`ziga aloxida bir olam emas: u organikxayotning yuksak formalaridan bo`lib, faqat xayvonlar bilan odamga xosdir. Odam psixikasi xayvonlar psixikasidan sifat jixatidan farq qilib odamda psixik xayotning yuksak formasi-ong bor. Odam ongli zotdir.

Psixik xayot xodisalari juda xilma-xil bo`lib bir-biri bilan o`zaro boglangan bo`ladi.

Psixologiyaning vazifasi ana shu bog`lanish va munosabatlarning qonuniyatlarini ochib berishdir. Psixik xodisalar va butun psixika rivojlanib kelgan va rivojlanmokda.

Psixologiya psixik xayot xodisalari yoki kiskacha qilib aytganda psixikadan baxs yuritadi. Psixika-bu yuksak tashkil topgan materiyaning sistemali xossasi (xususiyati), subekt tomonidan obektiv borliqni faol aks ettirish, mazkur borliq manzaralarini sub'ekt o`zidan o`zoklashtirmay ifodalashi,xuddi shu asnoda o`z xulkini va faoliyatini shaxsan boshqarishdir. Psixikada utmish,xozirgi davr va kelasi zamon xodisalari ifodalangan va

tartibga solingandir. Utmish xodisalari inson xotirasida mujassamlashib, shaxsiy tajribalarda namoyon bo`ladi. Psixikani aniqlovchi asosiy belgilar mavjuddir: predmet muxiti obrazini aks ettirish , tirik tana a'zolarining harakat qilishi, ularning mazkur muxitda orientatsiyasi, bu bilan aloqaga kirishish extiyojidan konikish, to`g`ri aloqalar teskari aloqalar qilish printsipi buyicha aks ettirish to`g`riligini nazorat qilish kabilar. Teskari aloqa sharofati tufayli obraz bilan harakat natijasini taqqoslash amalga oshiriladi, paydo bo`luvchi xolat bu natijadan oldin sodir bo`ladi, chunki u borliqning o`ziga xos modeli sifatida namoyon bo`lish imkoniyatiga ega. Genetik kelib chiqishiga binoan psixika o`z reflektor tipiga va tarixiga ega bo`lgan aloxida siklli tizim sifatida yuzaga kelgan. Reflektorlik organizm xayotining ob'ektiv sharoitlari birlamchiligini va ularni psixika yordami bilan idrok qilishning ikkilamchiligini bildiradi. Idrok qiluvchi mazkur tizimning tarkibiy qismlari ijro etuvchanligi harakatlarning maqsadga yo`nalganligiga. Obraz ta'siriga «teskari» qonuniy o`tish jarayoni xisoblanadi. Psixikaning reflektor tabiatining birinchi shunday ilmiy talqini rus fiziologi I.M.Sechenov tomonidan amalga oshirilgan bo`lib, bir qancha asrlar davomida psixika aloxida tanasiz narsa, uni harakatga keltiruvchi kuch uning o`zida yashiringan degan, uning faolligini rad etuvchi, uni nerv jarayoni bilan almashtiruvchi, unga tenglashtiruvchi mexanik materialistik yo`nalishga kuchli zarba edi.

Psixologiya fanining asosiy kategoriyalari ichida (shaxs,motivatsiya,faoliyat, muomala va xokozo) ong aloxida urin egallaydi va u borliqda insonning yuksaklik darajasini egallashga muxim zamin, kafolat negizini yaratadi. Insonni xayvonot olamidan ajralib chiqishining bosh omili xam ong xisoblanadi, xuddi shu boisdan u taraqqiyot va kamolotning eng zarur mezoni, o`lchami sifatida muxim rol uynaydi. Psixologik nuktai nazardan olib qaralganda u ijtimoiy tarixiy (filo-genetik) va individual (ontogenetik) taraqqiyotning maxsuli xisoblanmish insongagina xos bo`lib, psixik aks ettirishning va o`z-o`zini boshqarishning yuksak darajasi sanaladi. Ong kategoriyasi amaliy jixatdan tavsif kilinganda ;

A) u xam xissiy ,xam aqliy obrazlarning uzluksiz ravishda o`zgarib turuvchi majmuasi sifatida,

B) bevosita sub'ektning oldida uning «ichki tajribasi» tariqasida ,

V) Amaliy faoliyatdan kutiluvchi maxsulni oldindan sezuvchi (paykovchi) psixologik xodisa sifatida xukm suradi.

Ong muammosi bir qancha fanlarning,jumladan falsafa (uning asosiy masalasi-bu ongning turmushga nisbatan munosabatidan iboratdir), mantik lingivistika, etnografiya, antropologiya, sotsiologiya, neyrofiziologiya, pedagogikalarning tadqiqot predmetiga aylangandir.

Psixologiya Fani individda ongning vujudga kelishi, uning tuzilishi rivojlanishi va xukm surishini tadqiq qiladi. Ong predmetiga faollik,yo`nalganlik,intentsiallik,xususiyatlariga ega:Ong doimo nimanidir tushunish sifatida;b)refleksiyaga nisbatan qobiliyatlilik; o`z-o`zini kuzatish,ya'ni o`zligini anglash;g)motivatsion kadriyxususiyat yaqqollikning yoki ravshanlikning turlicha darajasi yoki boskichi ekanligi.

Psixologik ma'lumotlarga qaraganda har qaysi individningongi noyob betakror,ammou ixtiyoriy emas,chunki birinchi navbatda maxsus tizimda xukm suruvchi to`zilish bilan unga bog`liq bo`lgantashki omillar ,hamda xech kanday aloqasi bo`lmagan omillar shartlangandir.Xuddi shu tufayli ongni tadqiq kilinishning ikkita muxim kiyinchiligi mavjud:

A)Barcha psixologik xolatlar individning ko`z ungida namoyon

bo`ladikim,bunda birinchidan,ular kay tarika anglashilmokda (ongsizlikning roli qanchalik),ikkinchidan,anglash darajasiga etkazishning maxsus tashki va ichki Mashki natijasida inson tomonidan anglashiniladi,uchinchidan,bilvositalikda ong funktsiyasida yangilishlik vujudga keladi.

O`z-o`zini ko`zatish natijalariga ko`ra ong o`zining yaqqol psixologik o`ziga xosligidan maxrumdir,chunki uning yagona alomati shundan iboratki,uning sharofatibilan individoldida(u yoki bu ravshanlik aniqlikdarajasida)yaqqol psixologik funktsiyalarmoxiyatini yuzaga keltiruvchi turli xolatlar xodisalar namoyon bo`ladi.Xuddi shu boisdan ong psixikani xukm surishining sifatiga ega bo`lmagan umumiy sharti (sharoiti tariqasida talqin kilingan buning natijasida umajoziy belgilangan.

Jaxon psixologiyasi fani kontsepsiyalarida bu xodisa aksariyat xollarda «ong nuri», «ongning maydoni», xatto «psixik funktsiyalarning umumiy xokimi»kabi taxlil etilgan, goxo u qaysidir psixik funktsiyalar bilan gayritabiiy ravishda (kupincha diqqat,bilan)aniqlashtirilgan.shu munosabat bilan birinchi galda ongni urganish,tekshirish to`g`risida umuman gap bo`lishi mumkin emas. Ikkinchi xolda esa ushbu masala unga muttanosib Funktsiyasi bilan almashtiriladi. Bunday talqinlarning barchasi shunday fikrni tugdiradiki, go`yoki ong ilmiy psixologiya fani uchun shunchaki qayd qilinishi. Ya'ni fiktsiya xalos.Ongni tadqiq qilishdagi ikkinchi qiyinchilik xam bevosita birinchisidan kelib chikad:a)ong bir kator psixik funktsiyalar kabi tashki fazoda lokalizatsiyalashmydi; b)Ong psixik funktsiyalardan farqli ularok vaktni (zamonni,davrni) muayyan qismlarga ajrata olmaydi.Tadqiqotchilar ongni urganish uchun ommabop sodda psixologik metodlarni kullaganliklari tufayli uning ma'lum tavsifini topa olmadilar,jumladan vaktning aniq birliklari yordamida uni ulchash, muayyan vakt oraligida ongni solishtirish. Adabiyotlar taxlilining kursatishicha ,ongni kontsruktiv tarzda talqin qilishning muxim jabxasi I..Kant tomonidan ko`tarilgan.

Shaxslararo munosabatda xamkorlik faoliyatining tuzilishi ong strukturasini vujudga keltirib, uning quyidagi asosiy xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi a)ijtimoiy xususiyati xatto simvolik va verbal to`zilishga ega bo`lgan belgilar bilvositalanganligini qamrab olganligi b) Refleksiyaga, ya'ni o`z-o`zini tushunishga nisbatan qobiliyatlilik, v)ichki diologizm,ya'ni nutqqa, fikrlash mexanizmi negiziga kurilishi; g)predmetlilik,ya'ni har kanday psixologik xolatmuayyan yaqqol tasvirlarga va alomatlarga ega bo`lishligi va xokozo.

Endi ongning psixologik tavsifidan kelib chikkan xolda uning shakllari yuzasidan kiskacha muloxaza yuritamiz.Ongning genetik jixatidan talqini ongsizlik birlamchiligini bildirib u o`ziga xos xususiyatga ega ekanligini,inson xayot iva xatti harakatida muayyan darajada rol' uynashini tan olishni takkoza etadi.Chunki inson ongining yuksakrok shakllari o`zok ijtimoiy tarixiy taraqqiyotining keyingi davrida vujudga kelgandir. Xudi shu boisdan ongning paydo bo`lishi to`g`risida muloxaza yuritilganda ijtimoiy borliq ,ijtimoiy taraqqiyot,ularga nisbatan munosabat uslubi asosiy me'zonlar vazifasini bajarib kelgan va xozir xam xudi shunday bo`lib kolaveradi.

Psixologik talqinga ko`ra,ongsizlik birinchidan,voqeylikning xodisalari bilan shartlangan.Ruxiy jarayonlar,aktlar va xolatlarning majmuasi;ikkinchidan,tashki va ichkita'sirlarga nisbatan sub'ektning o`ziga xech kanday xisobat bermasligi;uchinchidan.psixik aks ettirishning shakli yaya'ni voqeylikning obrazi :tasviri. Timsoli vaungaunga nisbatan sub'ektning munosabati refleksiyaning maxsus predmeti sifatida vujudga kelmaganligi;turtinchidan,qismlarga ajralmovchi yaxlitlik tarkibiga ega ekanligi va xokozo.

Ongsizlikning onglilikdan farqi shuki. Uning tomonidan aks ettiriluvchi voqeylik

sub'ektning kechinmalari uning borliqka munosabati bilan kushilib,arulashib ketadi.Shuning uchun ongsizlikda sub'ekt tomonidan amalga oshiriluvchi xatti –harakatlar natijasini ixtiyoriy ravishda nazorat qilishi va baxolash imkoniyati mavjud emas. Ongsizlikdan voqeylik sub'ektning uxshashlik,ayniyat singari mantiqiy shakllari asoslanib aks ettiriladi.

Bu xolda bevosita emotsional xis qilish.emotsional yukish va identifikatsiyalashga daxldorlik tuygusi orkali turlicha xodisalar o`zining tuzilishi,moxiyati jixatidan o`ziga xoslikdan kati nazar bir tiximga birlashtiriladi.psixologik obektlar urtasidagi uyoki bu xususiyatli alomatlar urtasidagi tafovutllar mantiqiy qarama-qarshiliklar ochilmasidan namoyon bo`ladi,inikos etiladi.

Ongsizlikda utmish bilan kelajak kupincha bir davrda xukm surayotganday go`yoki ular Biron-bir psixik aktga bevosita birlashgan tarzda aks ettiriladi,bunga tush ko`rish jarayoni erkin misoldir. Ongsizlik borliqni bola tomonidan bilishning ilk shakllarida ,ibtidoiy tafakkurida intuittsiyada .affektiv xolatlarda sarosimaga(paniqaga)tushishda,gipnoz xolatida tush ko`rishda.,odatiy harakatlarda subsensor idrokda, ixtiyorsiz esda olib qolishda shuningdek, intilishlarda, xissiyotda, xulk-atvorda o`z ifodasini topib, ularning sabablari va oqibatlari shaxs tamonidan tubdan anglashilmaydi. Odatda ongsizlikning namoyon bo`lishining turt turkumi psixologlar tamonidan tan olinib kelinmokda.

1.onglilik xolatlari.

2.Faoliyatining anglashilmagan ko`zgatuvchilari. Anglashilmagan motivlar va ma'no anglatuvchi ustanovkalar, odatda ular shaxsga oid ma'no kasb etib, kelajakka xoxish, istak orkali shartlangandirlar. Bunday xolatlarning turkumi gipnoz xolatidan chiqib sub'ektning xatti-harakatini urganishda kulga kiritilgan, ushbu jarayonda unga aniq harakat datsuri orkali kuchli ta'sir o`tkazilgan (masalan bozorga bori shva aytilgan narsalarni harid qilish kabilar). Kuyilgan datsuriy topshiriklarni topshirish jarayonida inson o`z xulk atvori sabablarini izoxlash va tushuntira olish imkoniyatiga ega bo`lmaydi. Mazkur xodisalarning psixoloigk tartibini psixoanalitik pozitsiyasidan turib tushuntirishga harakat kilgan Zigmund Freyd «ongzislikning dinamik kisilishi» terminini fanga olib kirgan. Z.Freyd, ongsizlik deb, ijtimoiy normalar talabi bilan nizoli xolat, qarama-qarshilik tufayli ongga kira olmagan, amalga oshmay kolgan mayllar kisilish mexanizmi yordami bilan begonalashib, individ yanglish aytgan so`zida, gapda yanglishib ketishida, tush ko`rishida va xakozolarda aks etishini tushunadi.

Ongsizlikning shunga uxshash tarzda namoyon bo`lish xususiyati shundan iboratki, sub'ektining amalga oshmay kolgan mayllari psixoterapevtik xolatlar bilan sababiy bog`liqligini anglashi mazkur mayllar bilan shartlangan kechinmalarning yuqolishiga olib kelmaydi (masalan, kurkuvning yuqolishga), chunki anglanish sub'ekt tamonidan kandaydir u bilan yuz bermayotgan, go`yo shaxsga aloqasiz, begona xodisa sifatida idrok kilinadi.

Xulk atvordagi ongsizlik samaradorligini ularni keltirib chikaruvchi xodisalar shaxsning boshka odamlar bilan xamkorlikda boshidan kechirishida (masalan, psixologik seans chogida) yoki gurux psixoterapiya davrida o`zgalarda kechishda sodir bo`lsa individni koniktiradi. Chet El psixologiyasida eng avvalo, Z Freydning psixoanalizida va uning izdoshlari karashlarida ongsizlikning yuzaga kelishini tor ma'noda cheklanib tushunish uning dinamik shabxalarini shakllanishining bir tamonlama taxlil qilish bilan shartlanganligidir. Chunki, ongsizlikning inson bilan borliqning o`zora ta'siridan bevvosita ajratib olmaslik, ajratib olmaslik bir kator anglashilmovchiliklarga olib keladi, ularni differentsiyalash orkali shunday konteksdagina uning asl moxiyati,

funktsiyalari shaxs xulk-atvoridan ochilishi mumkin xolos.

Bunday cheklanishlar sobik sovet psixologiyasida ustanovka nazariyasida, psixologik xodisalarni urganishda faoliyati yondoshuvda psixikani dialektik materialitsik tushunishdan kelib chikkan xolda anglashilmagan motivlarning funktsiyalari, tabiati, ma'no anglatuvchi ustanovkalar inson xayotida shaxsiy ma'no kasb etuvchi g`oyalarida bartaraf qilib borildi.

Faoliyatni bajarish usullarining anglashilmovchi regulyatorlarda (avtamatlashgan xulk atvor sereotiplari iva operatsion ustanovkalar) uni kechishining barqaror va yo`nalgan xususiyatini ta'minlaydi. Ular avtamatlashgan va ixtiyorsiz harakatlar regulyatsiyasi negizida yotadi (masalan, topshirikni echish jarayoni) va anglashilmagan xodisalarni oldindan sezish (paykash) obrazlari harakat usullari bilan shartlangan bo`lib, turli vaziyatlardagi utmish tajribalariga bevosita shartlangan bo`lib, turli vaziyatlardagi utmish tajribalariga bevosita tayanadi. Avtamatlashgan odatiy xulk-atvor yo`lida kutilmagan tusiklar paydo bo`lganda ular sub'ekt tamonidan anglashinishi mumkin.

Anglashilmagan avtomatlashganxulkning psixolofiziologik mexanizmlari to`g`risidagi ilmiy tasavvur, nazariya N. A. Bernshteynning «Xatti-harakat to`zulish darajalari» kontsepptsiyasida ishlab chikilgan.

IV. Subsensor idrok qilishning vujudga kelishi. Ongsizlikning tabiati to`g`risidagi ilmiy tasavvurlarning tabora usishi, uni paydo bo`lishining o`ziga xos xususiyatlari, keltirib chikaruvchi mexanizmlari va funktsiyalari inson xulk atvorining regulyatsiyasi shaxs xayotining yaxlit ob'ektiv manzarasini yaratishning zarur shart-sharoiti xisoblanadi. Lekin, bu muammo xali to`lakonli ilmiy ma'lumotlarga ega jemas, xudi shu sabbadan uning psixofiologik asoslari, mexanizmlari, harakatga keltiruvchi kuchlar to`g`risida atroflicha muloxaza yuritish imkoniyatini bermaydi.

Har kanday usulda o`tkaziladigan psixologik tekshirishlar kator prinsiplarga rioya qilishni talab etadi: sub'ektiv (psixologik) asosga nisbatan ob'ektiv (material) asosning birlamchiligi , psixikaning taraqqiyotida faoliyatining etakchilik roli, psixik xodisalarning o`zoro bog`liqligi printsipli, psixik faoliyatini urganishda ob'ektivlik printsipi, nazariya bilan amaliyotning bog`liqligi printsipi.

Sub'ektiv asosga nisbatan ob'ektiv asosning birlamchiligi printsipi psixika material bo`lmasa xam materiyadan ayrim xolda yashay olmasligidan kelib chiqadi. Shuning uchun xam psixologlar psixikaning tashki material ko`rinishidan o`rganadilar. Insonni urganishda biz psixik faoliyatining kuplab tashki ko`rinishlariga duch kelamiz. Ulardan asosiylariini kursatib o`taylik.

a) ogzaki va yozma nutq. Psixolog uchun kishining o`z-o`zi (shaxsiy xisobot ma'lumotlari) xakidagi muloxazalari g`oyat kizikarli bo`ladi. Nutq orkali kishilarning fikrlari, xissiyotlari, karashlari, intilishlari, bilimlari va boshkalar xakida xulosaga kelish mumkin.

b) Inson faoliyatining maxsulotlari. Kishilar psixikasi xakida ularning o`z kullari bilan yasagan buyumlar: mexanizmlar, asboblar, kontsruktsiyalari, turli yasamalar, rasmlar va boshkalar ma'lumot beradi.

v) Psixik faoliyatining balanda namoyon bo`lishi. Bu ko`z karashlari mazmundorligi, yuz mimikasi, imo-ishorasi,Yu nafas olish va kon aylanishining o`zgarishi, miya elektr aktivligining o`zgarishi va xakoza.

Shuni xam ta'kidlab o`tish joizki, bunday xolda faqat psixikaning tashki namoyon bo`lishigina emas, balki psixikaning tashki namoyon bo`lishiga karb urganiladi. Agar o`quvchi, masalan, so`z yozishda xatoga yo`l kuydi. Buning uchun faktni aniqlash (bir harf urniga boshka harf yozilgandan) avval xatoning sabablarini bilish lozim.

Psixikani tashki namoyon bo`lish shakli orkali urganish o`zok yillarga kadar psixikani urganishning asosiy metodi sifatida o`z-o`zini ko`zatish (introspentsiya) metodidan foydalanib kelingan. Biz o`z ichki dunyomizni bevosita xis kilamiz. Psixologiya uchun o`z o`zini ko`zatish metodi o`ta kulay tuyo`ladi. Lekin masalaga bunday karash xatodir: o`z-o`zini ko`zatish kupincha umumiydan shaxsiy, yoki tasodifiyni farq qilish imkonini bermaydi. Psixik faoliyat jarayonini noto`g`ri kursatadi. Xayovonlar psixikasini bu metod bilan urganish mutlaqo mumkin emasligini gapirmasa xam bo`ladi.

Psixika taraqqiyotida faoliyatning etakchi rol' uynashi printsipi inson psixikasining mexnatda yuzaga kelganligi va faoliyatda tarkib topishidan kelib chiqadi. Shunga ko`ra psixikani kishining Amaliy faoliyatidan ayrim xolda urganish mumkin emas.

Psixik xodisalarning o`zoro bog`liqlik prinsipini bizning ichki dunyomiz yagona bir butunligimizdan, ma'lum shart-sharoitda shakllangan, aniq shaxslarga xos miyaning yagona maxsuli ekanligidan kelib chiqadi. Shu jixatdan shaxslarning ayrim tamonlari, uning psixikasini urganishning o`zi asosiy maqsad bo`lib qolmasligi kerak. Har bir tekshirishda Biron psixik xodisaning boshka psixik xodisalar bilan o`zviy aloqasini va ta'sirini xisobga olish lozim bo`ladi. (masalan, o`quvchi qiziqishlarining o`quv materiallarini esda olib qolish natijalariga ta'siri, xotiraning tafakkurga, tafakkurning idrokka vash u kabilarga ta'siri).

Psixik faoliyatni urganishda ob'ektivlikning printsipi boshka tekshiruvlar katori psixologdan xam real ma'lumotlarni urganishni va real axvolni tasvirlamaydigan shoshilinch umumlashtirish va xulosalarga yo`l kuymaslikni talab qiladi.

Nazariya bilim amaliyotning bog`liqligi printsipi nazariya amaliyotni etaqlab borishini, o`z kobigiga uralib olmasdan amaliyotga yangi-yangi yo`llarni kursatishni talab etadi. Bu printsip pedagog psixologiyaga kullanganda ukituvchi uchun juda kimmatli Amaliy axamiyatga ega bo`lgan tekshirishlar o`tkazish zaruriyati tug`ildadi. Xaddan tashkari abstraktlashtirib yuborilgan tekshirishlar Amaliy jixatan kiymatsiz bo`lgani singari, etarli nazariy muloxaza kilmay, ukituvchining odatdagi ishini shunchaki tasvirlab berishnigng xam axamiyati yuk. Psixologik tekshirishlarning prinsiplari birgalikda kullaniladi va har bir konkret psixologik metodning asosini tashkil qiladi.

3. Psixologiyaning eng kup tarkalgan metodlari: eksperiment (tajriba sinash) ko`zatish, suxbat faoliyat maxsulini urganish, biografik metod, anketa metodi.

Ilmiy tadqiqot metodlari muammosi psixologiya Fani uchun juda muxim axamiyat kasb etib,uning materiallari ob'ektivlik darajasini dalillashiga xizmat qiladi.Chunki har kanday xakikiy bilish-tadqiqotlarning ob'ektiv metodlariga asoslanadi, bu esa o`z navbatida inson ongidan tashkarida xukm suruvchi psixik xodisalar xolatlar qonuniyatlar va mexanizmlarini ochishga imkon beradi. Determinizm ong va faoliyat birligi, psixikaning taraqqiyoti,tarixiylik tamoyillariga asoslangan metodlar o`zining ilmiyligi bilan ishonchli nazariy va Amaliy ma'lumotlar tuplash kudratiga egadir.

Quyidagi ijtimoiy va individual tajribalarda eng kup kullaniladigan empirik(Amaliy)metodlar xakida kengrok ma'lumot beramiz.

Ko`zatish metodi.Ko`zatish metodi ob'ektiv (tashki)va sub'ektiv (ichki,o`zini-o`zi)ko`zatish deb ikkita turga ajratiladi.Ko`zatish uchun quyidagilarga e'tiborqilish talab kilinadi:1)ko`zatish maqsadi .vazifasi belgilanadi;2)ko`zatish ob'ekti tanlanadi;3)sinaluvchining yoshi,jinsi oldindan aniqlanadi;4)tadqiqot o`tkazish vakti,sanasi rejalashtiriladi;5)ko`zatish doimiyligi kat'iylashtiriladi;6)ko`zatish insonning qaysi faoliyatida (uyin,ukish,mexnat,sportamalga oshirilishi tavsiya kilinadi;7)ko`zatish qaysi shaklda(yakka,guruxiy.jamoa bilan0o`tkazilishi

oydinlashtiriladi;8)ko`zatish jarayonini kayd qilib borish vositalari (kundalik,suxbat daftari,ko`zatish varakasi,magnitafon videomagnitafon va boshkalar)ajrim kilinadi.

Psixologiya fanida o`z-o`zini ko`zatishdan xam foydalaniladi kupincha tajribali psixolog yoki yukori malakali moxir ukituvchi o`z-o`zini ko`zatish orkali ilmiy xulosa chikara oladi,masalan o`z tafakkurini ichki mexanizmlari vujudga kelishi va kechishi yuzasidan ma'lumot olinadi.natijada tafakkurning sifati.mazmuni, moxiyati va ularning kay tarzda, kay tezlikda.kay shaklda ruy berish ko`zatiladi.O`z-o`zini ko`zatishning inson ruxiyatini urganishidagi roli to`g`risida chet El psixologiyasida ilmiy-amaliy material tuplangan.Introspektsiya yo`nalishlarining yirik namoyondalari o`zlarini –o`zlari ko`zatganlar va anna shu materiallarni taxlil qilish asosida umumpsixologik qonuniyat yaratishga harakat kilganlar.Lekininson turli vaziyatlarda o`z-o`zini boshkara oladi deb. Bo`lmaydi.Shuning uchun ushbu metodning ilmiy kiymati birmuncha pasayadi

Shunday qilib, ko`zatish metodining kulay va samarali jixatlari bilan unga zayif tomonlari xam mavjud. Anna shu sababdan boshka metodlardan foydalanish orkali insonnig murakkab psxikasi tadqiq kilinadi.

Suxbat metodi. Ushbu metod yordami bilan inson psixikasini urnanishda suxbat maqsadi va vazifasi belgilanadi, suxbat ob'ekti va sub'ekti tanlanadi, mavzu, sana, vakt aniqlanadi, yakka shaxs bilan guruxi va jamoa shaklda o`tkazish rejalashtiriladi.

Urganilayotgan narsa bilan o`zviy bog`liq bo`lgan savol-javob tartibi tayyorlanadi. Suxbat olida turgan bosh maqsad muayyan bir vaziyat yoki muammoni xal qilish jarayonida inson ruxiyatidagi o`zgarishlarini urginishdir. Suxbat orkali turli yoshdagi odamlarning tafkkuri, aql zakovati, xuk –atvori, qiziqishi, tiyraqligi, bilim saviyasi, e'tikodi, dunyokarashi,irodasi, harakteri to`g`risida ma'lumot olinadi.Suxbat chogida o`zaro ketma-ket boglangan savollar beriladi.

Faoliyat maxsulini tekshirish metodi. Inson xotirasi. Tafakkuri.qobiliyati va xayolining xususiyatlarini aniqlash maqsadida ushbu metod yosh davrlari psixologiyasida keng kullamda foydalaniladi Bolalarning chizgan rasmlari.yasaganuyinchoklari modellari.yozgan she'larini taxlil kili shorkali ularning xotirasi. Tafakkur maxsuldorligi texnik badiiy va abadiy qobiliyati.ijobiy xayoli yuzasidanmateri tuplash mumkin.Mazkur metoddan foydalanganda maxsulotni yaratgan shaxs bevosita ishtirok etmaydi.Shuning uchun ob'ekt bilan sub'ekt urtasida mulokat urnatish maqsadida sirtdan turib shaxs ruxiyati to`g`risida muayyan xukm va xulosa chikaradilar.

Ijodiy faoliyat maxsulini taxlil qilish orkali bolalar, o`quvchilar talabalar, kotsruktorlar olimlar.xunarmandlar, ishchilarning ruxiyati xususiyatlari to`g`risida ma'lum daraja ma'lumot tuplash mumkin, lekin insondagi ruxiy o`zgarishlar taraqqiyot va ularning kechishi yuzasidan material yigish uchun ushbu metodning kurbi etmadi .Shuning uchun inson psixikasini urganish maqsadida boshka metodlardan foydalanish makul.

Test (sinash) metodi «test»inglizcha so`z bo`lib sinash tekshirish ma'nosini anglatadi. Shaxsning aqliy taraqqiyotini ,irodaviy sifatlari va boshka psixik xususiyatlarini tekshirishda kullaniladigan kiska sandart masala,topshirik, misoljumboklar test deb ataladi. Test ayniksa odamning kanday kasb egallash mumkinligini anglashda, kasbga loyikligi yoki yaroksizligini urganishda, is'tedodlilarni va aqli zaiflarni tanlashda, kishilarni saralashda keng kullaniladi. Test metodining kiymati tajribaning ilmiy darajasiga, tekshiruvchining ilmiy-amaliy maxoratiga, qiziqishiga yigilgan psixologik omillarning ob'ektivligiga, ularni ilmiy taxlil kila bilishga bog`liqdir. Anna shunday sharoitlarda test metodini kullash orkali turli yoshdagi inson shaxsning funktsional, operatsional, kognitiv imkoniyatlari yuzasidan real darajadagi prognotsik va diognotsik axamiyatga molik ma'lumot tuplash mumkin. Test metodi psixologiya fanida

1905 yildan, ya'ni frantso`z psixologi A.Bine va uning shogirdi A.Simon insonning aqliy taraqqiyot darajalarini yoshlarga karab ulchash va ularni aqliy is'tedod darajalariga karab taksimlash imkoniyati borligi xakidagi g`oyani olga surgan vaktdan boshlab keng kullanila boshlandi.

Xozirgi davrda nodir, testlar katoriga chet El psixologlaridar Rorshax, Rozentsveyg, Ketell, Vartegg, Veksler, Meyli., Ayzenk, Anatsazi, Raven kabilarning ijodiy namunalarini kiritish mumkin. Eng keng tarkalgan testlar katoriga yutukka erishish (maqsadga etish) testlari ular darslik saxifalarida aks ettirili, bilim, malaka darajalarini baxolashga qaratilgandir, intellekt testlari, (intellektual-aqliy taraqqiyot darajasini ulchashga muljallangan), shaxs testlari- (inson irodasi, emotsiyasi, qiziqishi, motivatsiyasi, xulkni boxalashga yunaltirilgan diagnotsik usullardan iboratdir), shaxs loyixasi (proektiv) testlari (testning savollariga aniq bita javob berish talab kilinadi, sung anna shu javoblarni taxlil kili shorkali shaxsning xususiyati «loyixasi» ishlab chiqiladi) kiradi. Eksperiment (tajriba) metodi. Ushbu metod turli yoshdagi (chakoloklik, bolalik, o`quvchilik, uspirinlik, etuklik, keksalik) odamlar psixikasini chukurrrok aniqrorok tadqiq qilish metodlari ichida eng muxumi xisoblanadi. Eksperiment metodi yordamida sun'iy tushunchalarni shakllantirish, nutq usishini tekshirish, favkuloddagi xolatdan chiqish, mammoli vaziyatni xal qilish, bilish jarayonlari, shaxsning xis tuyg`ulari, harakteri va tipologik xususiyatlarini urganiladi. Xullas, inson psixikasining nozik ichki bog`lanishlari, munosabatlari, qonuniyatlari, qonunlari, xossalari, muorrakkab mexanizmlari tajriba yordamida tekshiriladi. Buning uchun ekspirement material tekshiruvchi tamonidan sinchkovlik bilan tiklanishi , ob'ektiv tarzda har xil xolat va vaziyatlar yaratilishi, sinaluvchi yoshiga, aql-idrokiga, harakter xususiyatiga, xis-tuygusiga, qiziqish va saviyasiga, turmush tajribasiga, ko`nikma va malakasiga e'tibor berilishi lozim.

Eksperiment metodi o`z navbatida tabiiy va labaratoiya metodlariga ajratiladi. Tabiiy metod psixologik-pedogogik vazifalarni xal qilishda kullaniladi. Tabiiy metodning ilmiy asosalarini 1910 yilda A.F.Lazurskiy ta'riflab bergan. Ushbu metoddan foydalanib , ishlab chiqarish jamoasi a'zolari, ilmiy muassasa xodimlari, ukituvchilar, keksaygan kishilardagi psixologik o`zgarishlar, shaxslararo munosabatlar, ishchanlik qobiliyati, mo`taxasislikka yaroglilik kabi muammolarni xal qilish nazarda tutiladi. Tabiy sharoitda inson psixikasi urganilishida sinaluvchilar ulardan boxabar bo`lishlari, ta'lim jarayonida berilayotgan bilimlar tadqiqot maqsadiga muofiklashtirilishi, voyaga etgan odamlarga tarbiyaviy ta'sir o`tkazish kundalik mexnat tarzi darajasiga etkazilishi, zavod va fabrika esa moddiy maxsulot ishlab chiqarish samaradorligiga karatilish lozim.

Labaratoriya (klinik) eksperimenti kupincha individual shaklda sinaluvchilarga oshkora ravishda, maxsus psixologik asboblar, yo`l-yriklar, tavsiyalar, kursatmalar va ilovalardan foydalangan xolda olib boriladi. Xozirgi davrda inson psixikasidagi o`zgarishlarni aniqlaydigan asboblar, murakkab elektr xisoblash mashinalari (displeylar), kurilmalar, moslamalar, jixozlar mavjud bo`lib, ular odamlardagi psixologik jarayonlar, xolatlar, funktsiyalar, yangidan vujudga kelayotgan fazilatni kayd kili shva ulchash uchun kullaniladi. Kupincha amaliyotda dedektorlar, elektron va radio ulchagichlar, sekundomer, refleksometer, xronorefleksometer, lyuksmeter, anamaloskop, taxitsoskos, audiometr, etseziometr,EMG, EEG kabilardan foydalaniladi. Labaratoriya metodi yordami bilan diqqatning sifatlari, sezgi, idrok, xotira va tafakkur xususiyatlari, emotsional hamda irodaviy zurikish (tsress), aqliy jiddiylik singari murakkab ruxiy xolatlartekshiriladi. Kupincha labaratoriya sharoitida kishi faoliyatining ayrim tamonlari (uchuvchi, shofyor, operator, elektronchi) va favkuloddagi kutilmagan vaziyatlarning (xaloqat, portlash, izdan chiqish, shovkin ko`tarilish) modellari yaratildi. Asboblar kursakichiga karab

o`zgarishlar, tarkkiyot dinamikasi, jismoniy va aqliy tolikish, emotsional-irodaviy, asabiy zurikish, jiddiylik, tanglik kanday sodir bo`layotganligi xakida ma'lumot olinadi.

Tajriba-eksperiment (aniqlovchi, tarkib toptiruvchi, tarbiyalovchi) va tekshirish qismlariga bo`linadi. Tajribaning aniqlovchi qismida ruxiy xususiyat, jarayon yoki xolat uyin, mexnat, ukish kabi faoliyatlarda tadqiq kilinadi. tadqiqot ob'ektining aynan xozirgi davrdagi xolati, darajasi, imkoniyati aniqlanadi, lekin tekshiruvchi sinaluvchiga sub'ektiv ta'sir o`tkazmaydi. Ushbu Pallad sinaluvchiga yordam bermaslik, xatto yo`llovchi savol tariqasida bo`lsa xam tajriba koidasi xisoblanadi. Tarkib toptiruvchi tajriba esa sinaluvchilarda u yoki bu faoliyatni shakllantirish, shuningdek.yu ularni maqsadga yunaltirilgan muayyan malaka, yo`l-yurikka va usulga urgatish rejalashtiriladi. Ushbu tajriba yakkama-yakka, guruxiy va jamoa tarzda o`tkazilishi mumkin. Buning uchnu tajriba materialining xajmi, kulami, necha minutga muljallanganligi, nimalarga urgatilish, ularni psixologik jixatdan tayyorlash oldindan belgilab kuyilish shart. Tekshirish tajribasida tarkib toptiruvchi boskichida shakllantirilgan usul, vosita, yo`l yurik, ko`nikma, malaka,shaxs darajsini aniqlash, barqarorligini belgilash, ta'sirchanligiga ishonch xosil qilish uchun turlicha moxiyatdagi mutsakil topshirik beriladi. tekshirish tajribasi o`tkazish orkali tarkib toptiruvchi eksperimentivning samarasi, maxsuldorligi ulchana3di. Mazkur tajribada tekshiruvchi sinaluvchiga yordam berishi mumkin emas, aks xolda tadqiqot o`tkazish printsipi kupol ravishda bo`zuladi.

Aniqlovchi,tarkib toptiruvchi (tarbiyalovchi)va tekshiruvchi tajribalarida yigilgan ma'lumot.mikdor satitsik metodlardan foydalangan xolda qaytadan ishlab chiqiladi,shuningdek,mikdor taxlili o`tkazish uchun tayyorgarlik kuriladi. Statitsik metodlar yordamida insonning bilish jarayonlari bilan uning individual-tipologik xususiyatlari urtasidagi korelyatsiyasi,ya'ni o`zaro bog`liqligi va ta'siri.bilish jarayonlarining xis-tuygu tomonidan boshkarilishi,aql-zakovatni omiliy(faktor) taxlil qilish amalga oshiriladi.Sungra,mikdorning hamda kullanilgan metodikaning ishonchlilik aniqlik darajasianiqlanadi.Ungacha xam matematik satitsikaning sodda metodlaridan foydalanib. Ayrim xisoblashlar amalga oshiriladi.jumladan,urtacha arifmetik kiymat,mikdorlarni tartibga soli shva medianani xisoblash.kvadrat chetga ogishni topi shva boshkalar.

Xozirgi davrda injener psixologlar matematiklar bilan xamkorlikdainson psixikasining modelini yaratish utsida tadqiqot ishlarini olib bormokdalar,shuningdek ,mediklar.fiziologlar ,kibernetiklar ruxiyatini programmalashtirishni nixoyasiga etkazmokdalar.Ishlab chiqarishdagi «sun'iy intelektlar»,robotlar,EXM kabilar anna shu izlanishlar debochasi bo`lib xisoblanadi.

Biografiya (tarjimai xoll)metodi.Inson ruxiyatini tadqiq qilish uchun u yoki bu odamning xayoti, fvoliyati, ijodiyoti to`g`risidagi ogzaki va yozma ma'lumotlar muxim axamiyatga. Ayniksa, kishilarning tarjimai xoli, kundligi, xatlari, turlicha bitiklari, etsaliklari,yodgorliklari, o`zgalar ijodiga berilgan izoxlari, tanbexlari, takrizlar aloxida urin egallaydi. Shuning bilan birga o`zgalar tomonidan tuplangan tarjimai xoll xakidagi materiallari, jumladan, biografik ma'lumotlar, esdaliklar, xatlar, rasmlar, tasniflar, baxolash, magnetofon lentasidagi, ovozlar, fotolavxalar, xujjatli fil'mlar, takriazlar urganilayotgan shaxs to`g`risidagi to`larok tasavvur xosil qilish uchun xizmat qiladi.

Jaxon adabiyotida yaratilgan talay asarlar avtobiografik xususiyatga egadir,masalan,A.N.Tolstoy,A.M.Gorkiy,S.Ayniy,Oybek, Abdulla Kaxxor kabi adiblarning esdaliklari tarjimai xolga uxshash tusda bo`lib. Asarlar bilan tanishish natijasida ularning xis tuygusi, temperamenti, harakteri ,qobiliyati ,itse'dodi.qiziqishi

,intilishi ,mayl,layokati, dunyokarashi, e'tikodi ma'naviyati nafosati, axlok va odobi to`g`risida ma'lumot olish mumkin.

Anketa (varaka)metodi. Psixologiyada keng kullaniladigan metodlardan biri varaka metodi bo`lib xisoblanadi.Ushbu metod yordami bilan turli yoshdagi odamlarning psixologik xususiyatlari,narsa va xodisalarga munosabati urganiladi.

Anketa odatda uch toifada to`ziladi.Ulardan biri anglashilgan motivlarni aniqlashga yunaltirilgan to`g`ri savollardan to`zilgan anketadir.Ikkinchisi,tanlash toifasiga taalukli bo`lib har bir savolga bir nechtadan tayyor javob tavsiya kilinadi. Uchinchi toifadagi anketada sinaluvchiga tavsiya kilingan to`g`ri javoblarni ballarda baxolash nazarda tutiladi.Turli yoshdagi odamlar layokatlarini muayyan soxaga qiziqishlari va qobiliyatlarini. O`z-o`ziga tengdoshlariga ,katta va kichiklarga munosabatldarini aniqlash maqsadida anketadan foydalaniladi.

Sotsiometriya metodi. Ushbu metod kichik gurux a'zolari urtasidagi shaxslarraro emotsional bevosita munosabatlarini urganish va darajasini ulchashga qaratilgan bo`lib, unga amerikalik sotsiolog Djon Moreno asos solgan. Uning yordamidamuayyaan guruxga taalukli har bir a'zoning o`zaro munosabatini aniqlash uchun ishtirokchidan faoliyatining qaysi turida birga katnashishini yakka tartibda suraladi. Olingan ma'lumotlarmatritsia, gafik, sxema, jadvaltarzda ifodalanadi. Mazkur mikdor kursatkichlarigurux ichidagi shaxslararo munosabatlar to`g`risida tasavvur yaratadi.

Bu ma'lumotlar guruxiy munosabatning tashki ko`rinishini aks ettiradi, xolos. Ana shuning uchun xazirgi davrda sotsiometriyani Ya.L.Klominskiy, I. P.Volkovlar tomonidan o`zgartirilgan ko`rinishlari ishlab chikilgan.Ularning moxiyati o`zgartirilgan sotsiometrik metodikasi shaxslararo bir-yuirini tanlash motivlari to`g`risida keng kulamda tasnif berish imkoniyatiga. Ega.Ayniksa Ya.L.Kolominskiy tomonidan ishlab chikilgan sotsiometriyaning o`zgartirilgan turi bolalar jamoasida shaxslararo munosabat xakida to`larok axborot beradi.

Psixologiyaning tadbikiy va Amaliy soxalari. Xozirgi zamon ilm-fanining kadri va axamiyati uning nechogli amaliyotga kirib borib, tadbikiy saloxiyati ortib borishi bilan baxolanadi. Psixologiyaning oxirgi yillardagi taraqqiyoti xam aynan anna shu mezon talablariga javob berishi bilan xarakterlanadi.

Amaliy xamda tadbikiy psixologiya soxalarining uziga xos jixatlari avvalo shundan iboratki, ular jamiyatning bevosita bugungi kundagi talablari va buyurtmalariga kura ish yuritadi. Jamiyatimizda esa psixologik bilimlarni bevosita amaliyotga jamiyatimizda esa psixologik bilimlarni bevosita amaliyotga tadbik etishga extiyoj katta. Birgina Uzbekistonda kadrlar tayyorlashning milliy dasturini oladigan bulsak, uning bajarilishi va muvaffakiyatli amalga oshirilishi uchun Psixologiyaning aralashuvi zarur. Joylarda tashkil etilgan Tashxis markazlarida faoliyat kursatayotgan mo`taxasisilar ukuvchilardagi rivojlanish tendentsiyalari, akliy usish omillari va iktidoriga karab ta'lim tarbiyani tashkil etishlari uchun kator diagnostik tadbirlarni utkazishlari zarurki , bu tadbirlar oxir- oqibat real Samara berishi lozim.

Amaliy Psixologiyaning aloxida tarmogi bulmish sotsial psixologiya bilimlarga amaldagi extiyojni uch asosiy sabab bilan tushuntirilishi mumkin:

a) kichik korxona yoki yirik firmalardan tortib, toki xukimat darajasidagi idoralar xam uz faolpyati va ulardagi rezevlardan omilkorona foydalanishning psixoloik manbalarini kidirish lozimligini tushunib etmokdalar:

b) professional psixologlarning uzi xam uz ishlaridan keladigan obru e'tiborning Amaliy soxalarida ishlay olish kobiliyatlariga boglik ekanligini xam agar psixologik tayyorgarlikdan utgan bulsalar, ishni tashkil kilishga ukuvlari yaxshirok va ishlari

unumlirok bulishini tushunib etmokdalar. V)Amalietda ishlaetgan boshka soxa vakillari xam agar psixologik tayyorgarlikdan utgan bulsalar ishni tashkil kilishlariga ukuvlari yaxshirok va ishlari unumlirok bulishini tushunib etmokdalar. Shuning uchun xam kuplab Yangi turdagi markaz va firmalar, kushma korxonalarlarda amaliyotchi psixologlar ishlamokdalar.

Amaliy Psixologiyaning asosiy yunalishlari. Sanoat va ishlab chikarish soxasi. Sanoat va maxsulotlar ishlab chikarish soxasida tadbikiy ishlar birinchi navbatda konkert tashkilotli kadrlar

zaxirasini tugri va okilona tashkillashdan tortib, xodimlar ish sharoitlari va mexnat unumdorliga ta'sir etuvchi omillar komleksini ilmiy ravishda urganib, xayotda natija olib olishga karatilgan xarakatlar majmuidir .Xozirgi bozor munosabatlari sharoitida Ushbu yunalishdagi tadbikiy ishlarning ikki soxasini ajratish mumkin.

1.marketing xizmatlari

2.xodimlar bilan ishlash(personal)

Birinchisi eng zamonaviy va eng muxim ish bulib ,bu erda psixologning vazifasi «nimani?» va «Kim?» xarid qilib olishga extieji borligini urganishga kumaklashishdir. Chunki bu talab bilan extiej bevosita shaxsga va uning psixologik tizimiga aloqador kategoriyalar bulib ,bozor va rakobat sharoitmda korxona eki tashkilotlarning samarali ishlab ketishi eng avvalo xaridorgir tovar maxsulotlarni ajratib ,ularning odamlar talab extiejiga kanchalik mosligini aniq taxlil kilishdan boshlanadi.Marketing munosabatlari aslidaodamlar urtasidagi sof psixologik munosabatlar bulib uning negizida odamlar urtasidagi jonli mulokat va ta'b va didlartarbiyasi yotadi. Shuning uchun biz bugun odamlarda tugri marketint tafakkurini shakllantirish vositalarini kidirishimiz va talab - taklif munosabatlarini real ishlab chikarish imkoniyatlari bilan muvofiklashtirishda inson psixologiyasi xususiyatlarini inobatga olib ishlashga urganishimiz kerak.

Ikkinchi soxa - kadrlar va ular bilan bevosita ishlash soxasi.Bu kadrlarni ishga jalo etishda bilish zarur yuulgan kobiliyatlar va shaxsiy fazilatlardan tortib, ularni tugri yunaltirish, uz joiga kuyish, tashkilot doirasida guruxlarni shakllantirish, uz joyiga kuyish, tashkilot doirasida guruxlarni shakllantirish, xodimlarga ma'lumotlarni uz vaktida etkazish bilan boglik kadrlar siyosatini olib borishga aloqador xizmatdir. Psixologik bu urinda asosan maslaxatchi - konsultant va eksprert sifatida rol uynaydi.

Mustaxkamlash uchun savollar

1. Psixologiya Fani nimalardan baxs yuritadi?
2. Psixik jarayonlar deganda nimalarni tushunasiz?
3. Psixikaning yuksak shakli ong deganda nimani tushunasiz?
4. Psixologiya fanining falsafa fanidan ajralishida buyuk faylasuflarning roli kanday?
5. Psixologiya fanining rivojlanishida shark muttafakkirlarining roli kanday?

2-mavzu: Psixika va ong taraqqiyoti. (2-soat)

REJA.

1. Psixika materiya evolyutsiyasi maxsuli ekanligi.
2. Xayvonot dunyosida psixik taraqqiyot.
3. Nerv sistemasining tuzilishi va faoliyati.
4. Psixikaning taraqqiyot muammosi.

Tayanch so`z va iboralar

Seskanuvchanlik, instinkt, tropizmlar, orttirilgan xarakat formalari, xayvonlarning

intellektual xarakat formalari, ontogenez, filogenez, materiya, evolyutsiya.

Kishi psixikasining paydo bulishi va rivojlanishi eng murakkab muammolardan biri bulib, tabiat qonunlarining moxiyatini tushunib etishga xarakat kiladigan tadkikotchilarni bu muammo xama vakt kiziktirib kelgan. Materialistik yunalishdagi olimlar psixikaning paydo bulishini materiyaning uzok davom etgan rivojlanishining natijasi deb ixoxlashadi. Ular materiyaning tabiatini tadkik kilisharkan, xarakat materiyaning xayot kechirish usuli, uning tarkiban uziga xos ajralmas xsusiyati ekanligi uchun xam materiya xarakatining terli xil shakllarini urganadilar. Xarakatsiz, xamisha mutlaqo xarakatsizlikdagi materiya umuman bulmaydi. Odamdagi butun materiya jami noorganikva organiktabiat xarakatlanish, uzgarish va rivojlanish xolatida buladi.

Jonsiz tabiatda xarakat jism va moddalarning mexaniq, fizikaviy yoki ximiyaviy ta'siri tarzida yuz berishi mumkin. Noorganiktabiatdagi xarakatning oddiy musollariga e'tibor kiling: dengizdagi koya suvning ta'siriga muayyan karshilik kursatadi tulkinlar koyaga urulib qaytadi, lekin koyaning uzi xam sekin-asta emirila boshlaydi; kuyosh nuri suv yuzasiga kelib urulgach, sinib qaytadi; elektr razryadlari natijasida ozon molekullari xosil buladi. Jonli mteriyaga utishda uning xarakati tarzi xam sifat jixatidan uzgaradi. Jonlimateriyaga in'ikosning biologik shakllari xos bulib, jonli materiyaning ma'lum bir boskichida esa in'ikosning Yangi shakli sifatidagi psixika paydo buladi.

Olarinning gipotezasiga kura, taxminan ikki milliard yil ilgari atmosferada erkin kislorod ajralib chikib, organikmoddalarda fotoximiyaviy reaktsiyaning va fotosintezning yuz berishiga olib keladi. Birinchi galgi okean bamisoli xudi organikmoddalardan tayyorlangan allakanday «shurva»ga uxshash bulgan. Organikbrikmalarning rivojlanishi jarayonida uglerodning juda xam murakkab brikmalari benixoya katta molekullar paydo buldi. Molekullar shunisi bilan ajralib turiladiki, ular tarkibiy kismlarga osongina parchalanishardi. Bu birikmalarning mavjud bulib turishini ta'minlash uchun muxit Bilan doimiy modda almashinuvi bulib turishi, ya'ni bu molekulalar muxitdan Yangi moddalarni tanlab olib, chatishtirishlari (uzlashtirishlari) va parchalanish maxsulini uzga tusga kiritgan xolda tashki muxitga ajralib chikarishlari lozim edi. Shunday qilib, bu benixoya katta molekulalar muxit Bilan moda almashinuvini avtokatalitik tarzda uynaltirib, uzini-uzi qaytadan xosil kiluvchi sistemaga aylanib kolishdi. Oksilli molekula Bilan muxit urtasidagi moda almashinuvi avval boshlanok faoli jarayon edi. Bu benixoya katta molekulalar koatservatlar degan nom Bilan atala boshladi. Koattservat tomchilari ma'lum ma'lum manoda tuyimli moddalar uchun kurashda uzaro rakobat kilishardi, degan taxminlar xam bor. Bu tomchilarning ancha kulay kimyoviy takibiga yoki strukturaga ega bulgan ba'zi birlari boshkalariga nisbatan tezrok usdi. Ular ertarok kattalashib, bekaror bulib kolishar va ancha mayda zarrachalarga parchalanib ketishardi. Sungra jarayon Yana takrorlanardi: usish, parchalanish va xokazo. Kimyoviy tarkibi bir muncha fark kiladigan tomchilarning kushilishi xam sodir bulib turadi. Shunday qilib, kaotservatlar bir kancha xususiyatlarga ega edi, shu tufayli ularni tirik moddaning strukturasi sifatida kabul kilish mumkin.

Kontservatlar xayot kechirishi kullab-kuvvatlash uchun zarur moddalarga nsbatan ma'lum darajada kuzgaluvchanligini namoyon kilgan va uzlarining xayotiy faoliyatida bevosita ishtirok etishini xojati bulmagan moddalarga nisbatan indefferent (lokayd) bulib kolgan xolda tashki muxitdagi «ozuka» moddalarni tanlab uzlashtirishardi. Modda almashuvidagi bunday extiyoj uzini tartibga solish kobilyatining samarasi buladi. Kontservatlar kimyoviy tarkibi turlicha bulgan molekulalarni ajratish va kushishga, ya'ni tabiiy tanlash chogida evolyutsiyada uzining rolini uynagan turfa materialni

yaratishga layokatli bulib chikdi. Bundan tashkari, bu urinda tashki ta'sirotlarning fakat kuchi va xarakteriga emas, balki shuningdek organikbirikmalar - kontservatlarning ichki xolatiga xam boglik edi.

Xozirgi tirik organizmlarning extimoldan uzok bulmagan prototiplari- kontservatlarda bulgani kabi xar kanday jonli materiyada in'ikos jonsiz tabiatdagi in'ikosga qaraganda sifat jixatdan Yangi shakl kasb etadi. U fakat tashki ta'sirotning kuchi va xarakteriga emas, balki organizmning ichki xolatiga xam boglikbuladi. Xar kanday jonli organizm barcha tashki kuzgatuvchilarga nisbatan tanlangan xolda (faol) munosbatda buladi va bu Bilan jonli materiyaning sifat jixatidan Yangi xususiyatini-uz-uzini tartibga solish xususiyatini namoyon kiladi.

Usimlik va xayvonlarga mansub shakllar evolyutsiyasining barcha boskichlarida jamiki jonli organizmlar in'ikosning aloxida, bialogik shakli- ta'sirlanuvchanlikka ega buladi. Ta'sirlanuvchanlik tirik organizmning biologik axamiyatiga ega bulgan(biotik) ta'sirotlarning ta'siriga javob berish kobiliyati demakdir.

Oddiy ta'sirlanuvchanlik soda, bir xujayrali tirik organizmdayok seziladi. Ular muxitning ta'siriga xarakatlanish Bilan javob berdi.Muxit biotik ta'sir utkazishi mumkin bulib, buning natijasida jonli organizmda protoplazmaning xossasi uzgaradi. Kuzgatish ta'siriga uchraydigan uzini tartibga soluvchi sistema sifatidagi tirik xujayrada kidiruv xarakatlari xosil buladi. Agar muxit ta'siri mazkur xujayraga xos kimyoviy tarkib va protoplazma strukturasini qayta tiklashga yondam bersa, xujayraning izlash xarakati tuxtaydi.

Biotik omillarga nisbatan uziga xos xarakatlar bilan javob berish usullari tropizmlar yoki taksirlar deb ataladi. Uning fototropizm-jonli organizmning yoruglik ta'siri ostida xarakatlanish tendentsiyasi; termotropizm – issiklik ta'siri ostida xarakatlanish tendentsiyasi; xemotropizm – muayyan fizikaviy-kimyoviy muxitni tanlash tendentsiyasi; topotropizm – mexnat usul Bilan kuzgatuvchining ta'siri ostida xarakatlanish tendentsiyasi kabi turlari va boshka bir kancha tropizmlar mavjuddri. Usimliklarning biologik in'iko etish shakli uzini tartibga solishga yordam beradigan tropizmlarning mavjudligi Bilan mukammallik kasb etadi.

Xayvonlarga mansub shakllarda ta'sirlanuvchanlikning Yangi turi – sezuvchanlik paydo buladi. A.N.Leont'evning gipotezasiga kura, sezuvchanlik «genetik jixatdan qaraganda, muxitning organizmni boshka ta'sirotlar Bilan boglovchi, orgaizm muxitda muljal olishga yordam beruvchi, signallik vazifasini utovchi ta'sirlarga javob ta'siridan bulak narsa emas». Ta'sirlanuvchanlikdan sezuvchanlik utilishi xayot tarzini uzgachaligi Bilan boglikdir. Yuksak tarkkiy etgan xayvonlarda sezuvchanlik oshib, sezgi organlari shakllanadi. Narsalarning uzicha (Biron-bir organikextiyojni ular yordamida kondirib bumasligi ma'nosida) axamiyatsiz belgilari (xidi, shakli, rangi) signallik axamiyatiga ega buladi.

In'ikos etish darajasi kup xujayrali xayvolarda ancha yuksakrokdir. Bir xujayralilarga uxshab suvli muxitda xayot kechiradigan kovakichaklar eng sodda kup xujayralilar jumlasiga kiradi.lekin bu organizmlarning kup xujayrali ekanligida emas,balki ulardagi xujayralarning nisbatan bir xil emasligidadir: masalan; tanasining tashki kismida sanchiladigan(chakadigan) xujayralar joylashgan bulsa, ichki kismi esa ovkat xazm kiladigan xujayralar bilan koplangan buladi. Kup xujayralilarning organizmida, shuningdek organizmning Biron-bir kismida ruy bergan kuzgalishning utkazgichi funtsichsini bajaradigan aloxida sezuvchi protoplazmali xujayralar xam buladi.Aloxida sezuvchan (nerv) xujayralari uzaro birikib, xayvonning butun ta'nasiga yoyilgan nerv shoxoyuchasini tashkail etadi. Kovakichaklilardagi kisgichlar-uljani

ushlab turish organlari yuksak darajada sezuvchandir.

Evolyutsion zanjirda kovakichaklilardan yuksak turadigan va erda xayot kechiradigan kup xujayralilarda xayot tarzining uzgarganligi munosabati bilan tananing tuzilishi murakkablashadi, kuzgatuvchilarning ma'lum bir turlarini aks ettiradigan uziga xos organlar-sezgi a'zolari rivojlanadi, aks ettirish shakllari xam ancha murakkablashadi. Endilikda chuvalchanglarda xam tananing murakkblashgan (segment) tuzilishini, shuningdek sezgi a'zolari (kuz murtaklari,sezish, xidi va tam bilish a'zolari murtaklari) ni kursa buladi. Chuvalchngning xar bir segmentida nerv xujayralarining tudalari-ganglilar mavjud buladi.

Kup sonli nerv tugunchalarining pado bulishi va xali-veri Yana xam nafisrok aks ettirish va demak tevarak-atrofdagi tshki muxitga moslashish uchun sharoit tugdirishi mumkin bulagan usha xakikiy foydali murakkablikni ta'min eta olmaydi.lekin xozirdayok ancha murakkab aks ettirish imkoniyatlari paydo bulla boshladi-ular asosiy gangly da mujassamlashgandir.Asosiy ganglii funktsiyalari va boglanishlariga kura bir xil bulmagan nerv xujayralarining birikuvidan tarkib topadi. Bu gangliy gangliylar zanjirida asosiy etakchi uch xisoblanadi.u xayvon tanasining istalgan kismida yuz beradigan kuzgalishlarni jamlaydi, ularni taxlil kiladi, boshka xujayralarga utkazadi, impulslarni segmentlarning mushak apparatiga yunaltiradi. Sudraluvchilar va kavlovchi xayvonlar sifatidagi chuvalchanglarda asosiy gangliylar mavjud buganligi tufayli tananing bosh kismila ixtisoslashgan sezuvchi organlar: paypaslash imkonini beradigan tukchalar, muylovchalar, kuz mo`taklari paydo buladi.

Gangliy funktsiyali nerv sistemasiga ega bulgan xayvonlarning aks ettirish imkonlari shartsiz reflekslar bilangina cheklanmaydi. Xayotkechirish jarayonida ular tugma reaktsyalarga nisbatan Yangi, ancha xarakatchan reaktsiya shakllari-shartli reflekslar paydo buladi.

Gangliy funktsiyali nerv sistemasining uziyok, cheklanmagan mikdordagi ta'sirlarga javob kilishning etarli darajada murakkab vositasidan iboratdir. Etakchi gangliy Bilan idora kilinuvchi ganglioz nerv sistemasiga ega bulgan xayvonning xatti-xarakatlaridan jiddiy ravishda fark kiladi. Chuvulchanglarda xatti-xarakatlarning nasliy yul Bilan karor topgan, programmalashtirilgan shakllari (genezisiga kura, instinktlardan xam avval pydo bulgan) yuzaga yaikadi va Ayni paytda aks ettirishning ancha nafis shakli – shartli reflekslar namoyon bulla boshlaydi.

Bugimoyoklilarda, ayniksa xashoratlarda, muxitning muayyan sharoitlariga munosabat bildirishning murakkab tugma shukli – instinktlar mavjuddir.Instinktlar izchil raivshda bir kancha moslashuvchi xarakatlarni keltirib chikargan xolda xalkasimon xarakter kasb etadi.

Instinktiv xarakatlar muayyan shart-sharoitlarga kat'iy boglik buladi.Instinktning amal kilish mexanizmi shundan iboratki tashki shart-sharoitlar reflektor munosabat bildirishga undaydi ,eng oxirida esa navbatdagi munosabat bildirish uchun kuzgaydi vax. K.Shu tarzda refleksning butun bir zanjirini xarakatga keltiridi va bu Bilan nasliy yul Bilan mustaxkamlangan programmani amalga oshiradi.Instinktiv xarakatlar standart shart-sharoitlar uzgarishi bilanok uzining maksadga muvofikligini yukotadi.Shunday qilib,xatti-xarakatlarning instinktiv shakllari fakat doimiy sharoitlardagina maksadga muvofikdir.Yosh xayvonlarda instinktiv xarakatlarni kuzgotib, bu xarakatlarning steriotip tarzda oldingan urgatilmasdan yuz berayotganini kurish mumkin birok bu xarakatlar yosh xayvonlarda karilariga nisbatan ancha besunakay tarzda yuz beradi.Jonzotning individual xayot kechirishi jarayonida orttirilgan va tugma xatti-xarakat programmasining puxta

bajarilishini ta'minlaydigan tajriba instinktlarning rivojlanishiga yordam beradi.

Ganglioz nerv sistemasiga ega bulgan xayvonlarda biologik jixatdan axamiyatga molik xabar etkazuvchi belgilari bulgan predmetlarga nisbatan muvakkat boglanishlar ancha oson yuzaga keladi.Shartli boglanishlar fakat fe'l atvorning instinktiv xattixarakatlar programmalari doirasida xosil buladi.Shuni xisobga olish kerakki ,ganglioz nerv sistemasiga ega bulgan xayvonlarda aks ettirishning asosiy shakli instinktiv xarakatlar Bilan boglikdir.Xarakatning instinktiv shakllarini fakat bugma oyoklilarda emas, balki yuksak tarakkiy etgan barcha umurtkali xayvonlar (baliklar ,amfibiyalar, sudralib yoki urmalab yuradigan xayvonlar kushlar ,sut emizuvchilar)da utkazish mumkin .Baliklarning ayrim turlarida jumladan naslini kuriklashdek juda murakkab instinkt namoyon buladi.

Instinktiv reaktsiyalar xatti-xarakatlarning tugma shakllarini tushurishga olib keladigan oddiy omillar tufayli sodir buladi .Bu jixatdan xayvonlar xatti-xarakatning tugma shakllarini urganayotgan etologlarning tadkikotlari katta kizikish uygotdi .Mazkur fanning vakillari instinktiv xarakatlar mutloko aniq shakllangan signallar orkali kuzgotilishini kursatib berdilar.

Ayrim narsalar urtasidagi murakkab munosabatlarning aks ettirilishi intellektual xatti-xarakatlar negizini tashkil etadi.Kuyidagi tajribada intellektual xatti-xarakatga misol bulla oladi.

Yuksak tarakkiy etgan xayvonlar narsalar urtasidagi munosabatlarni paykash kobiliyatiga va mazkur vaziyatning natijasini oldindan bilish ya'ni usha narsa agar u xarakat kilayotgan bulsa kaerda paydo bulishini xisobga olishkobiliyatiga egadir.Bunday xatti-xarakatni endi akliy xattixarakat deb atay olamiz.

Olimlar yubksak tarakkiy etgan xayvonlar orasida primatlarni (odamsimon maymunlarni0aloxida uringa kuyadilar.Primatlar kuplab boshka sut emizuvchilardan farkli ularok fakat ozuka emas balki turli xildagi narsalar vositasida kilingan xiylalarga xam befark karab turishmaydi.

Bu xildagi kizikishni kat'iy va (begaraz) kizikish (I.P.Pavlov), «tadkikot impul'si» (N.Yu.VOYTONIS)deb atashadi.

Aks ettirishning barcha shakllari (tropizmlar,instinktlar ,malakalar, intellektual xatti-xarakatlar) keskin chegaralanmaydi.Xayvonot olamida rivojlanishning yagona uzluksiz yakinligi mavjuddir.Instinktlar ,jumladan, malakalarin xosil kiladi, malakalar instinktlarga aylanadi.

Lekin rivojlanishning uzluksizligi konkret ifodalanish jarayonida uzilishning mavjudligi xam kurinib koladi: xayvonlarning bir xil turlarida instinktlar ustun bulsa, boshkalarida shaxsiy tajriba jarayonida orttirilgan boglanishlar ustunrok buladi.

Xayvonlarning «tilida» fakat bita narsa eshitmaydi- xayvonlarning «tili» odamlarning tilidan farkli ulaok,tajribani ifoda etish vositasi bulib xizmat kila olmaydi. Shuning uchun xam Biron bir aloxida buyuk nazoratvakili uzining individual tajribasida anchagina oson ovkat topishning bir kator usullarini topti deb taxmin kilganimizda xam,u uz tajribasini xayvonlar ixtiyoridagi «til» da mavjud bulgan vositalar bilan (xatto unda shunday extiyoj paydo bulgan takdirda xam) ifodalashga kodir emas.

Agar jonli mavjudodlarning xayot kechirish muxiti xama joyda mutlaqo bir xil bulganida, extimol, Er yuzi bir xil turdagi xyvonlar Bilan tulib ketgan bular edi. Xakikatda esa muxit iklim jixatidan xam, yashash sharoiti jixatidanxam goyat rang-barang bulib, bu organizmlarning tabakalanishini takozo etadi. Er yuzasida bir milliondan ziyodrok turdagi xar xil xayvonlar yashaydi. Er yuzasidagi xodisalar rang-barang bulsaxam, ularning sikli almashinuvi va xakazolar mavjuddir. Barcha jonzot mavjud shart-sharoitlarga moslasha boradi.

Aks ettirish usullari kanchalik yuksalgan sari xayvonlarning mazkur turi muxitning bevosita ta'siridan shunchalik ozod bulla boradi. Muxitning uzgarishida tropizmlar Bilan munosabat bildiradigan bir xujayrali organizm muxit shart-sharoitlariga tamomila boglik buladi.

Xayvonlar muxitga bevosita bogliklikdan sekin-asta kutila boradi. Lekin jonli mavjudotlar rivojlanishning xar kanday darajasida xam bunday bogliklikdan xech kachon batamom kutila olmaydi. Muxit – jonli organizmning xayot kechirish shart-sharoiti, jonli mavjudotlar xayot kechirishining bosh omili, boshkachasiga aytganda, jonli organizmlarning xayot kechirishi muxitning shart-sharoitlari Bilan aniq belgilab kuyilgandir (sababli boglikdir).

Aks ettirishning bir-biriga uxshashligi eng avvalo sezgi a'zolari va nerv sistemasining tuzilishiga boglikdir. Retseptor muayyan turdagi kuzgatuvchilarga kanchalik nafis javob kilsa, reaktsiya xam shunchalik bir-biriga uxshash buladi. Bunda ma'lum darajada tugridan-tugri boglashish bor. Masalan, kurish retseptor Kuyoshni tarkok nurini aks ettirishga moslashuv munosabati Bilan rivojlandi.

Retseptorlarning rivojlanishi ma'lum darajada muayyan turdagi nerv sistemasining rivojlanish darajasi mukarrar ravishda psixik aks ettirishning darajasi va shaklini belgilab beradi.

Rivojlanishning kuyi boskichida (masalan ,kovakichaklilarda nerv sistemasi.butun organizm bulib tarkalgan va uzaro chatishib ketgan usimtalari bulgan nerv xujayralaridan tarkib topgan nervdan iborat buladi.Bu tursimon nerv sistemasidir.Tursimon nerv sistemasiga ega bulgan xayvonlar yukorida aytib utilganidek asosan tropizmlar orkali reaktsiya bildiradi.Ularda muvvakat boglanishlar kiyinchilik Bilan boglik buladi .va yaxshi saklanmaydi.

Rivojlanishning keyingi boskichida nerv sistemasi sifat jixatidan bir kator uzgarishlarga uchraydi.Nerv xujayralari fakat turlar emas ,balki tugunlar (gangliylar)xam xosil kiladi.Tugunli yoki gangliyli nerv sistemasi eng kup mikdordalgi kuzgatuvchilarni kabul kili va qayta ishlash imkonini beradi. Negaki, sezuvchan nerv xujayralari kuzgatuvchilarga bevosita yakin joylashgan buladi va kuzgalishni taxlil etish sifatini uzgartirib yuboradi. Ganglioz nervsistemasiga ega bulgan xayvonlarda etakchi gangliy nerv sistemasining boshka barcha tugunlariga qaraganda ancha murakkab tuzilishga ega.

Tugunli nerv sistemasining murakkablashuvi yuksak tarakkiy etgan umurtkasiz xayvonlarda – xasharotlada kuzatiladi. Tananing xam ir kismida gangliylar kushilib, bir-biri Bilan nerv yullari orkali boglangan nerv markazlarini xosil kiladi. Ayniksa bosh kismida joylashgan markaz murakkab tuzilgandir. Xasharotlarning nerv sistemasi muxit Bilan etarli darajada murakkab tuzilishga ega bulgan retseptorlaning yordamida boglanadi. Ganglioz nerv sistemasiga ega bulgan xayvonlar tashki muxitning ta'siri xam tugma, xam individual tajribada orttirilgan reflekslarni ishlatgan xolda aks ettiradi. Birok bu urinda kup sonli tugma reflekslar ustunlik kiladi.

Shubxa yukki, odam psixikasi Bilan eng yuksak tarakkiy etgan xayvonning psixikasi urtasida juda katta tafovut mavjuddir.

Masalan, xayvonlarning «tili» Bilan odamning tilini bir-biriga takkoslab bulmaydi. Xayvon uz kabiladoshlariga muayyan, bevosita vaziyat Bilan cheklangan xodisalar xakida fakat xabar berishigina mumkin bulgan bir paytda kishi til vositasida boshka odamlarga utmish, xozirgi payt va kelajak xakida axborot berishi, ularga sotsial tajribani etkazishi mumkin.

Insoniyat tarixida til tufayli aks ettirish imkoniyatlarining qayta kurilishi yuz berdi: borliq kishi miyasida yanada ravshan aks etadi. Aloxida xar bir kishi til tufayli

jamiyatning kup asrlik tajribasida orttirilgan tajribadan foydalanadi, u uzi shaxsan xech kachon uchratmagan xodisalar xakidagi bilimlarga ega bulishi mumkin. Bundan tashkari, til kishiga kuplab xissiy taassirotlarning mazmuni tugrisida uziga xisob berish imkoniyatini yaratadi.

Xayvonlarning «tili» Bilan odamlarning tili urtasidagi tafovut tafakkardagi tafovutni xam belgilaydi. Bu shu narsa Bilan izoxlanadiki, aloxida xar bir funktsiya boshka funktsiyalarning uzaro ta'sirida rivojlanadi.

Xayvon fakat kurinib turgan tarzida idrok etiladigan vaziyat chegaralaridagina xarakat kilishi mumkin, u bundan tashkarigi chiqishi, shu vaziyatni mavxumlashgan xolda aks ettirib, mavxum printsipni uzlashtirish mumkin emas. Xayvon – vosita idrok kilinadigan vaziyatning kulidir.

Kishining xulk-atvori mazkur konkret faziyatdan abstraktsiyalashishiga (mavxumlashishga) va Ushbu vaziyat munosabati Bilan kelib chiqishi mumkin bulgan oqibatlarni oldinrok paykash layokatiga kura ajralib turadi.

Xayvonlarning konkret, Amaliy tafakkuri ularni muayyan vaziyatdan bevosita ta'sirotga buysundiradi, odamning mavxumlashgan tarzda tafakkur yuritishga bulgan kobiliyati uning Ushbu muayyan vaziyatga bevosita boglikligini bartaraf etadi. Kishi muxitning bevosita ta'sirinigina emas, balki uni xali ko`tayotgan ta'sirlarni xam qaytarishga kodirdir. Kishi xsusan uzi anglagan zaruratga kura – ongli xatti-xarakat kilishga egadir. Bu – inson psixikasining xayvon psixikasidan eng birinchi farkidir.

Odamning xayvondan ikkinchi farki uning kurollarni yaratishga va saklashga layokatli ekanligidir. Xayvon kurolni konkret kurinib va ta'sir etib turgan vaziyatda yaratadi.

Shu tarika xayvonlar doimiy narsalar olamida yashamaydi. Narsa fakat konkret vaziyatda, faoliyat jarayonidagi muayyan axamiyat kasb etadi. Bundan tashkari, xayvonlarning kurolsizlik faoliyati xech kachon kollektiv tarzda ruy bermaydi, maymun,nari borsa, uz kabiladoshining faoliyatini kuzatib boradi, lekin ular xech kachon birgalikda, bir-biriga yordam bergan xolda xarakat kilishmaydi.

Odam xayvondan farkli ularok, oldindan yullangan rejaga binoan kirol yaratadi, uni belgilangan maksatda foydalanadi va saklaydi. Inson nisbatan doimiy narsalar olamida yashaydi. Kishi kuroldan boshka odamlar Bilan birgalikda foydalanadi, birdan kuroldan foydalanish tajribasini uzlashtirsa, boshka odamlar Bilan uni Baxam kuradi.

Inson psixik faoliyatining ajralib turadigan uchunchi belgisi – ijtimoiy tajribaning birdan ikkinchisiga utkazilib turishidir. Xayvon xam, odam xam kuzgatuvchining muayyan turiga, ajdod0larning instinktiv xatti-xarakatlari tarzidagi ma'lum tajribaga egadir. Unisini xam, bunisini xam xayot in'om etgan tarli vaziyatlarda shaxsiy tajriba orttiradi. Lekin fakat odamgina ijtimoiy tajribani uzlashtiradi. Aloxida bir kishining xulk-atvorida ijtimoiy tajriba asosiy urinni egallaydi. Kishi psixikasini kuprok darajada u egallab oladigan ijtimoiy tajriba rivojlantiradi.

Xis-tuygularning rivojlanishida, xuddi abstrakt tafakkurning rivojlanishida bulgan kabi, vokealikni kuprok darajada adekvat (bir xilda) aks ettirish vositasi mujassamlashgandir. Shuning uchun xis-tuygulardagi tafovut xayvon bilan inson urtasidagi turtinchi, juda muxim tafovut xisoblanadi.

Insonning psixikasidan xayvonning psixikasidan eng farki ularning rivojlanish davomida psixikaning tarkkiyoti biologik evolyutsiya qonunlariga binoan ruy bergan bulsa, xususan inson psixikasining, kishi ongining rivojlanishi ijtimoiy-tarixiy tarkkuyot qonunlariga buysunadi. Insoniyat tajribasini uzlashtirmasdan, uziga uxshaydiganlar Bilan muktda bulmasdan turib, rivojlangan, xususan insoniy xis-tuygular bulmaydi, ixtiyoriy diqqat va xotira kobilyati, abstrakt tafkkur yuritish kobilyati rivojlanmaydi, kishining

shaxsi shakllanmaydi. Odam bolalarni xayvonlar orasida tarbiyalash xollari shunday dalolat beradi.

Ta'lim va psixik taraqqiyot bir-biriga mos keladigan nazariyaning namoyandalari (amerikalik psixologlar Jems, Toridayk va ingliz psixologi Mak- Daugal)ning davo qilishicha: 1) ikala protsess bir-biriga yakin va parallel xolda boradi-ta'lim va taraqqiyot kadam va bakadam boradi. 2) ta'lim va psixik taraqqiyot bir vaktda boradi. Bu nazariya ikki protsesni aralashtirib bir-biriga tenglashtirib kuyadi. Bu-ta'lim protsessii urganilsa, psixik trakkiyot protsessii xam urganilgan bo`ladi, degan xulosaga olib keladi. Bu nazariya g`oyat bir tamonlama nazariya bo`lib, butun e'tiborini bilish faoliyatiga karatadi-yu, bola shaxsining xissiyoti va irodasi e'tiborga olinmaydi. Odam ongining roli, odam shaxsin tarkib toptiruvchi ijtimoiy xayot va praktikaning roli kamsitiladi youi inkor kilinadi.

Ta'lim (tarbiya) va psixik taraqqiyot garchi har xil protsess bo`lsa-da, bir-biriga kushiladigan protseslarlardir, degan uchunchi nazariyaning namoyandasi-Koffkadir. Bu nazariya dastlabki ikki nazariyani kelishtirishga urinadi., nerv setsemasining etilish va ukitish protseslarining o`zaro bog`lanishini va bir-biriga ta'sir etishin aniqlamokchi bo`ladi. Nerv setsemasining etilish protsessii bolani ukishga tayyorlaydi va ukiy oladigan qilib kuyadi, deb e'tirof etadi. Ukitish esa.yu o`z navbatida, nerv setsemasining etilish protsessni kuchaytiradi va oldinga suradi, deydi. Bu nazariya ikki protsessining bir kadar o`zaro boglanganligini ta'kidlashi bilan oldinga karab bir kadam kuyadi. Ammo bu o`zaro bog`lanishni abtsrakt ravishda, ijtimoiy-tarixiy xayot sharoitining ta'siridan tashkari, bolalarga ta'lim-tarbiya berish ta'siridan tashkari tan oladi. Bu nazariyalarning xammasi bolalalr kamolotining xal qiluvchi tamonini kurmaydi, ya'ni bolalar psixikasining tarbiya va aktiv faoliyat protsessii tarkib topishini paykamaydi.

Ta'lim (tarbiya) va taraqqiyotning o`zaro munosabati problemasini psixolog L S Vigotskiy yangicha xal etdi: ta'lim protsessii taraqqiyotdan ilgarilab ketadi va bolalar psixikasining tarakkiy etishini ergashtirib boradi, unga yakin itsikbol ochib beradi, deydi u.

Vigotiskiy o`z fikrlarini kengaytirib, taraqqiyotning ikki boskichi: aktual taraqqiyot boskichi va eng yakin taraqqiyot boskichi muayyan davrda bolaning katta yoshli kishilar yordamisiz mutsakil harakat kila olishi bilan ta'riflanadi. Bu mutsaxkamlanib kolgan bilimlar, ko`nikma va malakalardan mutsakil foydalanish boskichidir. Ikkinchi boskich yakin urtada taraqqiyot zonasi bolaning katta yoshli kishilar yordami bilan kila oladigan xatti harakati bilan ta'riflanadi. Bu psixik taraqqiyot yo`li uning eng yakin perespektivasidir.

Darxaqiqat, butun ta'lim tarbiyaviy ishda bolaning xozirgi vaktda kanday ekanligi, xozir unda bilim, ko`nikma, malakalar va harakter sifatlari borligini xam, kelajakda bolalarning kanday bo`lla olishini, uning kanday sifatlar, bilim, ko`nikma va malakalar xosil eta olishini xam xisobga olish nixoyatda zarur ishdir. Taraqqiyotning shu ikki boskichini takkoslab, bolaning ish paytidagi taraqqiyot darajasi va kelajakdagi taraqqiyot imkoniyatlari xakida fikr yurita olamiz.Bu taqqoslash bolaning xususiyatlarini: kiyin va sekinlik bilan, tez usib o`zi xosil qilib kilgan bilim, ko`nikma va malakalarning xammmasi maxkam urnashib kolayotganligini kursatadi.

Psixolog Visotiskiyning nazariya fikrlari pedagog Makarenkoning fikrlariga mos keladi. Makarenko har bir bolaning kamolot imkoniyatlariga va taraqqiyotning perspektiv yo`llarini aniqlashga aniqlashga katta e'tibor bergan edi. U shaxs loyixasini to`zushga o`z tarbiyalanuvchilarida xosil bo`lgan ijobiy sifatlarni esa tuxtatish yoki ularga barxam berish uchun ijobiy sifatlarga tayanishga intilar edi.

Bollar psixikasining taraqqiyot tatbik etilganda bu so`zning ma'nosi shuki, bolalar psixologiyasi bolaga tarbiyaning passiv ob'ekti deb karamaydi, balki bola psixikasining taraqqiyotida bolaning aktiv faoliyati rolini xisobga oladi. Tarbiya bolaning aktiv faoliyatini to`g`ri tashkil etib, yo`lga solib tursa, undagi mavjud sifatlar faoliyatining har xil turlarida namoyon bo`lib usayotganini xisobga olib tursagina tarbiya muvaffakkiyatli bo`ladi.

Bola psixikasi uyin ukish, urganish, mexnat va ijtimoiy faoliyat protsessida tarakkiy etadi.

Faoliyat formalarining tarixan almashinuvi bilan shaxs xayotidagi almashinuvi urtasidagi To`la parallelizm yuk. Tarixan avval mexnat, sungra ukish, urganish va uyin paydo bo`lgan. Tarixiy taraqqiyotning birmuncha keyingi boskichlaridagina ba'zi bir kishilarning ijtimoiy faoliyati ajralib chikkan. Taraqqiyotning individual yuulida faoliyat formalari tartibi butunlay boshqacha; uyin, ukish, urganish mexnat va ijtimoiy faoliyat kelib chiqadi.

Uyinning axamiyati bu bola shaxsining usib kamolga etishiga har tamonlama ta'sir kursatishdan iboratdir. Uyin har bir boskichida bolaning tevarak atrofdagi dunyoni va kishilar urtasidagi munosabatlarni bilib olishni ifodalaydi. Bolalarning moddiy dunyoga, kishilarga, o`ziga munosabati o`zgarayotgan uyinda namoyon bo`ladi. Bolalarning extiyojlari, istak va qiziqishlari bevosita uyinda ifodalanadi. Uyin bolalarning xayolparatsligi tufayli narsalar va kishilar dunyosini ular uchun ma'kul tamonga o`zgartirish imkoniyatini beradigan faoliyatdir. Pedogogika nuktai nazaridan okilona yo`lga kuyilgan uyin shaxsni har tamonlama utsiradi. Bilish, iroda, va xissiy protsesslarni , haraktier sifatlarini tarakkiy ettiradi va sogligin mutsaxkamlaydi. Bolalar uyinlari ma'naviy sifatlarning mutsaxkamlanishi uchun va odob-axlok koidalarini bilib olish uchun keng imkoniyatlar beradi.

Ukish-urganishda bolalarning mayl va qobiliyatlari namoyon bo`ladi va mutsaxkamlandi. Bilish, iroda va xissiyot protsesslari ukish va urganishda yuzaga chiqadi va tarakkiy etadi. Bolalar aqliy jixatdan ancha o`zgaribgina kolmay, ularning harakter sifatlari xam o`zgaradi, axlokiy jixatdan xam o`zgaradilar. Ta'lim va tarbiya protsessida psixikaning qanchalik tez va samarali tarakkiy etishi pedagoglarning diqqat e'tiboriga va uylab ish to`tishga kup jixatdan bog`liqdir.

Mexnat odam psixikasining tarkib topishi faktorii sifatida buyuk pedagoglardan Yan Amos Komenskiy, Petsallotsi, Robert Ouen va Ushinskiylarning e'tiborini jalb etgan. Bundan yuz yil ilgari (1890 yilda) K.D.Ushinskiy katta makola yozib, uni keyinchalik qayta botsirib chikardi. U «Mexnatning psixologik va tarbiyaviy axamiyati» degan bu makolasida mexnatga katta axamiyat berdi. K.D Ushinskiy bunday deb yozgan edi. «Mexnatning samarali odamzod mulkidir; lekin mexnatning ichki manaviy, xayotbaxsh kuchi odamzod kadr kiymatining manbai bo`lib xizmat qiladi. Shu bilan birga odob-axlok va baxt-saodat manbai bo`lib xam xizmat qiladi. Ishlayotgan kishi uchun kilinadigan shaxsiy mexnatgina anna shunday ta'sir kursatadi. Mexnatningn moddiy samaralarini tortib olish, meros kolidirish xam, Kaliforniyaning jami tillasini berib sotib olish mumkin emas: bu kuch mexnat kilgan kishida koladi».

K.D.Ushinskiy shu fikrni kengaytirib, davom ettirgan edi. Mexnatning psixik axamiyatidan kelib chiqadigan, pedagogika uchun uning xam axamiyati katta bo`lgan Yana bir natija shu koidadan iboratki, taribya faqat odam aqlini tarakkiy ettiribgina va unga ma'lum bir xajmda ma'lumot beribgina kolmay, balki unda jiddiy mexnatga kattik xavas utini yokishi kerak, bunday mexnatsiz odam inson sha'niga yarashidigan xayot ko`ra olmaydi xam, baxtli xayot kechira olmaydi xam mexnat odamning yoshlik va usmirlik

davrini tevarak atrofdan unga kursatilgan ta'sirlarga karab bu extiyoj juda tez avj olishi yoki sunib qolishmumkin. Ushinskiyning bu chukur mazmunli va progressiv fikrlarini bolalar tarbiyasi soxasida ishlaydigan xamma kishilar e'tiboriga olishlari zarur.

Mustahkamlash uchun savollar

1.O'sish va taraqqiyot deganda nimani tushunasiz?
2.Seskanuvchanlik psixikaning elementar shakli ekanligi xakida gapirib Bering?
3.Aks ettirish deganda nimani tushunasiz?
4. Yuksak psixik funktsiyalar ularning tarkib topishi va tuzilishi xakida nimalarni bilasiz?.

3-mavzu: Faoliyatning psixologik tahlili. (2-soat)

R E J A

1.Faoliyat xakida umumiy tushuncha.
2.Faoliyatning interiorizatsiyasi va eksteriorizatsiyasi xakida tushuncha.
3.Faoliyat strukturasi, faollik, ko`nikma va malakalar.
4 Faoliyatning asosiy turlari.

Tayanch so`z va iboralar.

Faoliyat, motiv, motivatsiya, faollik. Inson faolligini mujassamlashtiriuvchi xarakatlar jarayoni faoliyat deb yuritiladi.

Pertseptiv- ya'ni shunday xarakatlarki ,ularning oqibatida atrofdagi predmetlar va xodisalar tugrisida yaxlit obraz shakllanadi.

Mnemik faoliyat- narsa va xodisalarning moxiyati va mazmuniga aloqador materialning eslab kolinishi ,esga tushirilishi xamda esda saklab turilishi Bilan boglik murakkab faoliyat turi.

Imajitiv-(imaje –Obraz so`zidan olingan) faoliyati shundaki u ijodiy jarayonlarda xayol va fantaziya vositasida xozir bevosita ongda berilmagan narsalarning xususiyatlarini anglash va xayolda tiklashni takkozo etadi.

Jamiyat Bilan doimiy munosabatni ushlab turuvchi , uz –uzini anglab,xar bir xarakatini muvofiklashtiruvchi shaxsga xos bulgan eng muxim va umumiy xususiyat – bu uning faolligidir.

Fanda inson faoligining asosan ikki turi farklanadi.

A). Tashki faollik- bu tashkaridan va uz ichki istak –xoxish larimiz ta'sirida bevosita kurish, kayd kilish mumkin bulgan xarakatlarimiz ,mushaklarimizning xarakatlari orkali namoyon buladigan faollik.

B). Ichki faollik- bu bir tomondan uyoki bu faoliyatni bajarish mobaynidagi fiziologik jarayolar (moddalar almashinuvi,kon aylanish,nafas olish , bosim uzgarishlari) xamda , ikkinchi tomondan ,bevosita psixik jarayonlar, ya'ni aslida kurinmaydigan, lekin faoliyat kechishiga ta'sir kursatuvchi omillarni uz ichiga oladi.

Inson faolligini mujassamlashtiruvchi xarakatlar jarayoni faoliyat deb yuritiladi.

Agar xayvonlarning xatti-xarakatlari bevosita tevarak-atrofdagi muxit Bilan batamom belgilansa , odamning aktivligi esa ilk yoshlik davrdan boshlabok butun insoniyat tajribasi va jamiyat talabi Bilan boshkariladi.Xatti-xarakatning bu tipii shunchalik uziga xoski ,uni atash uchun psixologiyada faoliyat degan aloxida termin kullaniladi.

Shu uziga xos xususiyatlaridan birinchisi shundan iboratki,faoliyatning mazmuni

anna shu faoliyatni yuzaga keltirigan extiyojning bir uzi bilangina belgilanmaydi .Agar extiyoj faoliyatga motiv sifatida madad berib ,uni ragbatlantirsa ,faolitning uz shakli va mazmuni ijtimoiy sharoitlar,ijtimoiy talablar xamda tajribalar Bilan belgilanadi.

Odamni ishlashga majbur kiluvchi motiv uning ovkatlanish etiyoji xam bulishi mumkin .Birok odam ,masalan stanokni ochlik extiyojini kodirish uchun boshkarmaydi.Balki stanok odamga topshirilgan Biron detalni tayyorlash imkoniyatini berishligi uchun boshkaradi.Inson faoliyatining mazmuni extiyojining yolgiz uzi Bilangina belgilanmaydi, balki undan jamiyat talab kilayotgan Biron maxsulotni tayyorlash maksadi Bilan belgilanadi. Shunday ekan, nega odam muayyan bir yusinda ish xarakat kiladiku, lekin uning ish xarakatlari nimaga karatilganligi Bilan moslasha olmaydi. Kishini faoliyat yuliga solgan e'tikod ,motivlar nega endi bevosita maksadga mugri kelmay koldi,bu faoliyat kishi faoliyatini boshkarib kelgan edi.

Shunday qilib ,faoliyatning uziga xos dastlabki xususiyati shundaki, aktivlikning manbai bulgan faoliyat aktivlikni yaxshi onglab olingan maksadi Bilan boshkariladi. Faoliyatni psixik boshqarishning muvafokiyatli bulishi uchun ,psixika narsalarning uziga xos ob'ektiv xususiyatlarini aks ettirishi va anna shular vositasi Bilan (organizmning extiyojlari bilan emas) uz oldiga kuyilgan maksadlarga erishish nurlarini aniqlashi lozim. Nixoyat psixika odam xatti-xaraktlarini idora kilishning shunday kobiliyatiga ege bulishi kerakki, maksadga kartilgan xarakatlarni amalga oshirish uchun aktivlikni aynan ragbatlantirishi va kullab-kuvatlashi kerak, aktivlik uz-uzicha xosil bulgan extyojlarni darxol kanoatlantira olmaydi,ya'ni aktivlik va bevosita mustaxkamlash Bilan birga olib borilmaydi.Ana shulardan ravshanki, faoliyat bili shva iroda Bilan ajralmas boglikdir.faoliyatbilish va irodaga asoslanadi vava bu jarayonlarsiz bulla olmaydi. Demak ,faoliyat odamning ichki(psixik) va tashki (jismoniy) aktivligidan iborat bulib,anglanadigan maksad Bilan boshkariladi.Shunday qilib faoliyat xakida gapirish uchun inson aktivligida anglanishi mumkin bulgan maksadni namoyon kilish kerak. Faoliyatning boshka xammatomonlari, ya'ni uning motivlari, bajarish usullari, zaruriy ma'lumotlarni (informatsiyalarni)tanlab olish va ishlash anglanishi xam mumkin va anglanmasligi xam mumkin .Shuning Bilan birga ,ular Tula anganmasligi va xatto yanglish anganishi xam mumkin . Fakat motivlargina emas ,balki faoliyatning ma'lum bir rejasini tanlashga olib keluvchi kupgina tafakkur jarayonlari xam odam tomonidan unchalik Tula anglanmaydi .Faoliyatni amalga oshirish usullariga kelganda shuni aytish kerakki , odatda ,faoliyatningt kupgina usullari ongdan tashkari boshkariladi:Yurish ,nutk, xat yozish ,avtomobil boshqarish ,muzika asbobida uynash va boshka shuning kabilar shular jumlasidandir.

Faoliyatning anna shu xama tomonlarini ongda aks ettirish darajasi va tulaligi tegishli faoliyatning anglanganlik darajasini ochib beradi.

Xarakatlar sistemasi ish maksadi Bilan bu maksad yunaltirilgan narsalar xususiyati va ish sharoiti Bilan boglikdir.Kilinadigan ishning maksadi anna shu misollarning xammasida bir xil ,lekin uning ob'ektlari xar xildir.Binobarin,ob'ektlarning xar xilligi – xarakatlar strukturasi muskul faoliyatining turlicha bulishini shart qilib kuyadi.Fiziolog olimlardan P.K.Anoxin utkazgan tadkikotlarning kursatishicha ,muskullarning ishi fakat bevosita xarakat vazifalari Bilan belgilanib kolmay .balki,xamisha anna shu xarakatlar amalga oshiriladigan sharoit Bilan xam boshkariladi.Muskullar ko`tarilayotgan ogirlik kattaligiga, itarib yuboriladigan buyum karshiligiga ,paylardagi richaglarning qaytarish kuchiga va boshka shu kabilarga uz aktivligini moslashtiradi xamda shu orkali xarakatning belgilangan yunalishi va tezligini ta'minlaydi.Xarakatning bajarilishi va uning natijalarini erishiladigan pirovard maksad Bilan takkoslash yuli Bilan doim

nazxorat qilib boriladi va tugrilab turiladi..Ana shu nazorat va tugrilab turish mexanizmlariishdan chikkan kasaallar xatto juda soda xarakatlari xam muvaffokiyat Bilan bajara olmaydilar .bunday bemorlar stol ustida turgan stakanni olaman debxar gall yanglishib keta betradilar ,kullari stakanning yonidan utib ketaberadi, suv ichaman deb stakanni ogzilarining oldidan utkazib yuboradilar.,xamdap stakanni muljallangan joyga qaytarib kuya olmaydilar.Bunday bemorlar stulga utiraman deb ,muljalga olaolmay erga yiqilib tushadilar ,non kesaman deb ,panjalarini oladilar,kator chiziklarga karab turib,tugrichizik chiza olmaydilar.Xarakatni sensor (ya'ni sezgi azolari yordamida) nazorat kilishni kuyidagi tajribada kukrish juda yaxshi natija beradi.Masalan,tekshiriluvchi geometrik shaklni ,ya'ni olti tomonli yulduzni oynada kurinib turgan aksiga karab chizib berishi kerak edi.Odatda buni xatosiz bajarish kiyin buladi.,chunki kalamning oynada kurinib turgan xarakati tekshiriluvchining kulidagi kalamga nisbatant teskari tomonga karab xarakat kiladi.Tekshiriluvchi fakat mashk kilish davomida Kuzi orkali olayotgan ma'lumotlaridan foydalanib ,kul xarakatlari Bilan tugri moslab xarakat kilishga urganadi.

Kuyidagi tajribalar shu nuktai-nazardan yanada kizikarlidir .Narsalarning real xolati v akul xarakatlari tasvirini tekshiriluvchiga tadkikot davomida batamom boshkacha qilibkursatadigan prizmatik kuzoynak takib kuyiladi .Utkazilgantajribalardan ma'lum bulishicha, bunday xolda odam uz xarakatlarini tugri boshqarish kobiliyatidan batamom maxrum bulib kolar ekan(narsalarni olish ,narsalarga kul tekizish,narsalarni belgilagan joyga kuyib kuyish va boshka shu kabilar)Odam bu xatoliklarniuzok vakt davom etganmashkdan sunggina tugrilashniurganib oladi .agar kurish signallari taxminan Yana 0,27 sek. Kech kolgandaedi, unda prizmatik kuzoynak tufayli xosil bulgan xatoliklarga nisbatan bulgan adaptatsiyani xech kanday mashk Bilan tugrilab bulmas edi. Shu tomoni xam borki ma'lum bulishicha, aktiv xarakatlardan maxrum bulgan bulgan xayvonlar , agar uzlari oldingi oyoklarining xarakatlarini kurib turmasalar, uni boshkara olmaydilar.

Bundan ma'lumki, xarakatlarni boshqarish teskari aloqa printsipi asosida amalga oshiriladi.Sezgi a'zolari bunday aloqaning kanali bulib xizmat kilsagina ,informatsiya manbai bulib xarakat orinteri rolini uynaydigan narsa va xarakatlarning idrok kilinadigan ma'lum belgilari bulib xizmat kiladi. Teskari aloqaning bunday turini P.K.Anoxin teskari afferentatsiya deb atagan.Shunday qilib ,narsalar Bilan kilinadigan ishlarni bajarish ma'lum xarakatlar sistemasini amalga oshirish Bilan cheklanmaydi.Bunday ishlarni bajarish zarur tarzda sensor (xissiy) nazorat va ish ob'ektlarining xususiyatlari xamda ularning odatdagi natijalariga mos ravishda xarakatlarni tugrilashni takkozo kiladi Bu jarayonning asosini tashki muxitning xolati ,unda xarakatlarning namoyon bulishi va natijalari xakida miyaga informatsiya beruvchi xissiy orientirlarni uzlashtirish tashkil kiladi.Masalan ,shafyormashinaga tormoz berar ekan , tormozga bosish kuchini xarakat tezligiga ,yulning axvoliga mashinaning ogirligiga va boshka shu kabilarga moslashtiradi.Mana shu orientirlarning xammasi ,xar xolda biz yukorida keltirgan xarakatlarni ng uzinigina belgilab kolmay ,balki ish maksadlariga mos keladigan xarakatlarni xam belgilaydi.Masalan, avtobusdan kech kolib,uning orkasidan yugurib ketayotgan pasajirning xarakat sistemalari –rekord kuyishga maksad kilgan chopkirning yugurish talablariga mutloko mos kelmaydi.Mana shu xollarning xammasida bir xil ish ob'ektiga yokixatto bir xil xarakatga egamiz.Lekin bu ishlarning maksadi xar xil va shuning uchun ularni yuzaga keltiradigan xarakatlar sistemasi xamturlichadir.

Ishning tarkibiy kismidan iborat bulgan xarakatlar sistemasi, oqibat natijada

uningmaksadi Bilan boshkariladi va tugrilanadi.Maksad nuktai-nazaridan bajarilgan xarakat natijalari baxolanadi va ularni tugrilashga erishiladi.Shu maksadi narsalarning kanday xossalari .xolatlari ishni bajarishda nazorat kilishda va tugrilashda namuna bulishi kerakligini belgilab beradi.

Birok odamning maksadini kupchilik xollarda Ayni chogda kuz ungida yuk narsalar va lekin uning xarakatlari yordami Bilan erishilishi mumkin bulgan narsalar tashkil etadi .Demak,maksad miyada ,kelajakda faoliyat natijasida ,dinamik modelning obrazi tarzida tasvirlangan buladi. Xudi anna shu tilakdagi kelajak (ta'lab kilinayotgan)_modeli Bilan ishning mazkur natijalari takkoslanadi,xzuddi anna shu ishning kay yusinda bulishini boshkaradi.va uni tugrilaydi.

Masalan ,xattoki,oddiy bir xolda ,ya'ni odam bir stakan suvni olib ,ichish uchun lablariga olib borganda ,uningxarakatlari tilakdagi model natijalari(chankokni bosish)Bilan boshkariladi.Fakat bugina emas ,shuning Bilan birga ,kulni stakanga va undan sung stakandagisuv Bilan labga olib borish xarakatlari xam tilakdagi modelnatijalari Bilan boshkariladi.Kilinadigan ishning uzi xakida miyada oldindan darak beradigan galdagi ishlarning bunday modellari (xarakat programmalarini) va uning natijalarini («maksad programmalari»ni) fiziologlar «aktseptor deystviya»(«xarakat aktseptori»)va «aks ettirishdan oldingi xodisa»(P.K.Anoxin), «Xarakat vazifalari» va kelajakdagi extiyoj modeli»(N.A.Bernshteyn), «kerakli mazmun»xamda «kelajak modeli»(Mittelshtedt, U,Eshbi), «andaza», «dinamik model» vash u kabilar.

Kelajakdagi kilinadigan ishlar va ulardan kelib chikadigan natijalarning kandaydir yul Bilan miyada taxminiy tasavvur kilinishi ,shubxasiz xakikatdir.Bunday oldindan taxminiy tasavvur kilishsiz,biz yukorida kurib utganimizdek faoliyatning uziniamalga oshirish xam mumkin bulmay kolar edi.

Miyaning oldindan kura olishiuchun zarur bulgan imkoniyat tashki oloamning bita printsipial xususiyati tufayli ,ya'ni uning qonuniyatlari tufayli yuzaga keladi.Buning ma'nosi shundan iboratki,tashkiolamdagi turli xodisalar ma'lum darajada uzaro doimiy boglikdir,ma'lum sharoitlarda namoyon buladigan biror mustaxkam xususiyatga va tuzilishga egadir.(olov xama vakt kuydiradi ,tukndan sung xamisha tong otadi.)

Ob'ektlar Bilan xodisalar urtasidagi bunday barkaror (invariant)munosabatlarni ob'ektlarning muxim xususiyatlari va xodisalarning qonuniyatlari deb yuritiladi.Xuddi manna shunday ob'ekt va xodisalarning ma'lum darajada mustaxkam ,barkaror xususiyat va qonuniyatlarga ega ekanliklari ,ma'lum sharoitlarda ,ma'lum bir ta'surot tufayli kelajakda ularning kanday uzgarishi vash u maksadga muvofik ish tutish ya'ni ob'ekt va xodisalarning «xatti xarakatlari»nioldindan kura olish imkonini beradi.Tashki ya'ni buyumlar Bilan kilinadigan faoliyat

Bunday xolda guyo ichki. Ideal faoliyat tomonidan oldindan paykab olinadi.Ob'ektlar (narsalar)ustida kilinadigan konkret ishlar bu ob'ektlarning muxim xususiyatlari ustida kilinadigan operatsiyalar Bilan ,ya'ni ideal(psixik)ishlar Bilan almashinadi.Boshkacha qilib aytganda ,narsalarbilan jismoniy tarzda kilinadigan ishlar shu narsalarning mazmunlari Bilan kilinadigan ideal ishlar Bilan almashinadi

……Tashki real ishdan ichki ideal ishga manna shunday utish jarayonini interiorizatsiya deb yuritiladi

(bu so`zni tarjima kilganda «ichki ishga aylanish» degan ma'noni anglatadi.)Inson psixikasi interiorizatsiyasi tufayli Ayni chogda kuz ungida yuk bulgan narsalarning obrazlari Bilan ishlay olish kobiliyatiga ega buladi.

Interiorizatsiyaning kanday yuzaga kelishi Bilan boglik bulgan butun xama nozik tomonlarini psixologiya xali yaxshi urganmagan.Lekin So`z bunday utishning

muxim kuroli bulib xizmat kilishi va bunday utish vositasi esa So`z Bilan ta'sir kilish ekanligi Tula isbot kilingandir. So`z narsalarning muxim xususiyatlarini ajratadi va ularni uzida mustaxkamlaydi xamda insoniyat tajribasi Bilan xosil kilingan informatsiyalar Bilan ishlash usullarini xam uzida mustaxkamlaydi.Shuning uchun xam ularni tugri kullashni uzlashtirish Ayni chogning uzida narsalarning muxim xususiyatlarini va informatsiyalar Bilan ishlash usullarini xam uzlashtirish demakdir. Inson So`z orkali butun insoniyat tajribasini ,ya'ni unlab va yuzlab yillar yashab utgan avlodlarning xamda ,shuning Bilan birga ,uzidan yuz va ming kilometr uzoklikdagi kishilarning jamoalarning tajribalarini uzlashtiradi.

Narsalarning munosabatlari xakida vakolat beruvchi so`zlar va umuman xakikiy simvollar Bilan muomala kilish, shuning uchun bu narsalarning uzi Ayni chokda yuk bulgan paytda xam tegishli munosabatlar xakida informatsiyalar Bilan ishlash imkoniyatini tugdiradi. So`z va xakikiy simvollar Bilan ishlash jamiyat tajribasi tomonidan tarkib toptirilgan odamning faoliyati va xulk-atvorin, tajriba va bilimlarini, ideallari va talabalarni boshqarish imkoniyatini beradi.

Shunday qilib, odamning faoliyati juda murakkab va uziga xos bulgan protsessdir. Odamning faoliyatini shunchaki extiyojlarini kondirishdan iborat deb xisoblab bulmaydi. Odam faoliyatini kuzga tashlanib turadigan belgisi maksadni anglash va uni amalga oshirishda kilinadigan ishlarning ijtimoiy tajribaga boglikdir.

Odamning faoliyatida uning tashki (jismoniy) va ichki (psixik) tomonlari ajralmas boglik buladi. Odam faoliyatining tashki tomoni – tashki olamga uning yordami Bilan ta'sir kursatadi, bunday xarakatlar motiv, bilish boshqarish kabi ichki (psixik) faoliyat orkali aniqlanadi va boshkariladi. Boshka tomondan olganda, manna shu butun xama ichki psixik faoliyat tashki faoliyat tomonidan boshkariladi va nazorat qilib turiladi. Chunki tashki faoliyat narsalarning, protsesslarning xsusiyatini namoyon kiladi, ularning maksadga muvofik uzgarishlarini ta'minlaydi, psixik modellarning (andozalarning) moslik darajalarini aniqlaydi va shuning Bilan birga, kulga kiritilgan natija va ishlarning kutilgan samarasi va ishlarga kanchalik mos kelishi darajalarini belgilaydi.

Bizga ma'lum, yukorida eslatib utilgan ichki psixik faoliyatni buyumlar Bilan kilinadigan tashki faoliyatning interiorizatsiyasi natijasi deb karash mumkin. Shunga muvofik narsalar Bilan tashki faoliyatni ichki psixik faoliyatning eksteriorizatsiyasi deb karash mumkin («eksternus»-degan so`zdan olingan bulib, bizningcha tashki degan ma'noni bildiradi).

Biz yukorida kurib utgan xarakatlarning istagan bir tomonlarini, tegishli ravishda, ularning motor (xarakat), sensor (xissiy) va markaziy komponentlari, ya'ni kismlari deb atash mumkin. Ishni amalga oshirishda bajaradigan vazifalariga muvofik, ular ishni ijro kiluvchi, nazorat kiluvchi va boshkaruvchi deb belgilanishi mumkin. Odam faoliyati davomida foydalanadigan ijro kilish, nazorat kili shva boshkrish yullarining mazkur faoliyatning usullari deb ataladi.

Yukorida sanab kursatilgan vazifalarning xar biri odam onlgi suratda va ngsiz ravishda bajarish mumkin. Masalan, biror so`zni talaffuz kilish uchun zarur bulgan Tomok xarakatining sistemasini odam mutloko anglamaydi. Odatda, muskullarning istagan istagan bir xarakatni bajarishi uchun zarur bulgan qisqarishi va uzayishi Bilan boglik murakkab birikmalar arnglanmaydi. Bu xarakatlarni boshqarish, aftidan, sof fiziologik tarzda, ongning ishtiroksiz amalga oshiriladi. Ayrim xarakatlar ongli suratda boshkarilishi xam, ongsiz suratda boshkarilishi darajasi asosida bajarilishi xam mumkin. Masalan, yurishning kup xarakatlari ongsiz ongsiz suratda oshiriladigan faoliyatning tipik misoli bulla oladi. Ammo dorda yurishda shu xarakatlarning xar birini

bajarish sensor nazorat va markaziy boshqarish (ayniksa kam tajribali dorbozda) goyat jiddiy anglash ob'ektiga aylanadi.

Buning aksi bulishi xam extimoldan xoli emas,bajariladigan xarakatning ma'lum tomonlari dastaval Tula anglab boshqarishni talab kiladi , undan keyin ishning bajarilishi ongning ishtirokini borgansari kamrok talab kiladi.Bunday xollarda ishning bajarilishi avtomatlashadi deydilar.

Umuman olganda xatti-xarakat mexanizmi tarzidagi sof malaka xakida, xar xolda, xayvonlarga xarakteristika berishdagina gapirish mumkin bulsa kerak.Odamda esa patologik xastalik xollaridan boshka, xama faoliyatlari oqibat natijada ong Bilan boshkariladi.Ishning muayyan bir komponentlarining avtomatlashuvi fakat ongli boshqarish ob'ektini siljitib yuboradi, ong doirasiga ishningumumiy maksadini,uning bajarilish sharoitini ,ishning nazorat kilinishi va baxolanishini olib kiradi.

Ish tuzilishining shunday kisman avtolmatlashuv tufayli uzgarishi imkoniyati kuyidagidan iborat:

1. Xarakatlarni ijro kilish usullarining uzgarishi, bunda avval xar biri aloxida-aloxida bajarilgan bir kator ayrim xarakatlar bir butun xarakat tarkibidagi oddiy xarakatlar urtasida xech kanday «tuxtab kolish»va tanafuslar bulmaydigan bita yaxlit aktga ,bita murakkab xarakatga kushilib ketadi.Masalan mashina xaydashni Yangi urganayotgan shogirdda tezlikni kuchirish «boskichma-boskich xarakat»tarzida amalga oshirilsa ,tajribali shofyor uni kulining bita tekis xarakati Bilan bajaradi.Ortikcha keraksiz xarakat bulmaydi.Amal (ish) uzlashtirila borgan sari , bu ortikcha xarakatlarning xammasi yukolib ketadi.xarakatlarning birga kushilishi ,Ya'ni xarakatlarni xar ikala kul Bilan baravar bajarish yuzaga keladi.Ish amalni uzlashtirish jarayonida uning xama xarakatlarini tobora ixchamlashtirish imkoniyati tuniladi:xarakatlar tarkibi(soddalashadi),xarakatlari izchilligi (uzluksizlashadi) va xarakatlar birlashuvi (bir vaktda amalga oshiriladigan buladi0 xamda ,shuning Bilan birga ,xarakatlar tezligi jiddiy suratda uzgaradi.

2. Ishni bajarishda sensor, ya'ni xissiy nazorat kimlish usullarining uzgarishi. Ishni bajarish ustidan kilinadigan kurish nazorati kup jixatdan muskul (kinestetik) nazorat Bilan almashiladi. Buning tipik misoli sifatida mashinistkaning karamasdan mashinkada xat bosishini kursatish mumkin; slesarning bolga Bilan karamasdan zubiloga urishi (slesar bolga Bilan zubiloga urayotgan paytda zubiloning kalpogiga emas, balki zubiloning tishiga, ya'ni tagiga karab turadi) va boshka shu kabilar. Xarakatlar xarakterini aniqlovchi xar turli ulchovlvrning uzaro nisbatini baxolovchi maxsus «sensor sentozlar» xosil kilinadi. Ish-amalning natijalarini nazorat kilish uchun goyat zarur bulgan orientirni tezlik Bilan farklash va ajrata olish kobiliyati rivojlanadi. Ish-amalni uzgartirib borilgani sari ,uning natijalari va bajarish sharoitlarni ancha aniqrok, tez va bevosita sifatli nazorat kilish imkoniyati paydo buladi.

3. Ish-amalni markaziy boshkaruvchi usullarining uzgarishi. Diqqat ish-amalning usullarini idrok kilishdan ozod buladi va asosan ish-amalining sharoiti xamda natijalarini idrok kilishga karatiladi. Ayrim xisoblash, karorga kelish va boshka intellektual operatsiyalar tez va birlashgan xolda («intuitiv» suratda) bajarila boshlanadi.Navbatdagi xarakatlarga ichdan tayyorlanish bundan oldingi xarakterlarni amalga oshirishdayok sodir buladi, bu esa reatsiya vaktini kat'iy kiskartiradi. Masalan, uchuvchi samalyotnikundira boshlaganida, ichida allakachonok mazkur sharoitda maxkur kunish Bilan boglagbulgan barcha standart buyruklarni kabul kilishga tayyor buladi. Shuning uchun mazkur buyruklarni kilishdan ularni bajarishga utish maxsus ravishda rejalashtirilmasdan xamamalga oshirilaveradi.

Xar bir ko`nikma odamning uz tajribasida avval egallab olgan malakalari sistemasi asosida yuzaga keladi,va amal kiladi. Ko`nikmalardan ba'zi birlari kishining ko`nikma xosil kilishiga va malakali ishlashiga yordam beradi.boshka birlari esa xalakit beradi,Uchinchilari ,uz navbatida ,Yangi ko`nikmalarni uzgartirib yuboradi.Bu xodisa psixologiyada malakalarning uzaro ta'siri deb atalgan.Ishni bajarish uning maksadi ,ob'ekti va sharoitlari Bilan aniqlanadi.Bu narsa xarakatni bajarishning ma'lum usullari ,sensor nazorat kilish va markazdan turib boshqarish sistemasi tarzida amalga oshiriladi.Ishning muvafokiyati,ya'ni ko`nikmaning samaradorligi ishni bajarishda foydalanilgan usullarning ish maksadiga ,ob'ektiga va sharoitlariga kanchalik mos kelishiga boglikdir.Ko`nikma xosil kilishning umumiy qonuni shundan iboratki ,odam Yangi vazifaga tuknash kelgan paytda dastavval ,uz tajribasida bor faoliyat usullaridan foydalanishga urinib kuradi.Bunda, albatta uz tajribasidaxuddi shunga uxshash masalalarni xal kilishda kullanilgan usullarga nazar solishdan foydalaniladi. Ravshanki,faoliyat usullarini kuchirishning muvafokiyati kuyilgan vazifalarning uxshashligi,ularni xal kilish yullari nuktai- nazaridan kanchalik tugri baxo berilganligiga boglikdir.

Shunday qilib, <ko`nikma> atamasi faoliyat subektning uzida mavjud bilimlar va malakalar Bilan maksadga muvofik boshkarilishi uchun zarur psixik va amaliy xarakatlarning murakkab sistemasi egallab olinishi ifodalaydi.

Ko`nikmalarning tarkib topishi bilimlarda mujassamlashgan axborotni va narsadan olinadigan axborotni qayta ishlash jarayonlarining, anna shu axborotni aniqlash, uni xarakat Bilan takkoslash va uzaro boglash jarayonlarining butun bir sistemasi egallashini bildiradi.

Kishi faoliyati ongli ravishdagi faollik sifatida uning ongli shakllana va rivojlana borishi tufayli tarkib topadi va rivojlanadi.

Faoliyat xamisha kishining u boshka odamlarning yordami va ishtirokini takozo etadi, yani birgalikdagi faoliyat xususiyatiga ega buladi.

Boshkacha so`zlar Bilan aytganda, faoliyatda kishining shaxsi ifodalanadiva ayni chogda faoliyat uning shaxsini shakllantiradi.

Faollikning Ushbu shakllari Bilan birlikda kommunikativ xulk-atvor bolaga uz extiyojlari va istaklarini kondirish, ijtimoiy talablani va axborotni uzlashtirishi uchun yordam beradgan asosiy vositasi rivojlana boshlaydi.

Xayotining birinchi yillardayok bolada faoliyatning oddiy shakllarini uzlashtirishi uchun dastlabki shart-sharoitla tarkib topa boshlaydi. Ulardan birinchisi uyin faoliyati xisoblanadi.

Xayvon bolalarida esa xudi anna shu xarakatlar shunchaki faoliyat urnida sodir buladi va uzining real biologik maksadlaridan ajralgandir. Ular uyin faoliyatini uziga xos tub xususiyati anna shunda mujassamlashgandir. Uning maksadi uzining yordami tufayli muvaffak bulinadigan Amaliy natijalarga erishishdan emas, balki amalga oshiriladigan «faoliyat» ning uzidan iboratdir.

Tadkikotlar shuni kursatadiki, uyin bolalarda xam uz faolligini ruyobga chikarish shakli, xayot kechirish va faoliyatkursatish shakli bulib xizmat kiladi. Shu tarzda u funktsional mamnunlik bilan boglikdir. Faollikka bulgan extiyoj uning kuzgatuvchisi bulsa, taklid kili shva tajriba esa manbai xisoblanadi.

Faoliyatning uzidan kuzlangan maksad uning sotsial jixatdan mustaxkamlangan natijada kuchiriladi, ch'ni yutib chikiga karatilgan buladi. Amalda anna shu urinda uyindan chiqish boshlanadi. Ijtimoiy belgilariga kura uyin bulib koladigan (faoliyatxamon biron-bir foydali maxsul bermaydi) bufaoliyat psixologik tuzilishi

jixatidan mexnatga (maksad faoliyat kursatishning uzidagina emas, balki natijaga erishishdan iborat) va ta'limga (maksad uyini uzlashtirib olishdan iborat) yakinlashadi.

Bolaning xulk-atvori va faoliyati rivojini urganar ekanmiz ,bita eng muxim faktga duch kelamiz.Bolada bir nechtagina oddiy shartli reflekslardan tashkari unda keyinchalik kuzatiladigan boshka barchpa xulk-atvor shakllari va faoliyat turlari oldiniga yuk buladi.

Bola xulk-atvorining tugma biologik xususiyatlarga oldindan kat'iy xoli ekanligi uning xayvon bolasiga nisbatan eng muxim afzalligi xisoblanadi.Ana shunday afzallik tufayli kishi xulk-atvori turlari va faoliyati usullari evolyutsiyasining boshlanishi uning organizmning biologik rivojlanishi Bilan emas ,balki jamiyatning tarixiy rivojlanishi Bilan belgilana boshladi.

Faoliyatning aloxida turi bola xayotida sodir buladigan vakt xam etib keladi.Bu maksadi bevosita muayyan axborotni xarakatlarni ,xulk-atvor shakllarini uzlashtirishga karatilagan faoliyatdir. Subxektining urganishin uziga maksad qilib olgan bunday uziga xos faoliyati ta'lim deb ataladi. U kuyidagilardan tarkib iopadi: a) ideal va Amaliy faoliyatning u yoki bu turni muvaffakiyatli tashkil etish uchun zarur bulgan tashki olamning muxim axamiyatli xossalar xususidagi axborotning uzlashtirilishi (bu jarayonning maxsuli bilimlardir).b) faoliyatning anna shub archa turlari tarkib topadigan usullar va jarayonlarning uzlashtirilishi ,(bu jarayon maxsuli –malakalardir);v) kuyilgan vazifa va ilgari surilgan maksadga muvofik keladigan usullar va jarayonlarni tugri tanlash xamda nazorat kilish uchun kursatigan axborotdan foydalanish yullarining egallanishi (bu jarayon maxsuli –ko`nikmalar xosil kilinishidir),

Shunday qilib, ta'lim kishining xarakatlari muayyan bilimlar ,malakalar ,ko`nikmalarni uzlashtirib olishga karatilgan ongli maksad Bilan idora kilingan joydagina yuz beradi.Bundan kurinib turibdiki ,ta'lim – uziga xos insoniy faoliyatdir.Xayvonlarda esa fakat urganish bulishi mumkin Ukuv faoliyatini shakllantirishning eng birinchi asosiy shakli – bolada muayyan bilimlarni ,ko`nikma va malakalarni uzlashtirish uchun anglanilgan motivlar tug`ilishi xisoblanadi.

Bola faoliyati va xulk atvorini ularning insoniyat tajribasini uzlashtirish sari yunaltirishdan iborat .Ushbu faol jarayon ukitish deb ataladi.

Mexnat-bu ma'lum bir ijtimoiy foydali (yoki xech bulmaganda jamiyat tomonidan istemol kilinadigan)moddiy va ma'naviy maxsulotni ishlab chikarishga yunaltirilgan faoliyat demakdir.Mexnat faoliyati kishining eng etakchi ,asosiy faoliyatidir.Insoniyat agar mexnat kilishni tuxtatadigan bulsa u (tur sifatidagi) uziga xayot mamotni tugallagan bulur edi.Shuning uchun xam mexnat faoliyati kiishining xayot kechirishini , boshka turlar ustidan galaba kozonishini xamda tabiat kuchlari va moddalardan foydalanishini ta'min etadigan uziga xos turga oid xulk-atvori deb xisoblanishi mumkin.

Bu faoliyat uz xarakteriga kura xam ijtimoiy xisoblanadi.Xozirgi jamiyatga mexnat taksimoti tufayli kishi uzi uchun talab kilingan barcha narsalarni fakat ishlab chikarmaydigan emas ,balki bironta xam maxsulotni ishlab chikarishda deyarli xech kachon boshidan oxiriga kadar ishtirok etmaydi.Shuning uchun xam kishi xayot uchun talab kilinadigan barcha narsalarni uz mexnatiga ayriboshlangan tarzda jamiyatdan olishi kerak .Shaxsning extiyojlari tashkaridan qaraganda uning uz mexnati Bilan emas,balki jamiyat tomonidan kondirilayotgandek bulib tuyuladi.Buning kanday yuz berishi jamiyatda xukmron bulgan ishlab chikarish munosabatlari sistemasi Bilan belgilanadi.Shuning uchun xam jamiyatda xar kanday maxsulotning ishlab chikarilishi Ayni paytda mexnat kilish, uning maxsulini taxsilash, ayirboshdash va iste'mol kilish jarayonida odamlarning muayyon murosabatlarini ruyobga chikarish bulib xam xisoblanadi.

Vokelikka nisbatan bunday munosabatda bulish esa, yukorida kurib utkanimizdek, ongning negizini tashkil etadi. U kishini buyumlarga nisbatan faoliyat sub'ektiga va odamlarga nisbatan esa shaxsga aylantiridi. U kishini tevarak – atrofni olamning kulidan soxibi darajasiga ko`taradi, kishiga bu olamni uzlashtirish va uzoka muljallangan maksadlarga erishish uchun intilish imkonini beradi, kishining xatti-xarakatlarini ongli ravishda rejalashtirgan faoliyatga va uning ER kurrasida mavjudligini esa moslashgan xolda xayot kechirishdan ma'lum bir mazmun va yuksak maksadga ega bulgan faol xayot kechirishga aylantiradi. Tirik mavjudodlarning atrofdagi olam bilan xayotiy axamiyatga molik boglanishlar bulishini ta'minlaydigan faoliyati ularga xos yalpi xususiyat xisoblanadi. Faollik-bu tirik mavjudodga «uz kuchi Bilan javob kilish) kobiliyatining borligidir(F.Engels)

Extiyoj- jonli mavjudodning xayot kechirishning konkret shart-sharoitlariga uning karamligini mavjudga keltiruvchi xolatidir. Xayvonning extiyojlarida uning faolligi omili sifatida tabiatdan olingan buyuk vosita ishtirok etadi.

Odamning faolligi va faollikning manbai insoniy extiyojlar tamomila boshkacha manzara kasb etadi.Kishining extiyoji uni tarbityalash jarayonida ,ya'ni kishilik madaniyati olami Bilan yakinlashtirish jarayonida shakllanadi.

Kishining uz extiyojlarini kondirish jarayoni ijtimoiy taraqqiyot bilan belgilanadigan faoliyat shaklini egallashning faol, muayyan maksadga yunaltirilgan jarayoni sifatida aloxida ajralib turadi.

Extiyojlar kelib chiqishiiga va predmetiga kura farklanadi.Kelib chiqishiga kura extiyojlar tabiiy va madaniy bulishi mumkin.

Tabiiy extiyojlarga –kishining faollik kasb etayotgan faoliyati ,uning xayot iva uning avlodi xayotini saklash va kullab-kuvvatlash uchun zarur bulgan shart-sharoitlariga buysunganlik ifodalanadi

Madaniy extiyojlarga odamning faol faoliyati insoiyat madaniyatining maxsuliga boglik ekanligi ifodalanadi; uning ildijlari btunlay kishilik tarixining sarxadlariga borib takaladi. Ma'naviy jixatdan urinli bulgan extiyoj- odam yashayotgan jamiyatning talablariga javob beradigan,anna shu jamiyatda kabul kilingan didlar,baxolar va,muximi dunyokarashga mos keladigan extiyojlardir.

Extiyojlar uz predmetining xarakteriga kura moddiy va ma'naviy bulishi mumkin .

Moddiy extiyojlarda kishining moddiy madaniyat predmerlariga karamligi (ovkatlanishga ,kiyinishga ,uy –joyga mav'shiy turmush ashyolariga va boshka narsalarga extiyoj sezishi),.Ma'naviy extiyojlarda esa ijtimoiy ong maxsuliga tobeligi ifodalanadi.Ma'naviy extiyojlar ma'naviy madaniyatni yaratish va uzlashtirishda uz aksini topadi Kishi uz fikr muloxazalari va tuygularini boshkalar Bilan Baxam kurishga ,gazetalar ,kitoblar va jurnallar ukishga ,kinofil'mlar va spektakllar kurishga ,muzika tinglashga vash u kabilarga extiyoj sezadi.

Ma'nuviy extiyojlar moddiy extiyojlar Bilan boglikdir.Ma'naviy extiyojlarni kondirish uchun moddiy extiyojlar predmeti xisoblanmish moddiy narsalar(kitoblar ,gazetalar,yozuv va nota kogozlari ,buyoklar vash u kabilar) talab kilinishi ,shabxasizdir.

Shu tarika kelib chiqishiga kura ,tabiiy ,shu Bilan predmetiga kura moddiy kelib chiqishiga kura madaniy xisoblangan extiyoj yo moddiy bulishi yo predmetiga kura ma'naviy bulishi mumkin.Shunday qilib ,bu xilda tasniflash extiyojlarningkishi ongining taraqqiyoti tarixiga nisbatan va ularning uzlari karatilgan ob'ektga nisbatan munosabatini kursatgan xolda juda xam rang-barang turlarini uz ichiga oladi.

Xayvonlar xatti-xarakati xamisha u yoki bu extiyojni kondirishga bevosita yunaltirilgan buladi.Extiyoj xayvonni fakat faollikka undab qolmasdan,balki

Ushbu faollikning shakllarini xam belgilaydi .Misol uchun ovkatlanish extiyoji(ochlik)xayvonda jumladan ovkatlanish faolligini vujudgan keltiradi –ogzida sulak ajrata boshlaydi,ovkatni izlash yoki uljani poylash ,egallash va uni iste'mol kilish kabi jarayonlar yuz Bera boshlaydi.

Xayvon eng murakkab shartli reflekslar orkali faoliyat kursatgan takdirda xam extiyojlar tugridan-tugri uningpsixikasining xam aks ettirish ,xam yunaltirilgan funktsiyalarini belgilaydi .Xayvon organizmining talab va extiyojlari psixika tevarak – atrofdagi olamga nimalarni in'om etishi va kanday javob xatti-xarakatlarini keltirib chikarishini belgilab beradi.

Agar xayvonlarning xatti-xarakati butunlay atrof muxit Bilan belgilansa kishining faolligi uning ilk yoshlaridanok butun insoniyat tajribasi va jamiyat talablariga kura yunaltirib boriladi.Xatti-xarakatning bu turi shu kadar uziga xoslikka egaki psixologiyada uni atash uchun maxsus termin – faoliyat termini kullaniladi.Faollikning bu aloxida maxsus insoniy turining fark kiluvchi psixologik belgilari nimalardag iborat ?

Faoliyatning yolgiz bita oddiy joriy vazifani bajarishga yunaltirilgan nisbatan tugallangan xar bir shunday kismini xarakat deb atashadi.

Biz yukorida keltirilgan mexnat xarakatlari narsalar Bilan amalga oshiriladigan ishlardan iborat.Tashki olamdagi narsalarning xolatini yoki xususiyatlarini uzgartirishga karatilgan xarakatlarni shunday deb atashadi .Narsalar Bilan bajariladigan xar kanday ish(xarakat) makon va zamonda boglangan muayyan sari xarakatlardan tarkib topadi.

Kishi faoliyatida narsalar Bilan kilinadigan sa'i- xarakatlardan tashkari tananing uzini tutishini va kiyofaning saklanishini (tik turish,utirish vash u kabilar),bir joydan ikkinchi joyga kuchishni yurish yugurish vash u kabilar.aloqa boglanishini ta'minlaydigan sa'i xarakatlar xam ishtirok etadi.Aloqa kilish vositalariga ifodali sa'i xarakatlar (imo –ishora va pantomimika),ma'noli ishoralar va ,nixoyat , nutkiy sa'i xarakatlar kiradi.Sa'i xarakatlarning zikr etilgan turlarida kul va oyoklardan tashkari tanadagi va yuzdagi mushaklar ,xikildok tovush paychalari va yuoshkalar ishtirok etadi.Narsalar Bilan bajariladigan (yokiboshka xildagi tashki)xarakatning amalga oshirilishi muayyan sa'i xarakatlar sistemasining amalga oshirilishidan iboratdir.Bu xarakatning maksadiga ,Ushbu xarakatga tortilgan narsaning xususiyatlariga va xarakatning shart-sharoitlariga boglik buladi.

Sa'i xarakatlarining bajarilishi uzluksiz ravishda nazorat qilib va uning natijalari xarakatning pirovard maksadi Bilan takkoslangan xolda tugrilab (korrektirovka qilib) boriladi.

Bundan ma'lumki ,sa'i xarakatlarni boshqarish teskari aloqa printsipiga binoan amalga oshiriladi.Sezgi a'zolari anna shunday aloqa vositasi ,narsalar va sa'i xarakatlarning muayyan idrok etiladigan va xarakat muljallari va orientirlari rolini uynaydigan belgilari axborot manbai bulib xizmat kiladi.Teskari aloqaning shaklini P,K,Anoxin teskari afferentatsiya deb atadi. Shunday qilib ,ashyoviy yoki boshka xildagi tashki xarakatning bajarilishi ma'lum bir sistemaga oid sa'i xarakatlarni amalga oshirish bilangina cheklanmaydi.U mukarar ravishda sa'i xarakatlarning joriy natijalari va xarakatlar ob'ektining xususiyatlariga muvofik tarzda sa'i xarakatlarni sensor (xissiy) nazorat va korrektirovka kilishni uz ichiga oladi.

Miyaga tashki muxitning xolati ,unda sa'i xarakatlar kanday ruy berayotgani va uning natijalari xakidagi axborotni etkazib turadigan xissiy orientirlarini uzlashtirish anna shu jarayonning negizi xisoblanadi.

Maksad miyada faoliyatning bulajak natijasining timsoli ,uzgarib turadigan andozasi tarzida namoyon buladi. Aynan usha orzu kilingan (extiyoj sezilagan)bulgusi andoza

Bilan xarakatning amaldagi natijalari takkoslanadi,aynan usha andoza sa'i xarakatlarning shakl shamoilini belgilab va tugrilab turadi.Chunonchi kishi suv ichish uchun stakanni olib , lablariga yakinlashtirganidagi kabi oddiy bir xolda xam uning xarakatlari orzu kilingan natija chankokni bosish, shuningdek kul stakanga chuzilishi va sungra stakan Bilan birga lablarga kadar borishi andozalari orkali idora kilinadi.Bulgusi xarakat modellari (sa'i xarakat programmasi) va uning natijasi (maksadning programmasi)ni ,miyada Ushbu xarakatning uzini oldindan xosil kiladigan andozalarni fiziologlar «xarakat aktseptori» va «oldindan aks ettirish» (P.K. Anoxin), «xarakatlantiruvchi vazifa» va « bulgusi extiyoj andozasi»(N.A.Bernshteyn),»zaruriy moxiyat va «kelajak andozasi» (Mittelshted,U Eshbi), «namuna ,» «uzgarib turadigan andoza» vash u kabilar deb aytadilar.

Nomlarning rang –baranligi Ushbu modellar moxiyati nimadan iboratligi ular miyadan kanday tarkib topishi va amal rangligini aks ettiridi .bularning xammasini xozircha biz aniq bilmaymiz . Lekin bulgusi xarakatlar va ulardan kutilayotgan natija miyada oldindan allakanday tarzda tassavvur kilinishining uz ishak shubxasizdir .Aks xolda yukorida kurib utganimizdek ,faoliyatning uzi xam bulishi mumkin emas edi.Obe'ktlar Bilan xodisalar urtasidagi bunday barkaror invariant munosabatlar ob'ektlarning muxim xususiyatlari va xodisalarning qonunichtlari deb ataladi.

Tashki , real xarakatdan ichki timsoliy xarakatga bu xildagi utish jarayonini interiorizatsiya)tom ma'nosi Bilan aytganda ichki tarzda anglanish)deb atashadi .Iteriorizaitsya tufayli kishi psixikasi ma'lum bir vakt ichida uning nazari etiborida bulmagan narsalarning timsolida foydalanish kobiliyatiga ega buladi.Kishi muayyan dakika chegaralaridlan tashkariga chikib , «xayolida» utmishga va kelajakka ,vaktga va bushlikka ,erkin kuchib o`tadi.Kishining xarakati xayvonning bo`tan xatti xarakatini belgilab beradigan yukoridagidek tashki vaziyatga xudi kul kabi karamlikdan kutiladi.

Kishi faoliyatining tashki (jismoniy) va ichki(psixik) jixatlari chambarchas boglikdir. Tashki jixatdan odam tashki olingan ta'sir kursatish uchun kiladigan sa'i xarakatlar motivlashtiruvchi ,bilishga undovchi va boshkaruvchi ichki (psixik) faoliyat Bilan belgilanadi va yunaltiriladi.Ikkinchi tomondan ,butun anna shu ichki,psixik faoliyat buyumlari va jarayonlarning xususiyatlarini uzida namoyon kiladigan ularning maksaddga muvofik tarzda qayta uzgartirilishini amalga oshiradigan psixik andozalarning uxshashlik darajasini ,shuningdek erishilgan natijalar va xarakatlarning kutilganlariga muvofikligi darajasini kursatadigan tashki jixat tomonidan yunaltirilib va nazorat kilinib turadi.

Biz ichki , psixik faoliyatni tashki , konkret faoliyatning interiorizatsiyalashuvi natijasi deb xisoblash mumkinligini kurib chikdik shunga muvofik tarzda tashki ,konkret faoliyatni xam ichki psixik faoliyatning ekstririzatsiyalashuvi(tom ma'nosi Bilan aytganda,ichki tarzda aylanishi)deb karash mumkin.

Xaar kanday xarakatning taxlil etilagan jixatlarini tegishli tarzda uning mator xarakat sensor (xissiy) va markaziy kismlarideb atash mumkin .Shunga muvofik Ushbu kismlarning xarakatni amalga oshirish jarayonida bajaradigan vazifalari ijro etish ,nazorat kili shva boshkarib turishdan iborat bulishi mumkin.Kishi faoliyat jarayonida xarakatlarni ijro etishda nazorat kili shva boshkarib turishda foydalanadigan yul – yuriklar Ushbu faoliyatning usullari deb ataladi.

Kishida maksadga muvofik tarzdagi sa'i-xarakatlarini ijro etish va boshqarishining aynan shu tarzda kisman avtomatlashuvi malaka deb ataladi.

Biz aynan sa'i-xarakatlarining anglanilmagan xoldagi boshkarilishi tugrisida So`z yurtayotirmiz, negaki, xarakatlarni boshqarish Bilan sa'i-xarakatlarini

boshqarish bir xildagi narsa emas. Sa'i-xarakatlarnin toboro kuprok darajada avtomatlashuvi Ayni chogda Ushbu sa'i-xarakatlarni xam uz tarkibiga olgan xarakatlarning ongli rivishda boshqarish Bilan kushilgan xolda yuz beradi.
Sa'i-xarakatlarning ijro etilishi usullari uzgaradi. Bunga kadar uz xolicha yuz berib kelgan kator juz'iy sa'i-xarakatlar yagon jarayonga, tarkaibga kiruvchi adoxidasodda sa'i-xarakatlar urtasida tuskinlar va uzulishlar mavjud bulgan bita murakkab sa'i-xarakatga kushilib ketadi. Masalan, ukuvchi boskichli xarakat sifatida bajaradigan xarakatni uzgartirish jarayoni tajribali shofyor tomonidan bir marta kuli sillikkina ishlatgan xolda bajariladi. Ortikcha va keraksiz sa'i-xarakatlar bartaraf etiladi.
Xarakatni sensor nazorat kilish usullari uzgaradi. Sa'i-xarakatlarning bajarilishini kuri shorkali nazorat kilish kuprok mushaklar yordamida (kinestetik) nazorat Bilan ilmashadi. Bunga tajribani mashinistkaning xarflarga karamasdan yozishi, malakali slesarning iskananing ustidan bolga Bilan urayotganda kurish nazoratini ishga solmasligi (slesar bolgani urayotib, iskananing kalpogiga emas, balki uning tigiga karab turadi0 va shu kabilar oddiy misol bulishi mumkin. Sa'i-xarakatlarning xarakterini belgilaydigan turli xildagi ulchamlarning nisbatini boglash imkonini beradigan maxsus sensor sintezlar xosil buladi. Masalan, shofyorda tezlikni kuz Bilan chamalash va sezish, duradgorda yogochni xis kilish, tokar va silliklovchida ulchovlvrni juda yaxshi fark kilish, uchuvchida fazoda xolatni xis kilish tuyxusi utki buladi. Xarakat natijalarini nazorat kilish uchun muxim bulgan muljallarni tez farklash va ajratish kobiliyati rivojlanadi.
Xarakatni markazdan turib boshqarish usullari uzgarib bormokda. Dikkan xarakat usullarini idrok etishdan xoli bulib, u xarakatning asosan vaziyati va natijasiga karatilgan buladi. Ba'zi xisob-kitoblar, echimlar va akliy mexnat talab uiladigan boshka jarayonlar tez va birga kushilgan xolda (faximlangan tarzda) amalga oshirila boshlaydi.
Kullanilishi lozim bulgan usullarning butun boshli zanjirini yoki turlarini ana shu tarzda ong yordamida oldinidan kura bilish antitsipatsiya deb ataladi.

Uz negizi e'tibori Bilan bu tadkikot kilishga urinishlarni va tanlashni uz ichiga oladigan mexanizmdir. Kishi mayyan xarakatni bajarishga urinib kuradi va uning natijasini nazorat qilib turadi. Muvaffakiyatli sa'i-xarakatlar, uzini oklagan muljallar va boshka usullari asta-sekin tanlanadi va mustaxkamlanadi ,muvaffakiyatsiz chikkanlari va uzini oklamaganlari esa kullanishdan chikarilib, boshkalari yuilan almashtiriladi. Mayyan xarakatlar yoki faoliyat turlarini uzlashitirish maksadida ularni anglagan tarzda xamda ongli ravishda nazorat kilishga va tuzatishag asoslangan xolda kup martalab takroran bajarish faoliyati mashk deb ataladi.

Mashk kila borgan sari ish xarakatlari xarakterining uzgarishi bu xarakatlarni bajarish chogida uning psixik faoliyati tuzilishida yuz erligan uzgarishlarni aks ettiradi. ONgli tarzda nazorit kilinib va tuzilib turiladigan xar bir Yangi urunish xarakat usullari va vazifalarni fakat eslab kolishdagina aks etmaydi. Odatda u vazifani tekshirish usullarining, uni xal kili shva tuzatish yullarining xam uzgarishiga olib keladi.

Takrorlanib turadigan Amaliy urunishlarsiz xuch karday malakani xosil qilib bulmaydi. Ba'zi bir psixologlar, jumladan, bixevioristlar anna shu faktga tayangan xolda xayvonlarda va odamlarda malakalar xosil bulishi jarayonini aynan bir xil narsa deb xisoblashga urinadilar. Lekin fiziologik mexanizmning uxshashligi bu jarayonning bir-biridan printsipial jixatdan farkini yukka chikarmasligi kerak. Odamlarda xarakatlarning bajarilishi, kurib utganimizdek, xamisha ong Bilan idora qilib turiladi.

Kishining malakasi ongli ravishda avtomatlashtirilgan xarakat sifatida xosil buladi. U xarakatni bajarishning avtomatlashtirilgan usuli tarzida amalga oshiriladi. Uning roli ongni xarakat usullarini bajarilishini nazorat kilishdan xoli kilishdan va uni

xarakatning maksadi xamda shart-sharoitlarini idrok etishga yunaltirishdan iboratdir.

Xar kanday malaka xam kishi allakachon egallab olgan malakalar sistemasida amal kiladi va tarkib topadi. Ularning biri yangi malakalarning tarkib topishiga va amal kilishiga yordam beradi, uchinchi bir xili esa uni uzgartiradi va xakazo. Bunday xodisa psixologiyada malakalarning uzaro ta'siri deb yuritiladi.

Xarakat uning maksadi, ob'ekt va shart-sharoitlari (vaziyat) bilan belgilanadi. Uning uzi esa xarakatlantiruvchi ijroning, sensor nazorat kili shva markaziy boshkaruning muyyan usullari sistemasi sifatida amalga oshiriladi.

Malakka xosil kilishning umumiy qonuni shundan iboratki, kishi Yangi vazifaga duch kelganda oldiniga faoliyatning uzida shu chokda mavjud bulgan usullarini foydalanishga urunadi. Bunda u, uz-uzidan ravshanki, shu xildagi masalalarni xal etish uchun uning iz tajribasida kullanishga tugri kelgan usullarni mazkur masalani echishga tadbik etish vazifasidan kelib chikkan xolda ish to`tadi. Faoliyat usullarini kuchirishning muvaffakiyatliligi masalalarning ularni xal etish usullari uxshashligi kachalik tugri baxolanishiga boglikdir. Bu urinda bir-biridan fark kiladigan kilinadigan ikkita xolat mavjud bulishi mumkin.

Birinchisi- bajarilishi, nazorat kilinishi va markazdan boshkarilishi usullariga kura garchi amlda bir xil bulsa xam, ikkita xarakatning maksadi, yoki ularning ob'ektlari, yo shart-sharoitlari kishi tomonidan uxshash deb tasvvur kilinishidir. Bunday vaziyatda xarakatning samarasiz usullari boshlangich nukta bulib koladi. Ularning notugriligini paykab olish, bartaraf etish va yangi tugri usular bilan almashtirish vakt va kup martalab urinishlarni takozo etadi. Malakaning shaklantirilishi kiyinlashadi va sekinlashadi. Bunday xollarda malakalarning teskari kuchirilishi, ya'ni interiferentsiyasi yuz berish tugrisida gapiriladi.

Extimoldagi ikkinchi bir karama-karshi xolat ikkita masalaning tugri xal etilishi uchun zarur bulgan xarakatlarning bajarilishi, nazorat qilib va markazdan boshkarib orilishi usullari jixatidan uxshash bulgan bir paytda ularning maksadi, ob'ektlari va shart-sharoitlari tashkaridan qaraganda turlicha ekanligidir.

Ishning tugri xarakatlar kilishdan boshlanishiga erilishiladi va malakaning xosil bulishi ancha engillashadi. Shunday paytlarda malakalarning ijobiy kuchirish yoki indukstsiyasi xakida gapirilaji.

Xarakatni uning shakllangan sharoitlardan ajratib olish va Yangi shart-sharoitlarga . Yangi ob'ektlarga kuchirish kelajvkda yaxshi oqibatlarga olib keladigan juda muxim vokea xisoblanadi. Biz xozirdaek shuni bilamizki,xarakatning bunday kuchirilishi kup xollard vazifalarning Yangi turlarini shu zaxotiek,sinovlarsiz va bexato ,muvaffakiyatli bajarish imkonini bermokda ya'ni xatti-xarakatning printsipial jixatdan Yangi tkr akl-idrok Bilan ish kurishga yul ochib bermokda .Unging anna shunday muxim axamiyatga ega ekanligi munosabati Bilan uzi xosil bulgan konkret shart-sharoitlanridan ajratilgan xoldagi bunday xarakatni operatsiya degan termin Bilan ataymiz.

Xaar kanday xulk atvor Yangi sharoitlarda yoki Yangi ob'ektlarga nisbatan jarayonlarning kuchishi asosida tarkib topadi.Kuchish esa shart-sharoitlar yoki narsalarning faoliyat maksadlari uchun muxim bulgan belgilari buyicha uxshashligiga tayanadi. Ko`nikma ,ya'ni kuyilgan maksadga muvofik tarzda xarakat usullarin tanlash va amalga oshirish uchun mavjud bilimlar va malakalardan foydalanish deb xisoblash mumkin .Ko`nikma eksteriorizatsiya kilishni – bilimlarning jismoniy xarakatga mujassamlashuvini takkozo etadi.

Vokelikka nisbatan bunday munosabatda bulish esa, yukorida kurib utganimizdek, ongning negizini tashkil etadi. U kishinir buyumlarga nisbatan faoliyatsub'ektiga va

odamlarga nisbatan esa shaxsga aylantiradi. U kishini tevarak-atrofdagi olamning kulidan uning soxibi darajasiga ko`taradi, kishiga bu olamni qayta uzgartirish va uzokka muljallangan maksadlarga erishish uchun intilish imkonini beradi, kishining xatti-xarakatlari ongli ravishda rejalashtirilgan faoliyatga va uning Ur kurrasini mavjudligini esa moslashgan xolda xayot kechirishdan ma'lum bir mazmun va yuksak maksadga ega bulgan faoll xayot kechirishga aylantiradi.

Mustaxkamlash uchun savollar.

1.Faoliyat xakida tushuncha Bering?
2.Tashki va ichki ish-xarakatlar deganda nimalarni tushunasiz?.
3.Fiziolog P.K.Anoxin tajribalari xakida tushuncha Bering?
4Faoliyatni egallashda faollik va ishchanlikning roli kanday?
5.Faoliyatning asosiy turlari kaysilar ,sanab Bering?

4-mavzu: Psixologiyada shaxs va jamiyat muammolari (2 soat)

Reja.

1. Shaxs xakida tushuncha.
2. Ijtimoiy normalar, sanktsiyalar va shaxs.
3. Shaxs va uning faolligi.
4. Shaxsning shakllanishi va shaxslararo munosabatlar.

Tayanch so`z va iboralar

Shaxs, individ, shaxs faolligi, shaxs va guruh, shaxslararo munosabat, motiv, motvatsiya, ehtiyoj, shaxs duneqarashi.

Shaxs - ijtimoiy va shaharlararo munosabatlarning maxsuli, ongli faoliyatining sub'ekti bo`lmish individdir. Shaxsga tallukli bo`lgan eng muxim tasniv xam uning jamiyatdagi murakkab ijtimoiy munosabatlarga bevosita aloqadorlik,ijtimoiy faoliyatga nisbatan xam ob'ekt, xam sub'ekt bo`lishlikdir.
«Shaxs» tushunchasi psixologiyada eng kup kullaniladigan tushunchalar sirasiga kiradi. Psixologiya urganadigan barcha fenomenlar aynan shu tushuncha atrofida kayd etiladi. Inson ruxiy olami qonuniyatlari bilan kizikkan xar kanday olim yoki tadkikotchi xam shaxsning ijtimoiyligi va aynan jamiyat bilan bulgan aloqasi masalasini chetlab utolmagan Sotsial yoki ijtimoiy muxit - bu insonning aniq maksadlar va rejalar asosida faoliyat kursatadigan dunyosidiryu Mazmunan xar bir insonning shu ijtimoiy olam bilan aloqasi uning insoniyat tajribasi, madaniyati va kabul kilingan, tan olingan ijtimoiy xulk normalari doirasidagi xarakatlarida namoyon buladi. Psixologiya ilmining namoyondalari bulmish olimlarning butun bir avlodi ana shu shaxe va jamiyat aloqalari tizimida insonning tub moxiyatini anglash uning rivojlanishi va kamol topishi qonuniyatlarini izlaganlar. Abu Nasr Farobiy, Ayu Navoiy, Ibn Sino, Beruniy kabi yuzlab Shark allomalari xam bu uzaro boglikning falsafiy va ijtimoiy sirlarini ochishga uzlarining eng durdona asarlarini bagishlaganlar. Barcha karashlarga umimiy bulgan narsa shu bulganki, odamni, uning moxiyatini anglash uchun avvalo uning shu jamiyatda tutgan urni va mavkeini bilish zarur. G. Leybnits (1646-1716) Lokka e'tiroz bildirib, xayotda umuman toza. sof doskaning uzi bulmaydi, xattoki, eng yaxshi silliklangan marmar yuzasida xam sezilarli teshiklar, dungliklar yoki tugma asoratlar buladiki, ular layokatlardek, inson takdrida ma'lum rol uynaydi. Bu ikala yirik yunalish urtasidagi tortishuvlarga chek kuyish maksadida F.

Galton kator eksperimental tadkikotlar utkazib, xar bir individga xos differentsial xususiyatlar mavjudligini «egizaklar metodi» yordamida asoslashga xarakat kildi. 2 jadvalda Galton tomonidan irsiy ortirilgan sifatlar munosabati yuzasidan aniqlangan natijalardan keltirilgan.
Inson jamiyat a'zosi sifatida uning normalariga buysunadi, uning kutishlariga javob berishga xarkat kiladi va uz xulkini uning talablariga monand kilishga intiladi. Shu nuktai nazardan kelib chikib, shaxe fenomeniga ta'rif berish mumkin.
Shaxs - ijtimoiy va shaxslararo munosabatlarning maxsuli, ongli faoliyatning sub'ekti bulmish individdir. Shaxsga tallukli bulgan eng muxim tasnif xam uning jamiyatdagi murakkab ijtimoiy munosabatlarga bevosita aloqadorlik, ijtimoiy faoliyatga nisbatan xam ob'ekt, xam sub'ekt bulishlikdir.
Shaxsga tallukli bulgan fazilatlardan eng muximi shuki, u shu tashki, ijtimoiy ta'sirlarni uz ongi va idroki bilan kabul qilib (ob'ektni), sungra shu ta'sirlarning sub'ekti sifatida faolyait kursatadi. Oddiy qilib aytganda, inson bolasi ilk yoshlikdanok «mening xayotim». «Bizning dunyo» degan ijtimoiy muxitga tushadi. Bu muxi tusha biz bilgan va xar kuni xis kiladigan siyosat, xukuk, axlok olamidir. Bu muxit - kelishuvlar, tortishuvlar, xamkorliklar, an'analar, udumlar, turli xil tillar olami bulib, undagi kuplab koidalarga kupchilik mutlok kushiladi, ba'zilar kisman kushiladi. Bu shunday koidalar va normalar olamiki, ularga buysunmaslik jamiyat tamonidan koralanadi, ta'kiklanadi. Shulardan kelib chikadigan xulosa shuki, shaxe jamiyat nisbatan barcha tartib - koidalarga kabul kiluvchi sub'ekt bulsa, jamiyat ijtimoiy intizom va tartibning, madaniyatning mufassal kurinishidir.
Shaxe turli ijtimoiy munosabatlar tizimi ta'sirida buladi va kuplab ijtimoiy institutlar (oila, maxala, ukuv maskanlar, mexnat kollektivlari, norasmiy tashkilotlar, din, san'at, madaniyat va boshkalar) bilan boglik buladi. Masalan, shaxsdagi turli goyalar, fikrlar va mafkura mafkuraviy munosabatlar tizimi ta'sirida shaklanib, ular bevosita oila, bogcha, maxala maktab va boshka ukuv va tarbiya muassasalari orkali ongga singdiriladi. Agar bu ta'sir uning e'tikodi darajasida ko`tarilsa, va unda Yana yangidan-yangi fikrlar va goyalarning paydo bulishi va usishiga olib kelsa, shaxe taraqqiyoti jarayonida shunday faolyait soxasini tanlaydiki, u uz kobiliyatlari, malaka va kunikmalarini rivojlantira borib, ziyoli sifatida yo uktuvchi, yoki vrach, yoki olim, kashfiyotchi, muxandis bulib, zlu yurtiga xizmat kiladi.
Iktisodiy munosabatlar xam shaxe ongi va uning insoniy xususiyatlari shaklanishida katta rol' uynaydi. Masalan, boskichma-boskich bozor munosabatlariga o`tayotgan Uzbekistan sharoitini oladigan bulsak, yangicha iktisodiy uzgarishlar, bozor, rakobat, legalizatsiya, ya'ni erkinlashtirish va shunga uxshash yangiliklar xar bir shaxsning moddiy boyliklar va ularga bulgan shaxsiy munosabatlarida aks etib, uning iktisodiy ongi, tafakkuri va iktisodiy xulki normalarini belgilaydi.
Ijtimoiy normalar, sanktsiyalar va shaxs. Ijtiomiy norma- shaxe xayotida shunday kategoriyaki, u jamiyatning uz a'zolari xulk atvoriga nisbatan ishlab chikkan va kupchilik tamonidan e'tirof etilgan xarkatlar talablaridir. Masalan, uzbeklar uchun biror xonaga kirib kelgan insoning Kim bulishidan kat'iy nazar, «Assalomu alaykum» deb kelishi - norma; ukuvchining ukituvchi bergan topshiriklarini bajarishi lozimligi - norma; avtobusda yoki boshka jamoat transportida kichikning kattalarga, nogironlarga urin bushatishi - norma va xakazo. Bu normalarni ayrim- aloxida odam ishlab chikilmaydi. Ularning paydo bulishi ijtimoiy tajriba, xayotiy vaziyatlarda kupchilik tamonidan e'tirof etilganligi fakti bilan xarakterlanadi, xar bir jamiyat, davr, millat va ijtimoiy gurux psixologiyada muxrlanadi.
Ijtimoiy normalarning u yoki bu davrda, u yoki bu toifa vakili bulmish shaxe tamonidan kay darajada bajarilish yoki unga amal kilinayotganligi ijtimoiy sanktsiyalar orkali

nazorat kilinadi. Ijtimoiy sanktsiyalar - normalarning shaxe xakida namoyon bulishini nazoart kiluvchi jazo va raxbatlantirish mexanizmlari bulib, ularning borligi tufayli biz xar bir aloxida vaziyatlarda ijtimoiy xulk normalarini buzmaslikka, jamoatchilikning salbiy fikri ob'ektiga aylanib komaslikka xarakag kilam iz.

Xar bir aloxida shaxe jamiyat tamonidan ishlab chikilgan va kabul kilingan ijtimoiy normalar va sanktsiyalarni u yoki bu ijtimoiy rollarni bajarishi mobaynida xulkida namoyon etadi. Rol- shaxsga nisbatan shunday tushunchaki, uning konkert xayotiy vaziyatlaridagi xukuk va burchlaridan iborat xarakatlari majmuini bildiradi. Masalan, talaba rolini oladigan bulsak, uni bajarish - u yoki bu oliy ukuv yurtida taxsil olish, uning moddiy bazasidan foydalanish, utubxonasiga a'zo bulish, stependiya olib, ma'muriyatning ijtimoiy ximoyasida bulish kabi kator xukuklar bilan birgalikda usha oliygox ichki tartib - intizomi normalariga so`zsiz buysunish, darslarga uz vaktida kelish, reyting baxolov talablari doirasida kundalik uzlashtirish normalarini bajarish amaliyotda bulish, dekanatning bergan jamoatchilik topshiriklarini xam bajarish kabi kator burchlarini xam ichiga oladi. Bu rol uning uyga borgach bajaradigan «farzandlik» roli (ota va ona, yakin karindoshlar oldida) talab va imtiyozlaridan fark kiladi. Ya'ni, konkert shaxsning uziga xosligi va qaytarilmasligi u bajaradigan turli- tuman ijtimoiy rollarning xarakterlaridan kelib chikadi. Shunga kura kimdir «tartibli, ba'mani, fozil, axlokli va odobli» deyilsa, kimdir ba'mani, bebosh, uzgaruvchan, ikkiyuzlamachi (ya'ni, bir sharoitda juda kobil, boshka erda - betartib) degan xayotiy mavkega ega bulib koladi.

Xozirgi ijtimoiy - iktisodiy vaziyat va bozor munosabatlari sharoitidagi rakobat muxiti shaxsdan bir vaktning uzida kator kobiliyatlar va malakalarni talab kilmokdaki, ayniksa, yoshlar uzgaruvchan sharoitlarga tezrok moslashish uchun ba'zan bir-biriga zid xislatlarni xam xulkda namoyon kilishga majbur bulishmokda. Masalan, yosh oila boshligi, talaba, ota-onalarga moddiy jixatdan karam bulmaslik uchun, bir vaktning uzida xam itoatkor, intizomli talaba va ishdan keyin esa - chakkon va uddaburon, tadbirkor, tijoratchilik bilan shugullanishga majbur bulishi mumkin. Bu xolat tabiiy, shaxsdan kuchli iroda, doimiy intiluvchanlik va uz ustidan mo`tassil ishlashni talab kiladi.

Shaxsning uzi, uz xulk-atvori xususiyatlari, jamiyatdagi mavkeini tasavvur kilishdan xosil bulgan obraz — «MEN» - obrazi deb atalib, uning kanchalik adekvatligi va reallikka yakinligi shaxe barkamolligining mezonlaridan xisoblanadi.

«Men» - obrazining ijtimoiy psixologik axamiyati shundaki, u shaxe tarbiyasining va tarbiyalanganligining muxim olmillaridan xisoblanadi.

Uz-uzini anglash, uzidagi mavjud sifatlarni baxolash jarayoni kupincha konkert shaxe tamonidan ogir kechadi, ya'ni inson tabiati shundayki, u uzidagi usha jamiyat normlariga tugri kelmaydi, nomakul sifatlarni anglamaslikka, ularni «yashirishga» xarakat kiladi, xattoki, bunday tasavvur va bilimlar ongsizlik soxasiga sikib chikarariladi (avstraliyalik olim Z.Freyd nazariyasiga kura). Bu ataylab kilinadigan ish bulmay. u xar bir shaxsdagi uz shaxsiyatini uziga xos ximoya kilish mexanizmidir. Bunday ximoya mexanizmi shaxsni kupincha turli xil yomon asoratlardan, xissiy kechinmalardan asraydi. Lekin shuni aloxida ta'kidlash lozimki, «Men» -obrazining ijlbiy yoki salbiyligida Yana usha shaxsni urab turgan tashki muxit, uzgalar va ularning munosabati katta rol uynaydi. Odam uzgalarga karb, guyoki oynada uzini kurganday tasavvur kiladi. Bu jarayon psixologiyada refleksiya deb ataladi. Uning moxiyati - aynan uziga uxshash omillar obrazi orkali uzi tugrisidagi obrazni shukllantirish, jonlantirishdir.

Refleksiya «Men» - obrazi egasining ongiga taallukli jarayondir. Masalan, kuchada bir tanishishngizni uchratib koldingiz. Siz tinmay unga uz yutuklarinigiz va mashgulotlaringiz xakida gapirmokdasiz. Lekin gap bilan bulib, uning kaergadir shoshayotganligiga

e'tibor bermadingiz. Shu narsani siz uning betokatlik bilan sizni tinglayotganligidan, xayoli boshka erda turganligidan bilib kolasiz vash u orkali Ayni shu paytda «maxmadona, lakmarok» bulib kolganingizni sezasiz. Keyingi safar shu urtogingiz bilan uchrashganda, oldingi xatoga yul kuymaslik uchun «Urtok shoshmayapsanmi?» deb surab xam kuyasiz. Anna shu ilgarigi refleksning natijasidir. Ya'ni, suxbatdosh urniga turib, uzingizga tashlangan nazar («men unga kanday kurinayapman?») -refleksdir.

«Men» - obrazi va uzini-uzi baxolash. «Men» - obrazi asosida xam bir shaxsda uzi-uziga nisbatan baxolar tizimi shaklanadiki, bu tizim xam obrazga moe tarzda xar xil bulishi mumkin. Uz-uziga nisbatan baxo turli sifatlar va shaxsning ortirilgan tajribasi asosida yotgan yutuklariga boglik xolda turlicha bulishi mumkin. Ya'ni Ayni biror ish, yutuk yuzasidan ortib ketsa, boshkasi ta'sirida - aksincha, pastlab ketishi mumkin. Bu baxo aslida shaxsga boshkalarning real munosabatlariga boglik bulsa-da, aslida u shaxe ongi tizimidagi mezonlarga, ya'ni, uning uzi sub'ektiv tarzda shu munosabatlarni kanchalik kadrlashiga boglik tarzda shakllanadi.

Uz-uziga baxo nafakat xakikatga yakin (adekvat), tugri bulishi, balki u o`ta past yoki yukori xam bulishi mumkin.

Uz-uziga baxoning past bulishi kupincha atrofdagilarning shaxsga nisbatan kuyayotgan talablarining o`ta ortikligi, ularni uddalay olmaslik, turli xil e'tirozlarning doimiy tarzda bildirilishi, ishda, ukishda va muomila jarayonidagi muvaffakkiyatsizliklar oqibatida xosil bulishi mumkin. Bunday usmir yoki katta odam xam, doimo tushkunlik xolatiga tushib kolishi, atrofdagilarning chetrokda yurishga xarakat kilishi, uzining kuchi va kobiliyatlariga ishonchsizlik kayfiyatida bulishi bilan ajralib turadi va bora-bora shaxsda kator salbiysifatlar va xatti-xarkatlarning paydo bulishiga olib keladi. Xattoki, bunday xolat suitsidal xarkatlar, ya'ni uz joniga kasd kilish, real borligidan «kochishga» intilish psixologiyasini xam keltirib chikarish xam mumkin.

Uz-uziga baxo o`ta yukori xam shaxe xulk-atvoriga yaxshi ta'sir kursatmaydi. Chunki, u xam shaxe yutuklari yoki undagi sifatlarning boshkalar tamonidan sun'iy tarzda burtirilishi, nourin maktovlar, turli kiyinchiliklarni chetlab utishga intilish tufayli shaklanadi. Anna shunday sharoitda paydo buladigan psixologik xolat «noadekvatlilik effekti» deb atalib, uning oqibatidagi shaxe xattoki maglubiyatga uchraganda yoki uzida nochorlik, ukuvsizliklarni sezganda xam buning sababini uzgalarda deb biladi va shunga uzini ishontiradi xam (masalan, «xalakit berdi-da», «falonchi bulmaganida» kabi baxonalar kupayadi). Ya'ni. nimaiki bulmasin, aybdor uzi emas, atrofdagilar, sharoit, takdir aybdor. Bundaylar xakida bora-bora odamlar «oyogi erdan uzilgan», «manmansiragan», «dimogdor» kabi sifatlar bilan gapira boshlaydilar. Demak, uz-uziga baxo realistik, adekvat, tugri bulishi kerak.

Demak, uz-uzini baxolash - uz-uzini tarbiyalashning muxim mezonidir. Uz-uzini tarbiyalash omillari va mexanizmlariga esa, kuyidagilar kiradi:

- uz-uzi bilan mulokat (uzini konkert tarbiya ob'ekti sifatida idrok eti shva uzi bilan mul o kat tashkil etish sifatida);
- uz-uzini ishontirish (uz imkoniyatlari, kuchi va irodasiga ishonish orkali, ijobiy xulk normalariga buysundirish);
- uz-uziga buyruk berish (tigiz va ekstremal xolatlarda uzini kulga olish va makbul yulga uzini chorlay olish sifatida);
- uz-uziga ta'sir yoki augosuggestiya (ijobiy normalardan kelib chikkan xolda uzida ma'kul ustanovkalarni shakllantirish);
- ichki intizom - uz-uzini boshqarishning muxim mezoni, xar doim xar erda uzining barcha

xarkatlarini muntazam ravishda korrektsiya kili shva boshqarish uchun zarur sifat. Yukoridagi uz-uzini boshqarish mexanizmlari orasida psixologik nuktai nazardan uz-uzini boshqarish mexanizmlari orasida psixologik nuktai nazardan uz-uzi bilan amalga oshiriladigan ichki dialog aloxida urin to`tadi. Uz-uzi bilan dialog - oddiy til bilan aytganda, uzi bilan uzi gaplashadilar.

Shaxsning kanday sifatlarga ega ekanligi, undagi baxolarning ob'ektivligiga boglik tarzda uz-uzi bilan mulokatga kirishib, jadvaldagiga muvofik shaxe uzini nazorat kila oladi. Shuning uchun xam xayotda shunday kishilar uchraydiki, katta majlisda ishi tankidga uchrasa xam, uziga xolis baxo berib, kerakli tugri xulosalar chikara oladi, shunday odamlar xam borki, arzimagan xatolik uchun uz «ich-etini eb tashlaydi». Bu usha ichki dialogning xar kimda xar xil ekanligidan darak beruvchi faktlardir.

Uspirinlik davrida shaxe ijtimoiylashuvi. Shaxe, uning dunyoni bilish, uzini va atrofidagi insoniy munosabatlarni bilish, tushunishi, uzaro munosabatlar jarayonida uzidagi takrorlanmas individuallikni namoyon kilishi xamda Ushbu jarayonlarning yoshga va jinsga boglik ayrim jixatlarini taxlil kilish bizga umumiy ravishda shaxe jamiyatda yashaydigan ijtimoiy mavjudotdir, degan xulosani qaytarishga imkon beradi. Ya'ni, u tug`ilgan onidan boshlab uziga uxshash insonlar kurshovida buladi va uning butun ruxiy potentsiali anna shu ijtimoiy muxitda namoyon buladi. Chunki agar insonning ontogeneik taraqqiyoti tarixiga e'tibor beradigan bulsak, xali gapirmay turib, odam bolasi uziga uxshash mavjudotlar davrasiga tushadi va keyingina ijtimoiy mulokatning barcha kurinishlarining faol ob'ekti va sub'ektiga aylanadi. Shu nuktai nazardan, xar birmizning jamiyatdagi urnimiz. uning kanon va kanday sharoitlarda paydo bulgani, jamiyatga kushilib yashashimizning psixologik mexanizmlari fanning muxim vazifalaridan biridir. Bu jarayon psixologiyada ijtimoiylashuv yoki sotsializatsiya deb yuritiladi.

Shaxsga tallukli bo`lgan fazilatlarning eng muximi shuki, u shu tashki, ijtimoiy tasirlarni o`z ongi va idroki bilan kabo`l qilib (ob'ektni), sungra shu tasirlarning sub'ekti sifatida faoliyat kursatadi. Oddiy qilib aytganda, inson bolasi ilk yoshlikdanok «mening xayotim», «bizning Dune» degan ijtimoiy muxitga tushadi. Bu muxi tusha biz bilagn va har kuni xis qiladigan siyosat, xukuk, axlok, olamidir. Bu muxit kelishuvlar, tortishuvlar, xamkorliklar, an'analar, udumlar, turli xil tillar olami bo`lib, undagi kuplab koidalarga kupchilik mutlok kushiladi, ba'zilar qisman kushiladi. Bu shunday koidalar va normalar olamiki, ularga buysunmaslik jamiyat tamonidan koralanadi, ta'kiblanadi. hulardan kelib chiqadigan xulosa shuki, shaxs jamiyatga nisbatan barcha tartib koidalarni kabo`l qiluvchi sub'ekt bo`lsa, jamiyat ijtimoiy intizom va tartibning, madaniyatning mufassal ko`rinishidir.

haxs tushunchasi keng va kup kirralidir. Shaxsni u yoki bu aspektda urganish bilan bir qancha gumanitar fanlarning shugillanishi bejiz emas, tarixiy materalizm, siyosiy iktisod(shaxsni ijtimoiy munosabatlar setsemasida moddiy boyliklar ishlab chikaruvchi va itsemol qiluvchi sifatida o`rganadi.), pedogogika (inson tarbiyasining tashkiliy tamonlari, printsiplari, yo`llari va vositalarini o`rganadi) va boshkalar. Psixologiya boshka fanlar bilan bevosita bog`liq xolda inson shaxsini ichki tamondan, ichki dunyosi tamonidan, boshqacha qilib aytganda, uning psixik faoliyatini o`rganadi.

haxs so`zi zaminida nimani tushunmok kerak?

Jamiyatning a'zosi xisoblangan va ong egasi bo`lgan har bir konkert odam shaxsdir. haxs xamma vakt muayyan shaxsiy faqat o`zigagina xos bo`lgan murakkab individual sifatlar va xususiyatlarning va murakkab xususiyatlar inson xulkida, boshka kishilarga munosabatda, uning irodasi va harakter xislatlarida, qobiliyatlari, mayllari va qiziqishlarida ifodalanadi.

hunday qilib, har bir inson shaxsi ijtimoiy va individual, umumiy va xususiy xolatlarni o`zida mujassamlashtiradi. Tug`ilishdan normal ijtimoiy muxitda yashagan odam, V.G.Blenskiy iborasi bilan aytganda «xakikiy inson» bo`lib tarbiyalanishi, ya'ni har bir konkert xolda xam aks ettirish faqat ayrim shaxs formalariga aloqador bo`lgan takdirda xam, o`z intilishlari va o`zi davrining buyuk vazifalari uchun ko`rashni aks ettiruvchi shaxs bo`lishi mumkin va lozim.

Qiziqishlar deganda, odatda, shaxsning kupincha bilish maslagida ifodalanadigan, predmet va xodisalarga nisbatan bo`lgan maxsus munosabati tushiniladi.

qiziqishlar odatda, predmetning yoki faoliyat turining emotsional jixatdan kurkamligiga asoslanadi. Bu kurkamlik xamisha extiyojlar, qobiliyatlar, burchini anglash bilan o`zviy ravishda boglanib ketadi. Darvoke, qiziqishning shakllanish protsessii emotsional kurkamlikdan xam, muxtojlikni, burchni anglashdan xam bog`lanishi va keyinchalik ular emotsional (xis tuyg`ular) bilan mutsapxkamlanib ketishi xam mumkin.

qiziqishning fiziologik asosini diqqatniki singari bosh miya putslogidagi, miya kobigining faqat shu soxasi bilan bog`liq bo`lgan ijodiy faoliyat va barqaror diqqatni ta'minlovchi optimal ko`zgalish markazidir deb taxmin qilish kerak. qiziqishlarda dominanta (optimal ko`zgalish markazi), diqqat yoki kiska muddatli xavasdan farqli ularok, barqaror harakterga egadir.

qiziqish xam o`z mazmuniga ko`ra extiyojlar kabi moddiy (narsalar, ovkat, kiyim kechak va xakozo) va ma'naviy (Fan-san'at uchun xizmat qiladigan, ijtimoiy va xakazo) qiziqishlarga bo`linadi.

Faoliyat prtsessining o`ziga qiziqishlar (shungdek bilishning) bevosita qiziqishlar deb ataladi. Faoliyat (ukituvchi bo`lish uchun intsitutni tugatshi, trnzitsor priyomnikni yurib ketayotganda eshitish uchun to`zatish va xakazo)ning moxiyatiga qaratilgan qiziqishlar esa vositali qiziqishlar deb ataladi

Kizikshlarning chukurligi, barqarorligi, faolligi shungdek ularning faolityatidagi roli turlicha bo`lishi mumkin.

Kupchilik kishliarda turli qiziqishlar orasidan shaxsning kiyofasini belgilab beruvchi asosiy qiziqish ajralib turadi. Masalan, katta yoshdagi o`quvchilarda, ba'zan usmirlarda o`quvch ikzikishlari orasida u yoki bu predmetga – adabiyotga, fizikaga; sport turlaridan gimnatsikaga, lijaga; etsetikadan-rassomlikka, mo`zikaga va xakaxolarga nisbatan qiziqish asosiy qiziqish bo`lib Kurina boshlaydi.

qiziqishlar faoliyatida yuzaga kelib va shgaqllanib bir tamondan, faoliyatga bog`liq bo`lsa, ikkinchi tamondan insonning butun xulkida o`zining muayyan izini koldiradi. Masalan. Faoliyatning harakteriga karab u yoki bu professional qiziqishlar shakllanadi, muayyan kasbni (faoliyat shakllari) tanlab olish esa o`z navbatida qiziqishlarning mavjudligiga bog`liq.

Usib kelayotgan avlodni tarbiyalash va unga ma'lumot berishda uni turmushga, ijtimoiy foydali faoliyatga tayyorlashda xal qiluvchi axamiyatga ega bo`lgan o`quv kizikshlari muxim rol uynaydi.

O`quvchilarda, odatda turli o`quv predmetlariga qiziqish, ukishga qiziqishi bilan mos keladi, mexnat tarbiyasiga asos bo`ladi, chunki bu yoshda ukish mexnat faoliyatining asosiy shakli sifatida ko`zga tashlanadi.

qiziqishlarning ukish va mexnatdagi muxim axamiyatini ta'kidlash bilan birga, bu masalaning boshka tamonini, ayniksa ukish va mexnat xamma vakt yokimli va engil emasligini unitmaslik lozim. Bundan tashkari, xatto yokimli mexnat kizikarli ukishda xam qiyinchiliklarni engib o`tish, zur berib kuch sarflash talab kilinadi.

Maktab yoshida o`quv-tarbiya ishlarini tegishli ravishda tashkil kilinsa shaxsining

garmonik rivojlanishida muxim axamiyatga ega bo`lgan sprotga qiziqishlar aniq namoyon bo`ladi.

Inson xayotida va uning shaxsning shakllanishida qiziqishlar bekiyos axamiyatga egadir. Extiyoj kabi qiziqishlar xam shaxsning xayotiy yo`nalishini belgilab va ifodala4b beradilar hamda faoliyatning motivlari bo`lib xzizmat qiladi. E'tikod va ideallar bilan o`zviy boglangan kizikshlar shaxs xayotini mazmundor va maqsadga intiluvchan qiladi.

Kup jixatdan maktabdagi barcha o`quv-tarbiya ishlarining muvaffakiyati ma'lum darajada o`quvchilar qiziqishlarining mazmuni va yo`nalishiga bog`liqdir. O`quvchilarning muayyan o`quv va ijtimoiy faoliyatga kiziksh faqat bilimlarni o`zlashtirish uchun emas, balki e'tikod va ideallarni shaklantirish, dunyokarashni xosil qilish uchun xam maksimal darajada kulay shart sharoitlar yaratadi.

Kizikshlarning insonning emotsional-irodaviy aktivligi bilan o`zviy bog`liqligini xisobga olar ekanmiz, kizkishlarni shakllantirish va tarbiyalashni iroda va emotsiyalarni tarbiyalashdan ajratib kuymaslik kerak. U yoki bu qiziqishlarning rivojlanishini kup jixatdan o`z navbatida kishi faoliyatida shakllanadigan va rivojlanadigan qobiliyatlarga bog`liq. Masalan, rasmga qiziqish faoliyatini shu turiga bo`lgan qobiliyatning rivojiga ta'sir kursatishi yoki, aksincha, mavjud musika qobiliyati o`quvchi faqat musika bilan shugullana boshlaganida namoyon bo`lishi mumkin.

Bolalarda kasblarga qiziqish juda erta uygonadi. Avvalo bu kattalarning, ayniksa ota-onalarning tanish bilishlarning, yakin kishilarning kasbiga bog`liqdir.

Shaxsning e'tikodi va ideallari uning dunyokarashiga o`zviy ravishda bog`liq bo`ladi., ular dunyokarash bilan belgilanibgina qolmasdan, shuningdek ma'lum darajada dunyokarashga kushilib ketadi. Uning muxim kompanentiga ( tarkibiy ksmiga) aylanib koladi. E'tikod va ideallar muayyan dunyokarash asosida xosil bo`lish bilan birga bu dunyokarashni shakllantiradi xam.

Mustahkam lash uchun savollar

1. Individ nima?
2. Shaxs tushunchasi nima?
3. Shaxs faolligi deganda nimani tushunasiz?
4. muloqotning shaxs rivojlanishi jarayonidagi ahamiyati?

5-mavzu: Diqqat. (2-soat)

Reja.

1.Diqqat to`g`risida tushuncha.
2.Diqqatning fiziologik asoslari.
3.Diqqatning turlari va xususiyati.
4.Diqqatning rivojlanishi.

Tayanch so`z va iboralar

Diqqat, optimal qo`zg`alish, tormozlanish, manfiy induktsiya, diqqatning bo`linuvchanligi, ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqat, diqqatning yo`naltirilganligi.

Odamga juda kup tashki qo`zg`aluvchilarr ta'sir qilib turadi, odamda har turli bir xil extiyojlar bo`ladi. Shu extiyojlarga mos keladigan tashki ko`zgalish shaxs uchun har xil axamiyat kasb etadi. Ayni paytda juda katta axamiyat kasb etgan ichki mayllar

bilan tashki ko`zgatuvchilarning o`zora munosabati psixik faoliyatning tanlovchilik harakterida ifodalanadi. Ma'lum ob'ektni mukarrar tanlab olish diqqatning ishtiroki bilan amalga oshiriladi.

Diqqat psixik faoliyatning yunaltirilishi. Va shaxs uchun ma'lum axamiyatga bo`lgan ob'ekt utsida tuplanishidan iboratdir. Yunaltirilishi psixik faoliyatning tanlovchilik harakteri, ob'ektni ixtiyoriy psixik faoliyatning tanlovchilik harakteri ob'ektni ixtiyoriy yoki beixtiyoriy tanlash tushuniladi. Psixik faoliyatning yunaltirilishi deganda, faqat anna shu faoliyatni tanlashgina tushinilib kolmay, balki anna shu tanlanganligini saqlab qolish va kulllab-kuvvatlash xam tushuniladi. O`quvchilar diqqatini jalb qilish anchagina kiyinligini har kanday pedogog biladi. Lekin o`quvchilar uchun kerak bo`lgan vakt davomida xamisha saqlab turish ason bo`lavermaydi. Buning uchun maxsus pedogogik ususllardan foydalanish zarur bo`ladi. Shuning uchun psixik faoliyatning yunaltirilish deganda, faqat uning tanlovchilik harakterigina tushunilib kolmay, balki uni ozmi-kupmi vakt davomida saqlab turish tushuniladi. Diqqat psixik faoliyatning yunaltirilish bilan birga uning tuplanishini xam takozo qiladi. Psixik faoliyatning bir joyga tuplanishi mazkur faoliyatga xech kanday aloqasi bo`lmagan xamma boshka narsalardan boshka xamma faoliyatdan diqqatni chalgitish demakdir. Diqqat ma'lum nerv markazlarining ko`zgalishi va miyadagi boshka nerv markazlarining tormozlanishi bilan bog`liqdir. Bu esa sub'ekt uchun axamiyatli bo`lgan ko`zgatuvchilarni ajratishi, ya'ni psixik faoliyatning yunaltirilishining sodda misoli sifatida orientatsiyarefleksini kursatish mumkin. Har kanday yangidan yuzaga kelagan ko`zgatuvchi, agar u etarli darajada intensiv (kuchlanishga ega) bo`lsa, tegishli ko`zgalish jarayonini yuzaga keltiradi, bu refleks I.P.Pavlov aytganidek, «nima u» degan refleks bilan ifodalanadi. Bu esa sodda turdagim diqqatning fiziologik asosidir. Diqqatning kup daraja murakkabrok tarzda namoyon bo`ladigan turlariga nisbatan nerv va sekretor jarayonlari bu tarika sinchiklab urganish ishlari xali amalga oshirilmagan. Birok «aktivatsiya reaktsiyasi» diqqatning har kanday turi uchun muayyan darajada harakterli deb taxmini qilish mumkin. Orengatsiya (bilib olish) anchagina murakab bo`lishi mumkin. Bu faoliyat yangi ob'ektni tushunib olishga qaratilgan shartsiz refleks bilangina cheklanmaydi. Diqqat assotsiatsiya yo`li bilan anglash va o`zining yangiligi bilan farq kilmaydigan, lekin sub'ekt uchun favkulodda aloxida axamiyat kasb etgan ob'ektlarni idrok qilish bilan bog`liq bo`lishi mumkin.

Jiddiy diqqat, odatda, o`ziga harakterli bo`lgan tashki ifodalar bilan bog`liq bo`ladi: narsani yaxshilab idrok qilishga qaratilgan harakatlar bilan (tiqilib karash, diqqat bilan eshitish) ortiqcha harakatlarni tuxtatish, nafas olishni sekinlashtirish, diqqat uchun harakterli bo`lgan yuz harakatlari bilan bog`liq bo`ladi.

Biz diqqatni karatishi maqsad qilib kuygan paytimizda psixik faoliyatning yunaltirilishi va tuplanishi ixtiyorsiz harakterga ega bo`lishi yoki kutilmaganda favkuloddaligi bilan odamni o`z-o`zicha jazb etib oladi. Odam o`ziga ta'sir kilayotgan narsalarga, xodisalarga yubajarilayotgan faoliyatiga berilib ketadi. Bizga tanish va yokimli ovozni radio orkali eshitar ekanmiz, diqqatimiz beixtiyor ishdan chalgib , radioga kulok sola boshlaymiz.

Ixtiyorsiz diqqat kanday sabablarga ko`ra yuzaga keladi? Nima sababdan diqqatni ba'zan biron narsa jalb qiladi?.

Bu urinda biz, odatda, diqqatni jalb qilish xususida bir-biri bilan ziyach boglanib ketgan murakkab sabalar komleksiga egamiz. Bu sabalarni analiz qilish maqsadida biz ularni shartli suratda turli kategoriyalarga bo`lamiz, bunda eng oddiylaridan boshlab, eng murakkablarga o`tamiz. Xaqiqatda esa faqat bir kategoriyadagi sabalarning ta'sir qilishi kamdan-kam uchraydi. Kupchilik xollarda biz bir necha kategoriyadagi sabalarning

o`zaro birlashgan xoldagi ta'siriga duch kkelamiz.

Birinchi xoldagi kategoriyadagi sabablarga tashkaridan ko`zgatish harakteri kiradi. Bunga, datsavval, ko`zgatuvchining kuchi va intensivligini (tezligini) kiritish mumkin. Faraz kilaylik, o`quvchilar maktabda, sinf xonasida kandaydir yozma ishni bajarib utiribdilar. Xamma yok nisbatan jimjit, binobarin, maktab o`quvchilari ozmi-kupmi o`z mashgulotlari bilan band bo`lib ketishgan. Ular kuchadagi shovkin suron ovozlarni, masalakn utib ketayotgan tramvaylar, avtobuslar va boshka shuning kabilarni ovozlarini paykamaydilar birok tusatdan kaerdandir, juda yakin bir joyda kutilmaganda ogir bir narsaning yiqilishidan kattik bir ovoz eshitiladi. Ravshanki, buk attik urilish ovozi o`quvchilarning diqqatini beixtiyor jalb qiladi. Etarli darajadl kuchli bo`lgan har kanday ko`zgatuvchi: katik ovoz, Erkin nur, kuchli silkinish diqqatimizni beixtiyor o`ziga jalb etadi.

Bunda ko`zgatuvchining absolyut kuchidan ko`ra, nisbiyo kuchi muximrok rol uynaydi. Ko`zgalishlar urtasidagi kontrats aloxida axamiyatga egadir. Ko`zgalishning o`zok vakt davom etishi va shuning bilan birga, narsaning fazodagi tutgan urninng kattaligi muximdir. Atrofdagi narsalarga nisbatan o`z xajmi jixatidan katta bo`lgan ob'ekt diqqatimizni o`ziga tezrok jalb qiladi. Kiska muddatda ta'sir etilsa, u osonrok paykaladi. Ko`zgatuvchining tuxtab-tuxtab ta'sir qilishi muxim axamiyatga egadir. Bizga doim ta'sir qilib turuvchi yorug`likka qaraganda ma'xlum vakt oraligidagi yonib-uchib turuvchi yorug`lik diqqatimizni o`ziga tezrok jalb qiladi. Xudi shuningdek, ko`zgaluvchining tuxtatilishi xam kontrats asosida diqqatimizni jalb qilishi mumkin. Agar o`quvchi bir xil shovkinda , masalan ventiltor shovkinida dars tayyorlayotgan bo`lsa, u shovkinni paykamay kuyishi mumkin.. ammo shovkinning tuxtatilishi essa o`quvchining diqqatini jalb qiladi. O`zgatuvchining tashki harakteriga bog`liq bo`lgan diqqatni biz diyarli «majburiy diqqat» deb xisoblashimiz mumkin. Pedogogik amaliyot, albatta, diqqatni tugdiruvchi ana shu kategoriyadagi sabablar bilan xisoblashmogi lozim.

Ixtiyorsiz diqqatni yuzaga keltiruvchi ikkinchi kategoriya sabablarga tashki ko`zgatuvchilarning odamning ichki xolatiga va avvalo odamda mavjud bo`lgan ex-tiyojlarga mos kelishi kiradi. Kornimiz och paytida ovkatdan darak beruvchi har kanday ko`zgatuvchilar, ya'ni ovkat xakidagi gap, tarelkalarning kushni xonadan eshtilayotgan takur-tukur ovozi, mazali xid diqqatimizni beixtiyor o`ziga jalb qiladi. Korni tuk va shuning bilan birga, shu chogda boshka bir ish bilan band bo`lgan odam bo`larning birontasin6i xam sezmasligi mumkin. Fiziologik jixatdan olaganda , bu sabablarning ta'sirini Uxtomskiy tavsiya etgan dominantga jarayoni asoslash mumkin.

Ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqatdan shunisi bilan farq qiladiki, u narsalarga kabo`l kilingan qarorlar ta'siri va ongli suratda ko`zlangan maqsadlarimiz asosida karatiladi. Agar ixtiyorsiz diqqatda ish bizni o`ziga shunchaki o`z-o`zicha jalb qilib olsa, ixtiyoriy diqqatda biz diqqatimizni karatishimiz uchun o`z olidmizga ongli suratda maqsad kuyamiz, qiyinchiliklarni engib, diqqatni tuplash uchun ko`rashib va har kanday boshka narsalarga berilmaslik uchun iroda kuchini sarflab, diqqatimizni ongli suratda biror ishga karatamiz. Demak ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqatdan sifat jixatidan farq qiladi. Birok bu xoll ixtiyoriy diqqatning bizning xissiyotlarimiz bilan mutsaxkam bog`liq bo`lishiga mutlaqo xalakit bermaydi. Ammo ixtiyoriy dikatga anna shu xamma momentlar bevosita ta'sir etmay, balki bavosita ta'sir etadi. Bu ta'sir ongli suratda ko`zlangan maqsad vositasi bilan amalga oshiriladi. Ixtiyoriy diqqat, xudi ixtiyorsiz diqqat kabi odamning qiziqishlari bilan bog`liqdir. Lekin agar ixtiyorsiz diqqatda qiziqishlar bevosita bo`lsalar, ixtiyoriy diqqatda qiziqishlar , asosan, bavositalik harkteriga ega

bo`ladilar. Bunday qiziqishlar-maqsad bilan bog`liq bo`lgan, faoliyat natijalari bilan bog`liq bo`lgan, qiziqishlardir. Faolityaning o`zi bizni bevosita kiziktirmasligi mumkin. Ammo faoliyatni bajarishda yuklangan vazifani xal qilish uchun zarur bo`lgani tufayli anna shu maqsad nuktai nazaridan faoliyat biz uchun kizikarli bo`lib koladi. Ixtiyoriy diqqatdan tashkari, diqqatning Yana bita turini kayd etib o`tish lozim, bu diqqat, ixtiyoriy diqqat kabi, maqsadga kartilgan turi bo`lib, lekin doimiy irodaviy zur berishni talab kilmaydi. Kiyin bir arofmetika masalasini echib utirgan o`quvchini tasavvur qilib kuring. Datsavval bu masala o`quvchini kiziktirmasligi mumkin. O`quvchi bu masalni echishga faqat uni xal qilish lozim bo`lganligi uchun kirishadi. Masala juda kiyin , u kuvchi uni avval boshda xech kanday yo`l bilan xao kilolmaydi, xa deb boshka narsalarga chalgiy beradi: o`quvchi ba'zan derazaga karaydi, ba'zan koridordan eshitilayotgan ovozlarga kulok soladi, ba'zan xech kanday maqsadsiz, kogozga nimaqlarnidir chizib utiradi. O`quvchining diqqati ixtiyoriy diqqatdan muvofiklashtirilgan ixtiyoriy diqqatga aylanadi. Muvofiklashtirilagn ixtiyoriy diqqatni ixtiyorsiz diqqat bilan almashtirilib bo`lmaydi, chunki, muvofiklashtirilgan ixtiyoriy diqqat ongli suratda ko`zlangan maqsadlar bilan bog`liq bo`ladigan ongli qiziqishlar bilan kullab turiladi. Ikkinchi tamondan, muvofiklashtirilgan ixtiyoriy diqqat sof ixtiyoriy diqqatga uxshamaydi, chunki muvofiklashtirilgan ixtiyoriy diqqat paytida irodaviy zur berish yuk yoki diyarli bo`lmaydi. Shuning uchun diqqatning bu maxsus turi ixtiyorsiz diqqatga nisbatan xam, ixtiyoriy diqqatga xam sifat jixatidan farq qiladi.

Diqqat kup tamonli jarayondir. Datsavval diqqatning barqarorligidan iborat bo`lgan tamonini ajratib kursatishimiz mumkin.

Diqqatning bo`linishi – psixik faoliyatning shunday tashkil kilinishiki, bunda Ayni bir vaktning o`zida ikkita yoki undan xam kup ish-harakat bajariladi. O`z diqqatini bo`lla olish bir kator kasblar, uchun masalan, uchuvchilar, shofyorlar, pedogoglar va boshkalar uchun katta axamiyatga egadir. Ukituvchi darsda o`quv materialini bayon etar ekan, o`zining fikrini ko`zatib borishi, gapirayotgan gaplarini o`zi eshitish va shuning bilan birga , o`quvchilar uni kanday eshitayotganlarini bilish uchun butun sinfni ko`zatib borishi kerak.

Diqqatning muxim tamoni uning keuchishidir. Ya'ni uning bir faoliyat turidan boshka bir faoliyat turiga tez o`tish qobiliyatidir. Diqqatning kuchirilishiga ba'zan Ayni bir o`vaktning o`zida idrok kilinadigan, ikkita o`zora farqlanadigan ko`zgatuvchini aks ettirishda murojat qilishga to`g`ri keladi, bir-biridan farq qiluvchi ikkita ko`zgatuvchining ta'sirini Ayni bir vaktninng o`zida darxol bilib bo`lmaydi. Misol tariqasida komplikatsiya deb atalgan , ya'ni bir vaktning o`zida ta'sir qiluvchi, uygkunlashgan ikkita ko`zgatuvchining ta'sirini tekshirish yuzasidan o`tkazilgan tajribani keltirish mumkin.

Parishonxotirlik diqqatning salbiy tamonini tashkil etadi. Parishonxotirlik deganda, kupincha, ishga nixoyat darajada berilliyu ketish shungib ketish natijasi deb tushiniladi, shunday paytda odam atrofdagi narsalarni mutlaqo paykamay kuyadi. Albatta, ishga bunchalik chukur berilib ketish bita faoliyat bilan batamom band bo`lib ketsakgina mumkin bo`ladi. Xaqiqatda esa kandaydir birok ish bilan shugullanar ekanmiz, biz, kupincha, tevarak-atrofdagi sharoitning o`zgarishini xam ko`zatib turishimiz, ya'ni o`z diqqatimizni bo`lla olishimiz lozim bo`ladi.

Mustahkamlash uchun savollar.

1. Diqqat nima?
2. Diqqatning bo`linuvchanligi deganda nimani tushunasiz?

3. Ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqat nima?
4. Parishonxotirlik nima?

6-mavzu: Sezgi. (1 soat)

Reja:

1. Sezgi to`g`risida umumiy tushuncha.
2. Sezgilarning turlari.
3. Sezgilarning asosiy qonuniyatlari.
4. Sezgining rivojlanishi.

Tayanch so`z va iboralar

Sezgi, sezgi turlari, perferik nervlar, retseptor va reflektorlar, muskul harakat sezgilari.

Jaxon psixologiyasi fanida tuplangan ma'lumotlarning kursatishicha, sezish oddiy psixik bilish jarayoni xisoblanib, moddiy ko`zgatuvichlarning muayyan retseptorlarga bevosita ta'sir etishi orkali real olamdagi narsa va xodisalarning ayrim xususiyatlarini va shuning bilan birga inson organizmining (uning a'zolarining) ichki xolatlarini aks ettirishdan iborat bilishning dastlabki boskichidir. Sezgi biosfera va noosferada harakatlanuvchi jamiki narsalarning, Xox mikro, Xox makro to`zulishidan kat'inazar, sezgi organlariga ta'sir qilish maxsulasining sodda obrazlar, timsollarining ayrim tarkibiy xususiyatlar tariqasida aks etishidir. Inson atrof muxitdagi moddalar shaklinin, harakatlar ko`rinishini, ularning xossalarini, o`ziga xos xususiyatlarini sezgi organlari yordamida, sezgilar orkali biladi, xolos.

Sezgilar to`g`risidagi ilmiy ta'lumotlarga binoan, narsalar va ularning xossalari, tarkibiy qismlari, xususiyatlari, shakllari, harakati birlamchi xisoblanib, sezgilarning o`zi esa tashki va ichki ko`zgatuvchilarning sezgi a'zolariga ta'sir etishning maxsulidir. Ma'lumotlarning kursatishicha, sezgilar moddiy (ob'ektiv) borliqning, vokelikni xakkoniy tasvirini in'ikos qiladi, binobarinmoddiy olma kanday ko`rinishga , shaklga xususiyatga ega bo`lsa, ular xudi shundayligicha, xech o`zgarishsiz, aynan aks ettirish imkoniyatiga egadir.

Psixologiyada sezgilarning fiziologik asosini va mexanizmlarini ko`zagtuvchining o`ziga mutlok mos (adekvat) bo`lgan anlizatorlar ta'siri natijasida yuzaga keluvchi asab (nerv) jarayoni, uning tizimi, to`zulishi tashkil qiladi. Fiziologlar va psixologlarning ta'limotlariga ko`ra, analizator uch o`zoro o`zviy uygunlikka ega bo`lgan tarkiyubiy qismlardan iboratdir. Sodda qilib talqin kilinganda, mazkur tarikblar quyidagi ketma-ketlikdagi to`zulishdir.:

tashki kuch-kuvvatni energiyani asab (nerv) jarayoniga aylantirib beruvchi periferiya qismdan, yani retseptordan; analizatorlarning periferiya qismini markaziy qism bilan boglovchi afferent (markazga intiluvchi asab tolasi), o`tkazuvchi asab yo`llaridan;periferiya qismlaridan keluvchi nerv impulslari (harakatlari) qayta ishlanuvchi analizatorlarning miya putsidagi qismlaridan,

Boshqacha so`z bilan aytganda, periferik nervlarning uchlari (ko`z, kulok, teri, burun kabilar) ta'surotni eltuvchi (afferent), javob qaytaruvchi (efferent) nerv tolalari, analizatorlarning orka va bosh miya markazlari analizatorlarni tashkil qiladi.

Jaxon psixologiyasi fanining sungi yutuklari hamda atamalariga binoan sezgilar quyidagicha klassifikatsiya kilinadi (ushbu tasniflanishning dastlabki ko`rinishi ingliz olimi Ch Sherringtonga talluklidir):

tashki muxitdagi narsa va xodisalarning xususiyatlarini aks ettirishga moslashgan

hamda resseptorlarga tananing sirtki qismiga joylashgan sezgilar, ya'ni ektserioretseptiv sezgilar (retseptorlar);
ichki tana a'zolari xolatlarini in'ikos etuvchi hamda retseptorlari ichki tana a'zolarida, tukimalarida joylashgan sezgilar, ya'ni interoretseptiv sezgidar,
tanamiz va gavdamizning xolati hamda harakatlari xakida ma'lumot (axboarot, xabar) beruvchi, muskullarda, boglovchi paylarda, mushaklarda joylashgan sezgilar, ya'ni proprioretseptiv sezgilar.

Birinchi turkum sezgilarini ko`rish, eshitish, xidlash, teri-tuyush, ta'm-maza kabi turlar tashil qiladi. Ko`rish 380 dan 770 gacha millimikron diapazondagi elektromagnit nurlaridan iborat jarayondir. Eshitish esa tebranish chatsotasi 16 tadan to 2000 gacha bo`lgan tovush tulkinlaridan iboratdir. Ko`rish sezgilari bosh miya putsini markaziy burmasining orka qismidan urin olgandir.

Endi sezgilar klassifikatsiyasi moxiyati va uning negizlari yuzasidan kengrok muloxaza bildiramiz.

A.R.Luriyaning fikricha, interoretseptiv sezgilar asl, tub ma'nodagi sezgilar emas, balki emotsiyalar bilan sezgilar urtasidagi oralik sezgilar sifatida namoyon bo`ladi. Psixologiya fanida mazkur sezgilarning sub'ektiv ravishda paydo bo`lish etarli darajada chukur urganilmagan, xudi shu bois ular “noma'lum xislar” doirasiga kiritilgandir. Ular to`g`risidagi bilimlar bilan tanishish, o`zgarib borishlarini tekshirish “kasalliklarning ichki manzarasi”ni ifodalab berishda muxim rol uynaydi. Ichki organlarning xatsaligida vujudga keluvchi mazkur xolatlar ichki kasallikalrni diagnotsika qilishda aloxida axamiyat kasb etishi turgan gap (A.R. Luriya tadqiqotlaridan).

Bunday xususiyatli ixtiyorsiz sezgilar insonda juda erta uygonadi., shuning bilan birga ularning ifodalanishi o`ziga xos shakllarga egadir. Chunonchi, ular «oldindan xis qilish» tariqasida paydo bo`lib, xatto inson larni ta'riflab berish imkoniyatiga ega emas, kupincha ushbu kechinmalar tush ko`rishda qaysidir kasallik xuruj kilayotganligidan darak beruvchanlik vazifasini o`taydi, xolos.

Ular insonning kayfiyatida,emotsional reaktsiyalari o`zgarishida ko`zga tashlanadi., bolada esa xatti harakatning keskin o`zgarishiga sabab bo`ladi. Chunki, bola o`z tana a'zolaridagi ichki xolatlarning o`zgarishini angnlash, sezish, xis qilish o`quviga ega emas, xudi shu tufayli undagi xatti harakatning umumiy o`zgarishi belgilaridan buni sezish mumkin. Bu xodisalarning Erkin misoli sifatida quyidagi voqeylikni taxlil kilamiz. Bola o`z ichki interoretseptiv sezgilarin namoyish qilish maqsadida «kasal» bo`lib kolgan kugirchogini parvarish kila boshlaydi.

Interoretseptiv sezgilarning ob'ektiv axamiyati juda yukori, chunki ular ichki jarayonlarni o`zora urin almashtirish balansini taminlab turiishning asosi xisoblanadi. Boshqacha so`z bilan aytganda, ular organizmdagi jarayonlari o`zaro urin almashib turishning gemotsazi (barqarorligi) deb ataladi. Ichdan paydo bo`ladigan signallar xatti-harakatni vujudga keltiradi, sress, zurikish, affekt xolatlarini yukotish (bartaraf qilish, pasaytirish), tug`ilib kelayotgan mayllarni esa koniktirishga yunaltirilgan bo`ladi. Oqibat natijada, ichki tana a'zolarining faoliyatini izdan chiqish xolati yuz berishi mumkin. Xudi shu sabadan tibbiyot psixologiyasida interoretseptiv sezgilar muxim rol uynaydi. Somatik va visperal jarayonlar, ruxiy xolatlar (psixosomatika) urtasidagi munosabatlarni urnatish imkonini yaratadi.

Interoretseptiv sezgilarning fiziologik mexanizmlari interotseptsiya bilan birgalikda K.MBikov, V.N.Chernigovskiylar tamonidan atroflicha urganilgan. Bu narsalarning barchasi shartli reflektor faoliyati mexanizmlaridan kelib chikkan xolda sharxlab berilgan.

Proprioretseptiv sezgilar tana divigatel apparatining va gavdaning fazodagi xolati

to`g`risida signallar bilan ta'minlab turadi. Ular inson harakatining regulyatorini va afferent asosini tashkil qiladilar.

Periferik retseptorlar muskullarda, paylarda va bugimlarda joylashgan bo`lib, maxsus nerv tanachalari shakliga egadirlar. Mazkur tanachalar Puchchini tanachalari deb ataladi.

Tanachalarda vujudga keluvchi ko`zgatuvchilar muskullarning taranglashuvi natijasida va bugimlar xolatining o`zgarishida, nerv tolalari (iplari) yordamida orka miyaning orka utsunidagi (tsolbasidagi) ok suyukliklarga etkaziladi. Ko`zgoluvchilar Goll va Burdax yadrosining kuyi bo`limlariga etib keladi va undan puts otsi tugunlaridan utib, bosh miya katta yarim sharining korongulashgan oblatsida (zonasida) o`z harakatini tugatadi. (yakunlaydi).

Proprioretseptorlar haraktining afferent asosi ekanligi A.A.Orbeli, P.K.Anoxin (xayvonlarda), N.A.Bernshteyn (odamlarda) tamonidan urganilgan.

Psixologik ma'lumotlarga ko`ra, gavdaning fazodagi xolati sezgirlig satik sezgilarda o`z ifodasini topdi. Uning markazi ichki kulok kanallarida joylashgan bo`lib, o`zaro bir-biriga perpendikulyar bushlikda to`tash xolatda yotadi. Masaln: bosh xolatning o`zgarishi quyidagi sxemaga binoan amalga oshiriladi.

a) o`zgarish endoleimfa suyukligiga bog`liq ko`zgalish;
b) eshitish nervi;
v) vetsibo`lyator nerv;
g) bosh miya putsining chakka bo`lmasi;
d) miya apparatiga o`tadi;

Vetsibo`lyator sezgirlik apparati ko`rish bilan bevosita aloqada bo`lib, fazoni orientirlash jarayonida ishtirok etadi. Masalan, avtomobilning yo`ldan o`tishi (katnovi), kalin urmonni kesib o`tish payti va xakozo. Xudi shunday xolat uchishda xam yuzaga kelish mumkin. Patologiya xolatida xam xudi shunday xolatga duch kelinadi.

Ektseroretseptiv sezgilar moddalikdan (5 tadan) tashkari intermodal va nospetsifik sezgi turkumlariga xam ajratiladi. Masalan, eshitish organi orkali sekundiga 20-30 dan to 30-3000 gacha tebranishi inson idrok qiladi va undan xam kuyi tulkinlarni kabo`l qilish imkoniyatiga ega.

Tebranish sekundiga 10-15 tebranishni sezish mumkin, lekin kulok bilan emas, balki suyaklar yordamida paykash-vibratsiya sezgirlik deyiladi. Masalan, karlarni tovushlarning idrok qilishi, pianinoni ushlab turish, pol yoki mebelning harakati kabilar, odatda vibratsion sezgirlik intermodel sezgi deb xam nomlanadi. Intermodalning boshka bir ko`rinish manna bunday xolatda namoyon bo`ladi:

a) xid, ta'm va maza sezgilarda;
b) o`ta kuchli tovushda, o`ta Erkin yorug`likda;
v) tricheminal, ya'ni uch xil ta'sirining uygunlashgan, intergrativ xolatida kabilar.

Sezigining nospetsefik shakli- terining fato segirligi ranglarning nozik jilolarini ajratish, kul uchlari bilan sezish orkali ruyobga chiqadi. Terining fato sezgirligi A.N.Leontev tamonidan kashf kilingan bo`lib, bu narsa kupgina xolatlarga okilona yondoshish imkoniyatini vujudga keltiradi. Ushbu kashfiyot kul uchiga yashil va kizil rangli yorug`lik yuborish orkali Dune yuzini kurgan. Rang singnallarining og`riq ko`zgatuvchilar bilan munosabati kiyosiy jixatdan olib qaralganda, insonni faol muljallash jarayonida uning kul uchi terisiga kelib tushadigan rang nurlarini farqlashga urgatish mumkin ekan. Psixologiya fanida terining fato sezgirligi tabiati xali etarli darajada urganilgani yuk. Shunga karamasdan, talamitik sistema va puts otsining ko`zgalganida asb tizimi hamda teri ektodermlaridan kelib chikkan, atrofga yoyilgan, rudementlar yorug`lik sezish elementlari maxsus sharoitda muvaffakkiyatli harakat

qiladi. Kupincha «oltinchi tuygu, xissiyot» sharofat bilan imkon tamonidan «masofa»ni sezish, kur odamlarda tusikni xis qilish ushbu jarayon uchun Erkin misol bo`lla oladi. Extimol, yuz terisining issik xavo tulkinlarini idrok qilish, tusik oraligida mavjud bo`lgan tovush tulkinlarini (tebranishlarini) o`zida aks ettirish terining fato sezgirligini ilmiy jixatdan izoxlashga muayyan negiz (asos) bo`lib xizmat qilishi mumkin.

Tashki olam xususiyatlari to`g`risidagi va shaxsning o`z gavdasini to`ta bilish yuzasidan bilimlar, ma'lumotlar, xabarlar va ta'surotlar manbai-bu sezgilar bo`lib xisoblanadi. Shuning uchun sezgilar odam organizmiga, ya'ni uning tana a'zolariga tushadi gan axbarotlarning asosiy kanali sinalib, ular tashki Dune hamda ichki tana a'zolari to`g`risidagi xabarni bosh miya katta yarim sharlari va bosh miyaning tarkiblariga etkazib turadi, xudi shu boisdan inson o`zini kurshab turgan tashki makro muxitni oreintirlash (muljallash) imkoniyatiga egadir. Agarda mazkur kanallar berk bo`lib kolgan takdirda, sezgi organlari zarur axbarotlar bilan ta'minlamaydi, binobarin, ongni xukm surish imkoniyati o`z-o`zidan yukoladi.

Psixologiya fanida shunday ilmiy dalillar mavjudki, maboda inson axborotlarning shaxobchasidan maxrum bo`lsa, u xolda u uyku xolatiga shungiydi. Masalan, tasodifan teri-tuyush sezgilari patalogiyaga uchrasa, unda odam (kupincha vaktincha, muvakkat) ko`rish, eshitish, xid sezishdan maxrum bo`lish mumkin. Maboda axborotlar o`zatish shaxobchasi ilk bolalik yoshi davrida bo`zilsa, kar yoki kur bo`lib kolsa, u takdirda uning aqliy rivojlanishida keskin tuxtalish (vaktincha orkaga qolish) yuzaga keladi. Agarda bola maxsus usu lyoki uslubga urgatilsa, tabiiy ravishda mavjud kamchiliklarning urnini tuldirib bo`lmaydi.

Sezgini bunday tarzda tushuntirilishiga nisbatan har xil munosabatlar psixologiya tarixida mavjud bo`lib, ularning xech qaysisi asosiy manba ekanligiga shubxa bilan karashga moyildirlar. Xozir ularning ayrimlariga kiskacha tuxtalib o`tamiz va xakikiy moxiyatini ochib beirshga intilamiz.

Nemis faylasufi Xritsian Volf «Ratsional psixologiya» (1732 yil) va «Empirik psixologiya» (1734 yil) kitoblarida: ongning ichki xolati, aqliy fikr yuritishga qobiliyatlilik tabiiy moddiy asos zamiridan kelib chiqib, tashki olamdan kelib tushadigan axborotlar shoxobchasiga, ya'ni sezgi kanali, xech kanday bog`liq emas, deb tushuntirishga harakat kildi. Sezgilarga manna bunday yondashish nazariyotchisi «fanga ratsionalizm» tushunchasi bilan birga kirib keldi. X. Volf va uning tarafdorlari psixik jarayonlar (sezgi, idrok, xotira va boshkalar) murakkab ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot maxsuli emas, degan g`oyani ilgari surdilar. Shuning bilan birga «Ong», «Aql» tarixiy evolyutsiya natijasi emas deb, inson psixikasiga o`zgacha yondoshib, uni izoxlab berish mushkul bo`lgan 2birlamchi» xususiyat ekanligini tushuntiirishga intildilar.

Mazkur nazariyaga asoslangan psixologlar insonning sezgilari uning tashki olam bilan boglab turuvchi birdan-bir shoxobcha ekanligini inkor qilishgacha borib etadilar va voqeylikni manna bunday tarzda izoxlashga harakat kildilar: go`yoki sezgilar insonni tashki olamdan ajratib turdilar, ular atrof-muxit urtasidagi bartaraf qilib bo`lmaydigan devor xisoblanadilar. Berkli, Yum, Max, I. Myo`ller, Gelmgolts singari olimlar sezgi organlarining «spetsifik energiyasi» nazariyasini ishlab chikdilar. Bu g`oyaning asoschisi sifatida Iogann Myo`ller kat'iy poziitsiyada turib, uni butun vujudi bilan ximoya qilishga intildi. Ushbu nazariyaga binoan, har qaysi sezgi a'zosi Xox kulok, Xox til, Xox teri bo`lishdan kat'iy nazar, tashki dunyoning ta'sirin aks ettirmaydi, artrof-muxitda bo`lib turgan real, yaqqol jarayonlar yuzasidan axborot berishga kobil emas, faqat u tashki ta'sirdan shaxsiy jarayonlarning ko`zgatuvchisidan turtki oladi, xolos. Mazkur nazariyaga ko`ra, har bir sezgi a'zolari o`zining « spitsifik energiyasi»ga

ega, har kanday ta'sirdan ko`zgaladi. Masalan ko`zni bosib, unga elektr toki bilan ta'sir qilib kurilsa, unda yorug`lik sezgisi xosil kilinadi; kulokka elektr ko`zgatuvchisi bilan ta'sir o`tkazilsa, u xolda tovush sezgisi vujudga keladi. Binobarin, sezgi a'zolari tashki ta'sirni aks ettirmaydi, balki ulardan, ya'ni ularning ta'siridan ko`zgaladi, xolos. Inson xech kachon tashki voke, yaqqol dunyoning ob'ektiv ta'sirlarini idrok kilmaydi, balki sezgi a'zolari faoliyatida o`zlarining shaxsiy sub'ektiv xolatlarini aks ettiradi.

Mazkur nazariyaga binoan, inson ob'ektiv dunyoni idrok kila olmaydi, u sub'ektiv jarayonlarni aks ettiradi, oqibat natijada «Dune element» (mayda kSm) larini idrok qilish vujudga keladi. Psixologiya tarixida «sub'etiv idealizm» degan yo`nalish xam yuzaga kelgan bo`lib, uningcha, «inson faqat o`zi»nigina biladi, xolos. Undan tashkari xech narsa xukm surishi mumkin emas. Bu nazariya o`ziga xos g`oyaga ega bo`lib, Fan tarixida «solipsizm» (yagona «MEN») nomini olgan edi.

Sezgilarning retseptor va reflektor nazariyalari

Sezgilarning retseptor nazariyasiga ko`ra, retseptor yoinki sezgi a'zolari ularga ta'sir qiluvchi ko`zgatuvchilarga nisbatan sust (passiv) javob qaytaradi, sezgilar harakatga qarama-qarshi turuvchi sust (passiv) jarayondir, harakatning o`zi esa aksincha faol (aktiv)dir.

Xozirgi davrda sezgilarning retseptor nazarichsi mutlaqo sezgi jarayonining fiziologik mexanizmini ochib berishga yaroksiz ekanligini kator tadqiqotchilar tamonidan ishonchli omillarga suyangan xolda ta'kidlab utilgandir.

Sezgi jarayoninng faolligini tan oluvchi nazariya-sezgilarning reflektor nazariyasi deb ataladi. Ushbu fikrni asoslash uchun misollarga murojat etaylik va xayvonat olamida aks ettirishni taxlil qilib ko`raylik. Xayvonlar va jonivorlarning sezgilari so`z xususiyatga emas, balki tashki olam ta'sirining biologik axamiyatga molik jixatlarini faol ravishda ajratgan xolda xati-harakatni amalga oshiradilar. Masalan, bolari (asalari) bir xil turkumdagi gullarga nisbatan aralash xoldagi gullarga faolrok favob reaktsiyasini bildiradi: kirgiy Irish-chirish xidlari, undan ko`ra suv utlarining ildizlari xidiga chakon harakat qiladi. Mushuk sichkonning kitirlashiga e'tiborini kuchaytiradi, lekin xudi shunga uxshash kamerton tovushini keltirsak, aslo unga parvo xam qilib kuymaydi.

Bu omillar shuni kursatib turibdiki, birinchidan, sezgirlar, faollik xususiyatiga ega, ikkinchidan, ularning vujudga kelishda harakat tarkiblari ishtirok etadi.

Jaxon psixologlari tamonidan narsalarning murakkab tamondarini tanish, farqlash harakatining ishtirokisiz amlag oshmasligi ta'kidlab utilgan. Masalan, ko`zni yumib jismni farqlash uchun kul bilan uni paypaslash kerak, aks xolda uning xolati, shakli, kattik yoki yumshokligi, gadir-budurligini sezib bo`lmaydi. I.M.Sechenovning fikriga ko`ra, jismni ko`z bilan idrok qilish uchun ko`z usha narsani kidirsin, faqat shundagina maqsadga muofik harakat yuzaga keladi. Xozirgi davrda psixologiya fanida ko`z harakatlari nazariyasi ishlab chikilgan bo`lib, ular makro va mikro, ixtiyoriy va ixtiyorsiz ko`rinishlarga ajratiladi. Ular quyidagi nomlar bilan ifodalanadi: konfergent, divergent, gorizontal, vertikal, siklofo`zion, torsion, version, vergent, sakkadik, tremor, dreyf, fliki kabilar. Ko`z harakati yordami bilan fazoda urin almashib turgan jismlarni tanish, bilib olish va indentifikatsiyalash amalga oshiriladi. Ko`z harakatlar uch juft tashki ko`z muskullari, ya'ni miya bosh suyagining III,IV va VI juft nervlari orkali ruyobga chiqadi. Ko`zning mikro va makro harakatlari sezgining mexanizm rolini bajarish imkoniyatiga ega.

Eshitish sezgisi eshitish va toaush apparatilari tarkiblarining yakin ishtirokida vujudga keladi.

Shunday qilib, yuqoridagi muloxazalarga ko`ra, elementlar (sodda) faol reflektor

jarayoni, shuningdek, murakkab faol retseptor faoliyat jarayoni (paypaslash, suratga tiqilish kabilar) mavjud bo`lib, sezgilarning vujudga kelishni ta'minlab turadi. Psixologik ma'lumotlarning taxliliga ko`ra, faol harakatning har qaysisi sezgining reflektor nazariyasidan iboratdir.

Sezgi turlarining psixologik tavsifi.

Psixologiya fanida uchta katta gurux (turkum)ga ajratilgan sezgilar (ektseroretseptiv, prioretseptiv, interorretseptiv) o`z navbatida quyidagi turlarga bo`linadi.
Ko`rish sezgilari.
Eshitish sezgilari
Xid bilish sezgilari.
Ektserotseptiv
Ta'm bilish sezgilari.
Teri sezgilari.
Muskul- harakat (kinetsetik).
Statik sezgilar.
Propriotseptiv
Organiksezgilar.
Interotseptiv
Ko`rish sezgilari.

Inson tamonidan rang va yorug`likni sezish ko`rish sezgilari tarkibiga kirib.yu seziladigan rangllar esa xromatik va axromatik turlarga bo`linadi.

Psixofiziologik qonuniyatga binoan yorug`lik nurlari uchburchak shisha prizma orkali utib singanda xosil bo`ladigan ranglar xromatik ranglar deb atalib, ular kamalak ranglari xisoblanadi va tarkibiga kizil, zargoldok, sarik, yashil, xavorang, Kuk, binafsha, tuslarini qamrab oladi. Birok mazkur ranglarning turlari, ko`rinishlari tabiatda xilma –xil va nixoyatda kupdir. Odatda ok rang, kora rang, kul rang va ularning turlicha ko`rinishlari axromatik ranglar deb ataladi.

Ko`rish sezgilarining organi –ko`z xisoblanib, u ko`z soqqasi va undan chiqib keladigan kuruv nervlaridan tashkil topgandir. Ko`z sokkasini va undan chiqib keladigan kurkuv nervlaridan tashkil topgandir. Ko`z sokkasini tashki tomirli va tur pardalari urab turadi. Tashki pardaning aniq bo`lmagan ok qismi sklera yoki kotgan kattik parda deb nomlanadi, uning old tamonida joylashgan bir muncha kavarik qismi tinik mugo`zparda deyiladi. Tashki pardaning orka tamonida tomirli pardp joylashgan bo`lib, uning oldingi qismi rangdor parda deb ataladi. Mazkur pardaning ranggiga binoan, uning tovlanishiga karab, odamlarda ko`z Kuk, kora, sarik jilo beradi va ularni biz Kuk ko`z, kuy ko`z, kora ko`z va xakazo deb ataymiz. Rangdor pardaning urta qismida yumalok teshik mavjud bo`lib, biz uni korachig deb ataymiz. Xudi shu teshik orkali ko`z ichiga yorug`lik nurlari kiradi.

Ko`zning uchunchi pardasi tur parda deb nomlanib, u ko`z sokkasining butun ichki yuzasini koplaydi. Korachig bilan rangdor pardaning orkasida ikki tamoni kovarik, tinik jism ko`z gavhari orkali joylashgan bo`ladi. Yorug`lik nurlari unda tuplanib, sung sinadi va tur pardaga narsa yoki jismning aksi, surati tushadi. Xalka shaklidagi kipriksimon muskulning o`zayishi va qisqarishi tufayli gavhar yo kipriksimon muskulning o`zayishi yoki qisqarishi tufayli gavhar yo yassilanadi, ko`zga yakinlashtirilganda esa u shar shakliga kiradi. Ko`z gavharining mazkur xosiyati tufayli Xox o`zokda, Xox yakinda bo`lmasin, narsalarinng aksi gavhardan utib, sung tur pardasisga tushaveradi.

1. Eshitish sezgilari

Eshitish sezgilari tovushlarni eshitishdan iborat bo`lib, musikaviy va shovkinli tovushlarni aks ettiradi. Odatda tovushlar oddiy va murakkab turlarga bo`linadi, ularning birinchisi tonlar, ikkinchisi esa bir necha tondan tashkil topadi. Tonlardan biri asosiy ton xisoblanadi va tovushning balandligini, kuchini belgilaydi, boshkalari kushuluvchi tovushlar sanalib, ular obertonlar deyiladi. Musika asboblaridan taralayotgan tovushlarning o`ziga xosligi Fan tilida tembr deb ataladi. Xatto nutq tovushlari xam oxangli tovushlar (unli tovushlar) yoki shovkinlardan (undosh tovushlar) tashkil topgan bo`ladi.

Eshitish sezgilari organi kulok bo`lib, tashki kulok (kulok suprasi bilan) tashki kulok (kulok suprasi bilan eshituv yo`lidan iborat), urta kulok (nogora parda va unga yopishgan uchta suyakcha, bolgacha, sandon va o`zangidan tashkil topgan), tashki kulok xavo tulkinlarini yiguvchi karanay vazifasini bajaradi. Nogora parda va unga yopishgan suyakchalar xavo tulkinlarini ichki kulokka o`zatadi. Urta kulok maxsus yo`l orkali ogiz va burun bushligi bilan to`tashgan bo`ladi. Ichki kulokning yukori ksmi uchta yarim doira kanaldan, urta qismi kameradan va patski qismi chaganokdan tashkil topgandir.

a) eshitish sezgilarining fizik sabablari.

Xavo tulkinlarining harakati tufayli tovush chikaruvchi jismlar tebranganida eshitish sezgilari xosil bo`ladi. Agarda musikaviy tovushlar xavo tulkinlarining tekis, ritmik harakatlari natijasida vujudga kelsa, shovkinlik tovushlar esa ularning notekis harakatlari esa ularning notekis harakatlaridan tug`iladi.

3.Xid bilish sezgilari

Xid bilish sezgilariga xidlarni xis qilish kiradi va ularning organi kovagining yukori tamoni xisoblanib, bu erda xid bilish xujayralari hamda sezuvchi nerv tarmoklari joylashgan, ular shillik pardaga botib turadi.

Xidli moddalar sezuvchi nervni ko`zgaydi, xid bilish markazi bosh miya yarim sharlari orka yuzasining patski qismida mavjud deb taxmin kilinadi. xidli moddalar xid bilish xujayralariga gaz xolatida ta'sir etib, kimyoviy reaktsiyalar yo`li bilan ularni ko`zgatadi (ularning barchasi buglanadi va eriydi).

4. Ta'm bilish (maza) sezgilari.

Ta'm bilish sezgilari shirin, achchik, nordon, Shur singari mazalarni xis qilish bilan tavsiflanadi. Ular muayyan turkumga kiritilgan va kirtilmagan xilma-xil turlarga ega bo`lib, narsalarning, moddalarning nomlari bilan yuritiladi: nonning mazasi, kovunning mazasi kabilar.

Ta'm bilish sezgilarining organi tilning yuzasi va tanglayning yumshok qismidan tashkil topgandir. Tilning shillik pardasida maxsus ta'm bilish «kurtaqlari» («sugonlari»)ga ega. O`ziga xos xususiyatlari, sifatlari bilan tafovutlanuvchi ta'm bilish sugonlari til yuzasida bir tekis taksimlanganligi uchun uning orka qismi achchik mazani, uchi shirin mazani, chetlari esa nordon mazani aniq sezadi, lekin uning urtasi bo`lsa ta'm bilish organidagi ko`zgalishni bosh miyaga o`zatib turadi, uning markazlari xid bilish markazlariga yakin joydadir.

5.Teri sezgilari.

Teri sezgilari tarkibi tuyish va xakorat turlaridan iborat bo`lib, ularning bunday nomlanishining bosh omili – bu retseptorlarning ter iva organizmning tashki shillik pardalarida joylashganligidir.

Tuyish sezgilari ikki xil axborotni kabo`l qilish imkoniyatiga ega bo`lib, ularning birinchisi tegi shva tarkalishni tuyish sezgilari, ya'ni taktil sezgilar, ikkinchisi esa sillik yoki gadir-budurni tuyish bilan tavsiflanadi. Odatda tana a'zosiga narsalarning tegishli

sezish tashki ko`zgalish kuchayganda sikikni sezishga aylanadi, u yanada kuchayganda siki og`riq sezgisiga aylanadi.
6. Muskul-harakat sezgilari va satik sezgilar.
Muskul-harakat sezgilari motor sezgilari, goxo kinetsetik sezgilar deb nolanib, ularga ogirlikni, karshilikni, organlar harakatini bilish sezgilari kiradi. Ularning organlari –gavda muskullari, paylar, bugumlardan iboratdir. Organlarning tarkibida sezuvchi nervlarning cheka tarmoklari mavjud bo`lib, ularning ta'sirida harakat va satik sezgilar vujudga keladi.
7.Organik sezgilar.
Organiksezgilarning retseptorlari ichki organlarda: kizillungach, me'da, ichak, kon tomirlari, upka va shu kabilarda joylashgan bo`ladi.
Ichki organlardagi jarayonlar organiksezgilar retseptorlarining ko`zgatuvchilaridir. Ular quyidagilardan iboratdir:

a) og`riq sezgilari;
b) xush tuyg`ular;
v) noxush tuyg`ular.

Mustahkamlash uchun savollar.

1. Sezgilar deganda nimani tushunasiz?
2. qanday sezgi turlari mavjud?
3. Teri va muskul sezgilari haqida nima bilaziz?

6-mavzu: IDROK. (1 soat)

Reja.

1.Idrok xakida umumiy tushuncha
2. Idrokning asosiy xususiyatlari.
2. Idrokning klassifikatsiyasi.

Tayanch so`z va iboralar

Idrok, appertsepstya, golitsyunatsiya, illyuziya, payqash harakatlari.

Idrok sezgilarga nisbatan murakkab va mazmundor psixik jarayon bo`lib xisoblanganligi sababli barcha ruxiy xolatlar, xodisalar, xususiyatlar, xossalar va inson ongining yaxlit mazmuni, egallagan bilimlar, tajribalar ko`nikmalar bir davrning o`zida namoyon bo`ladi, aks ettirishda ishtirok etadi.
Idrok tushunchasi lotin tilida “perceptio” kabo`l qilish idrok deb nomlanadi, uning yukori boskichi esa «appertsepsiya» deyiladi. Appertseepsiya-idrok jarayonining shaxsning ongini bilimlari, shaxsiy va ijtimoiy tajribalari, qiziqishlari, motivatsiyasi, extiyojlari va odatlari, umuman, ruxiy xayotning barcha mazmuni bilan belgilanishidir. Appertsepsiya xodisasi tufayli odamlar o`zaro idrokning mazmuni bilan bir-biridan muayyan darajada tafovutlanadilar, ya'ni ular aynan bir xil narsani o`zining bilim saviyasi, maslagi, pozitsiyasi, dunyokarashi va ijtimoiy kelib chiqishiga asoslangan xolda turlicha idrok qiladilar hamda aks ettiradilar. Masalan ildiz tushunchasini biologlar usimliklarning moddiy asosi sifatida, matematiklar sonilarning ildizi otsidagi vaziyati tariqasida, vrachlar bo`lsa tishning ildizi ko`rinishida, ijtimoiy nuktai nazardan karindosh-urugchilik, umumiylik shaklida ko`z ungiga keltiradilar. Mazkur tushuncha ba"i xollarada idrokning aniqlik, tuliklik, ravshanlik, predmetlik, tanlovchilik (saralash) kabi sifatlarning ma'nosi urnida kullaniladi. Psixologiya nazariyalariga ko`ra appertseptsiya xodisasi barqaror va vaktincha (muvaffak) deb yuritiluvchi ikki ko`rinishga (turga)

ajratiladi. Barqaror appertseptsiya xodisasi shaxsning dunyokarashi, ka'tiy maslagi, ideali, pozitsiyasi motivatsiyasi, qiziqishi, bilim saviyasi, madaniy darajasi, xulk atvori, ma'naviyati va kasbiy tayyorgarligiga bog`liq bo`lib, u o`ta murakkab to`zulishga egadir. Muvakkat (vaktincha) appertseptsiya turi esa shaxsning faqat idrok qilish jarayonidagi emotsitsional xolatiga, ya'ni uning kayfiyati, ruxlanishi, shijoati, sress, affektiv ko`rinishdagi xis-tuyg`ularida, ularning sur'ati, davomiyligi, tezligida o`z ifodasinin topadi. Psixologiya fanida idrok muayyan shakllarga ajratilib tadqiq kilinadi, vakt, harakat, fazo yordami bilan atrof-muxitning, beosferaning, ijtimoiy turmushning moxiyati yuzasidan axbarotlar, ma'lumotlar, xususiyatlar aks ettiriladi.

Bilosfera va noosferadagi harakatlarni idrok qilish jismlarning (ba'zan nisbiy jixatdan boshka ijtimoiy, siyosiy, tabiiy xolatlarning fazodagi (ijtimoiy xayotdagi) urin almashinuvi bevosita in'ikos ettirishdan iboratdir. Xudi shu sababdan harakat nisbatan (kiyosiy) va nisbat berilmasdan (takkoslanmasdan) idrok kilinishi ilmiy psixologik manbalarda kayd qilib utiladi. Mabodo harakatdagi jism uni kurshab turgan harakatsiz boshka jismlarga takkoslangan xolda idrok kilinsa, bunday toifadagi harakat nisbatan idrok ilish deb ataladi. Agarda harakatlanayotgan jism xech kanday narsa bilan takkoslanmasdan idrok kilinsa, bu ko`rinishdagi harakat esa nisbat berilmasdan (nisbatsiz) idrok qilish deyiladi. Fazoni idrok qilish- vokealikdagi narsa va xodisalarning fazoda egallagan urnini, shaklini, mikdorini va bir-biriga nisbatan munosabatlarini uch ulchovda (balandlek, kenglik va o`zoklikda) bevosita aks ettirishdan iborat bilish jarayonning shaklidir. Voqeylikni idrok qilish orkaliinson borliq to`g`risida, uning xususiyatlari, xajmi, masofasi (uch tamoni, chukurligi) yuzasidan muayyan ma'lumotlar, xossalar, axbarotlar tuplash, ularni farqlash imkoniyatiga ega bo`ladi. Idrokning har uchala shaxsining yordami bilan dunyoni bilish jarayoni amalga oshadi, vebral va novebral xolatlar bilan bevosita va bilvosita yo`l yordamida muayyan obrazlar (timsollar, tasvirlar, imij) mujasamlashadi, natijada yaxlit i in'ikos etish xolati yuzaga keladi, bilishga oid aksariyat maxsullar tuplandi.

Idrok jarayonida uning fonemalari (yunoncha “phainomenon”-noyob, gayritabiiy degan ma'no anglatadi) muayyan xodisalarni aks etitirishda ishtirok etadi, in'ikosning turlicha aniqlikda namoyon bo`lish mumkinligi to`g`risida ma'lumot beradi. Ular jaxon psixologiyasi fanida gallyutsinatsiya (lotincha “illusio”-xato, adashish, yanglishish degan ma'noni bildiradi), attraktsiya (frants, “attraktion”-o`ziga tortish, maxliyo etish, jalb qilish ma'nosini beradi), yaqqol ko`rinish (ruscha «yasnovidenie»- yaqqol oldindan ko`rish, yaqqol goyibdan xabar olish demakdir) tushunchalar orkali nomlanadi.

Illyuziya xissiy a'zolarimizga bevosita ta'sir etib turgan narsa va xodisalarning noto`g`ri (noadvakat), yanglish, xato idrok qilishdan iborat bilish jarayonining noyob xodisasidir. Ba'zan psixologiya fanida noto`g`ri (noadekvat) idrok qilishga olib keluvchi ko`zgatuvchilar konfiguratsiyasining (lotincha “sonfiguratio”, tashki tuzilishida uxshashlik, joylashuvda yondoshlik deganidir) o`zi xam illyuziya deb ataladi. «Adekvat» tushunchasi lotincha “adae gguatus” ya'ni tepa-teng, mutlaqo mos, Ayni to`g`ri demakdir. Xozirgi ko`rish idrokni ko`zatishning eng samaralisi-bu tasvirlarning ikki ulchovli ifodalanishidir. Illyuziyalarning bir turkumi optik geometrik illyuziyalar deb nomlanib, ular asosiy tasvir bilan uni kurshab turgan fazoviy joylashuvi bilan farq qiluvchi boshka shakllar urtasida ulchov munosabatining bo`zulishida namoyon bo`ladi. Tasvirlar yorug fonda kora fonga nisbatan korarok tuyo`ladi, ya'ni kontrats xolat maxsuli deyiladi. Kontrats frantso`zcha “Contratse” –keskin qarama-qarshilik demakdir, boshqacha so`z bilan aytganda yorug`lik bilan fon urtasidagi munosabat ifodasidir. «Fon» tushunchasi frantso`zcha “fond” deb atalib, asos, negiz, tag ma'nosini bildiradi.

Aksariyat illyuziyalar kurinadigan harakatlar bilan bog`liqdir. Chunonchi, a) koronguda harakatsiz yorug`lik manbaidan nurlarning tartibsiz tarkalishi (avtokinetik harakat), b) fazoviy jixatdan yakin joylashgan ikki harakatsiz sumilning tez suratlar bilan namoyon etib turish harakat taasurotini vujudga keltiradi (tsroboskopik harakat) v) harakatsiz ob'ektni uni kurshab turgan fonga qarama-qarshi yo`nalishga kuyish harakat tuygusini paydo qiladi (induktsion harakat) kabilar.

Idrok deb narsa yoki xodisalarning inson ongiga bevosita ta'sir etishi natijasida tartibga solinib, aloxida sezgilarni narsa va vokealarning yaxlit bir obrazi tarzida birlashtirib aks ettirishiga aytiladi. Idrok ko`zgatuvchilarining ayrim xususiyatlarini aks ettiruvchi sezgilardan farq qilib narsani butunligicha, uning xamma xususiyatlari bilan birgalikda aks ettiradi. Bundan idrok ayrim sezgilarning oddiy yig`indisidan iboratdir degan xulosani chikarib bo`lmaydi. Idrok o`ziga xos xususiyatlarga ega bo`lgan xissiy bilishning sifat jixatidan yangi boskichidir. Idrokning predmetligi, yaxlitligi ma'lum tarbida tuzilishi, kontsantligi va angalnganligi uning muxim xususiyatlaridandir. Idrokning predmetligi ob'ektivlash deb atalgan vaktda, ya'ni tashki olamdan olingan ma'lumotlarni shu olamning o`ziga karatishda ifodalanadi. Idrok tashki olamdan olingan ma'lumotlarni shu olamning o`ziga anna shunday karamasdan turib, odamning Amaliy faoliyatida o`zining yo`lovchilik boshkaruvchilik vazifasini o`tay olmaydi. Idrokning predmetligi tugma sifat xisoblanmaydi; sub'ektga olamning predmetligini ochib berishni ta'minlaydigan ma'lum harakatlar sistemasi mavjuddir. Bu erda tuyish va harakat sezgilari xal qiluvchi rol uynaydi. S.M. Sechenov idrokning predmetligini narsaning, ya'ni idrok kilinayotgan narsaning o`zi bilan aloqasini ta'minlovchi va oqibat natijada xamisha atshki harkatldanuvchi protsesslar asosida tarkib topishini takidlagan edi. Harakatlar katnashmagan takdirda bizning idroklarimiz predmetlik sifatida ega bo`lmagan, ya'ni tashki olam ob'ektlariga karatilmagan bo`lar edi.

Predmetlik idrokning sifatida tarzida ish harakatlarni boshqarishda aloxida rol uynaydi. Tashki olamdan olingan ma'lumotlarni anna shu olamning o`ziga solishtirib ko`rish idrok obrazining real predmetlarga adekvat (mos) ekanligini nazorat qilishni ta'minlaydi. Bita gisht bilan portlovchi moda bloki bir xilda ko`rinishi va paypaslab kurilganda juda uxshash narsalar tarzida idrok kilinishi mumkin. Ammo bo`lar o`zini juda xilma-xil xolda to`tishi mumkin. Biz odatda narsalarni ularning ko`rinishiga karab emas, balki amalda kullashimizga yoki ularning asosiy xususiyatlariga karab aniqlaymiz.

Idrok predmetligi keyinchalik pertseptiv protsesslarning tarkib topishida xam katta rol uynaydi. Tashki olam bilan uning aks ettirilishi mos kelmay kolgan xolda odam to`g`rirok aks ettirishni ta'minlovchi idrokning yangi usullarini qidirishga majbur bo`ladi.

Idrokning boshka xususiyati uning yaxlitligidir. Idrok sezgi a'zolariga ta'sir qiluvchi narsalarning ayrim xususiyatlarini aks ettiruvchi sezgilardan farq qilib, narsalarning yaxlit obrazidir. O`z-o`zidan ravshanki, bu yaxlit obraz har xil modeldagi sezgilar orkali olingan narsalarning ayrim xususiyat va sifatlari xakidagi bilimlarni umumlashtirish asosida vujudga keladi. Idrokning yaxlitligi uning ma'lum tartibda to`zulganligi bilan bog`liqdir. Idrok kup darajada bizning bir laxzalik sezgilarimizga to`g`ri kelmaydi va bunday sezgilarning oddiy yig`indisi emasdir. Biz aslida anna shu sezgilardan abtsraktlashtirilgan va ayrim vakt maboynida tarkib topadigan elementlar munosabatining umumlashgan to`zulishini idrok kilamiz. Odam kandaydir bir kuyni eshitayotganda, uning ongida ilgari eshitgan musika ovozi yangi kuy boshlanganda xam baralla eshitilib turardi. Odatda kuy eshitayotgan odam musika mavzuini tushunadi, ya'ni uning strukturasini butunligicha, birdan ayrim vaktlarda kuyni eshitayotganda idrok qiladi. Binobarin,

musikani bunday tushunish uchun eng oxirgi marta eshitilgan oxanglar ayrim xolda asos bo`lla olmasa kerak: musika eshituvchining strukturasi shu strukturaga kiruvchi elementlarning o`zaro xilma-xil aloqalari bilan jaranglab eshitilishda davom etadi.

Idrok kilayotgan sub'ektga nisbatan atrof tevarakdagi ob'ektlar erkinlik xolati darajasining kupligi natijasida va bu atrofdagi ob'ektlar erkinlik xolatining cheksiz kup sharoitlarda namoyon bo`lishi (yorugligi, fazodagi xolati, ko`zatuvchigacha bo`lgan masofasi) natijasida ular tuxtovsiz o`z kiyofalarini o`zgartirib turadilar, har xil tamonlari bilan burilib namoyon bo`ladilar. Bunday xolda pertseptiv protsesslar xam tegishli ravishda o`zgarib boradi. Birok pertseptiv sistemaning bu o`zgarishlarning urnini bosish, ya'ni tiklash qobiliyatibo`lmish kontsantlik xususiyati tufayli biz atrofimizdagi narsalarning shakli, katta kichikligi, rangi va shuning kabilarini nisbatan o`zgarmas tarzda idrok kilamiz. Idrokning bu xususiyatini narsalarning katta-kichikligi ya'ni me'yorining kontsantligi misolida tushuntirib boramiz. Ma'lumki narsaning tasviri (shu jumladan, narsaning ko`z tur pardasidagi tasviri) narsagacha bo`lgan masofa qisqarishi bilan kattalashadi va aksincha. Lekin garchi ko`zatish masofasi bilan kattalashadi va aksincha. Lekin garchi ko`zatish masofasi o`zgarganda ob'ekt katta-kichikligining tasviri ko`z tur pardasida o`zgarsa xam, uning idrok kilinish me'yori deyarli o`zgarmay koladi. Teatrdagi tomashabinlarga bir karab kuring: o`zokda utirgan odamlarning yuzlari yakin atrofimizda utirgan odamlarning yuzlaridan anchagina kichik bo`lishiga kramay, xama odamlarning yuzlari o`z xajmi jixatidan deyarli birdek kurinadi. O`z kulingizning panjalariga bir karab kuring: bir kulingizni o`zokka cho`zib, ikkinchisini ikki baravar yakin masofada tutib karab kuring: garchi cho`zilib turgan kulning panjalarining ko`z tur pardasidagi tasviridan ikki baravar kichik bo`lsa xam, kul panjalari bizga katta-kichikligi jixatidan birdek, ya'ni bab-barobardek idrok kilinadi. Nixoyat, idrokdagi kontsantlik xodisasi mexanizmining tugma emasligini tasdiklovchi Yana bir misol keltiramiz. Bolaligida kur bo`lib kolgan odamning Ko`zi katta yoshida operatsiya qilib tiklangandan sung ko`zatilgan. Bemor operatsiya kilingandan sung bir oz vakt utgandankeyin, kasalxonaning darvozasidan o`zimga xech kanday zarar etkazmasdan erga sakrab tusholsam kerak deb uylagan. Vaxolangki deraza erdan 10-12 metr balandlikda bo`lgan. Aftidan bemor patsdagi ob'ektlarni o`zoklikda emas, balki yakindan idrok kilgan. Idrok jarayoniga sub'ektning ilgarigi tajribalarining ta'siri xakidagi, ya'ni sub'ekt faoliyatining motivlari va vazifalari, kursatmalar, xissiy xolatlarining (odamning ishonuvchi va dunyokarashlari, uning qiziqishlari va xakazolarni xam shular jumlasiga kiritish mumkin) ta'siri xakida yuqorida kirish mumkin bo`lgan aktiv jarayondir. Idrok sezgi kabi reflektor jarayondir. Pavlov idrokning asosi tashki olamdagi narsalar yoki xodisalarning retseptorlarga ta'sir etishi tufayli bosh miya katta yarim sharlarining putsida yuzaga keladigan shartli reflekslar, ya'ni vaktli nerv bog`lanishlari ekanliklarini kursatib bergan. Bunda tashki olamdagi narsalar yoki xodisalar kompleks ko`zgatuvchilar tarzida ta'sir qiladi. Bu kompleks ko`zgatuvchilar analizatorlarning miya putsidagi qismlarida murakkab analiz va sintez kilinadi. I.P,Pavlov bu xakda shunday yozgan edi: «…Tuxtovsiz va turli-tuman ravishda tebranib turuvchi tabiat bilan uygunlashgan xolda tashki olam agentlari (ya'ni narsa va xodisalar-tarj.) shartli ko`zgatuvchilar sifatida miya yarim sharlari tamonidan organizm uchun ba'zan g`oyat mayda elementlar tarzida ajratilar (analiz kilinar)edi». Analiz idrok ob'ektini umumiy fonddan ajratib olishni ta'minlaydi. Analiz asosida idrok ob'ektining xamma xususiyatlari bir butun obrazga birlashtiriladi, ya'ni sintez kilinadi.

Idrok sezgilarga nisbatan miya analitik-sintetik faoliyatining yuksak formasi xisoblanadi. Analizsiz anglangan idrokning bo`lishi mumkin emas. Chunonchi, tanish bo`lmagan biror xorijiy til uzluksiz tovushlar okimidek idrok kilinadi. Nutqni

ma'nosiga tushunib idrok qilish uchun, ya'ni tushunish uchun aloxida gaplarga, ma'nosiga karab aloxida gaplarga, ma'nosiga karb aloxida so`zlarga ajratish lozim. Shuning bilan nutqni idrok qilish jarayonida analiz bilan birga sintez xam katnashadi. Sintez jarayonining katnashishi tufayli biz ayrim bir-biriga bog`liq bo`lmagan tovushlarni emas, balki so`zlarni va gaplarni idrok kilamiz sintezning asosini muvakkat nerv bog`lanishlari xosil qilish jarayoni tashkil etadi. Sechenovning fikricha, assotsiatsiya bosh miyada yuzaga keluvchi reflekslarning ketma-ket yoki bir vaktning o`zida aloqa kirish, bog`lanishidan iboratdir. Idrokning asosida nerv bog`lanishlarining ikki turi yotadi. Bita analizator doirasida yuzaga keladigan bog`lanishalar va analizatorlararo yuzaga keladigan bog`lanishlar. Birinchi xolda bir xildagi ko`zgatuvchilar kompleksining organizmga ta'sir etishi natijasida nerv bog`lanishlari yuzaga keladi. Masalan, musika oxangi anna shunday ko`zgatuvchi xisoblanadi. Bunda aloxida tovushlarning o`ziga xos birikmasi eshitish analizatorlariga ta'sir qiladi. Bu tovushlar kompleksining xammasi bita murakka ko`zgatuvchi tarzida ta'sir qiladi. Bunda nerv bog`lanishlari faqat ko`zgatuvchilarning o`zida emas, balki ularning o`zaro munosabatlarida, ya'ni vakt xamma fazoviy bog`lanishlarda yuzaga keladi (bu munosabat refleksii deb ataladi.). Natijada bosh miya katta yarim sharlarining putsida integratsiya jarayoni, ya'ni murakkab sintez yuzaga keladi. Kompleks ko`zgatuvchining ta'siri otsida yuzaga keladigan boshka turdagi nerv bog`lanishlari har turli analizatorlar doirasida xosil bo`ladigan aloqalardir. Sechenov narsalarni yoki fazoni ko`rish, kinetsezik, tuyu shva boshka sezgilarning assotsiatsiyasi orkali idrok qilishni tushuntirib bergan. Odamda bu assotsiatsiyalar tarkibiga mazkur narsa yoki fazoviy munosabatlar ifodalangan so`zning tovush obrazi xam albatta kushiladi. Narsalarning katta kichikligi, ularning o`zok-yakinligi va shuning kabilarni idrok kilar ekanmiz, bundagi ko`rish vaktida xamma vakt sof ko`rish sezgilari bilan muskul sezgilari assotsiativ tarzda boglanadi. Ma'lum dorivor moddalarninng ta'siri bilan ko`z muskullarini kuchaytirish yoki zaiflashtirish orkali nerv bog`lanishlarini bir oz o`zgartirish mumkin. Bunda makroniya (narsalarning kichiklashgandek bo`lib tuyo`lishi) xodisasining ruy berishini ko`zatish mumkin. Idrokning asosi bo`lgan muvakkat nerv bog`lanishlari tashki olamdagi narsalar va x'odisalarga xos xususiyatlarning ob'ektiv bog`lanishlari xzamirida yuzaga keladi.

Narsalarning chukurligi va o`zokligini idrok qilish asosan binokulyar (ikki ko`z bilan ko`rish) ko`rish tufayli amalga oshiriladi. O`zokdagi ob'ektlarni masalan omondagi yo`ldo`zlarni binokulyar ravishda kayd qilishda har ikala ko`zning ko`rish chiziklari parallel bo`ladi. Bunda o`zoklikdagi narsalarningn tasviri, ko`z tur pardasiga tushishidan katie nazar , bizga fazoning bir nuktasida turgandek bo`lib kurinadi. Binobarin, bir ko`z tur pardasining ayrim nuktalariga ikkinchi ko`z pardasining ma'lum nuktalari mos keladi. Har ikala ko`z tur pardasigasimmetrik ravishda joylashgan bu nuktalarni korrespondlashtiruvchi (ya'ni manbadan bir xil javob qaytaruvchi) nuktalar deb ataladi. Fazoviy munosabatlarni farqlashning muxim momentlaridan biri narsalarning boshka narsalarga yoki ko`zatuvchiga nisbatan yo`nalishlarini idrok qilishdan iboratdir. Biz kurib turgan narsalarning yo`nalishlari va bu narsalarning tasvirlarini ko`z tur pardasining ma'lum joyida aks ettirilishi va atrofimizdagi narsalarga nisbatan gavdamizning xolati bilan belgilanadi. Binokulyar tarzda kurinib turgan narsalarning tamonlari bir xilda yyo`nalish qonunlari bilan aniqlanadi. Anna shu qonunga muofik ko`z tur pardalarining korrespondlashtiruvchi nuktalariga tushuvchi ko`zgatuvchilar biz tamonimizdan aynan bir xil yo`nalishda kurinadi. Bu yo`nalishga har ikala ko`z ko`rish chiziklari kesishgan joylarining ikkita ko`z urtasidagi kok yarim masofaga mos keluvchi erda joylashgan nukta bilan kushuvchi chiziklar orkali erishiladi.

Uk chiziklari illyuziyasi. Bu illyuziya kesishadigan va kesishmaydigan chiziklar printsipiga asosalangan.

Temir yo`l illyuziyasi. Kesishadigan to`g`ri chiziklarning torrok joyiga joylashgan chizik o`zunrok bo`lib kurinadi. Aslida har ikala chizik tengdir.

Tik chiziklarni ortiq baxolash illyuziyasi. Silindrning balandligi xoshisiyasining kengliigidan kattarok bo`lib kurinadi.

Elpigich illyuziyasi. Parallel chiziklar fondagi chiziklarning tasiri bilan birinchi xolda egilgandek, ikkinchi xolda esa burtgandek bo`lib kurinadi.

Kesishgan chiziklar illyuziyasi. A va X chiziklari bita chizik buylab yotadi. Bunday qaraganda esa go`yo, V va X chiziklari bita to`g`ri chizik bbuylab yotgandek kurinadi.

Kontsentrlash aylanalar illyuziyasi. To`g`ri bo`laqlar aylanalarning fon bilan kesishgan joylarida kesib o`tadi.

Vakt fazo kabi materiya mavjudligining asosiy shaklaridan biridir. Vaktni idrok qilish vokealikdagi xodisalarning davomiyligini, tezligini va izchilligini aks ettirishdan iboratdir. Vaktni idrok qilish, ob'ektiv reallikni aks ettirish bilan birga, odamga tashki muxitni muljallash imkoniyatini beradi.

Vaktni sanab xisoblash faqat odam uchun emas, balki xayvonlar uchun xam muvofiklashuv faoliyatining nixotda muxim ksmlaridan xisoblanadi. Vaktni idrok qilishda har turli analizatorlar katnashadi, birok kinetsezik va eshitish sezgilari vakt oraligidagi farqlarni juda aniq defferentsirovka qilish imkoniyatini beradi. Ritmni idrok qilishda kenitsezik analizator alaoxida rol uynaydi. Psixologik nuktai nazaridan ritm deganda bir kator ob'ektlarni bir turdagi sumullar guruxi sifatida idrok qilish tushuniladi. Ritmni idrok qilish odatda bir kator harakatlarning bir xil me'yor bilan davom etishi orkali amalga oshiriladai. Ritm xissining asosi o`z tabiati jixatidan harakatni sezish, paykay olish qobiliyatidir. Ritmni idrok qilish bilan birga tuguladigan ichki kechinmalar o`z moxiyati jixatidan xamisha aktiv bo`ladi.

Bolalarda vaktni idrok qilish ancha kech tarkib topadi. Vakt bo`laqlarini aniq farqlay olish qobiliyatining ortishi psixik taraqqiyotning umumiy yo`li hamda ta'lim jarayonida bilim o`zlashtirish bilan bog`liqdir. Maktab bolalari xammadan ko`ra kundalik faoliyatlari bilan bog`liq bo`lgan vakt bo`laqlarini yaxshi muljallaydigan bo`ladilar. Harakatni idrok qilish xayotiy muxim axamiyatga ega. Ba'zan bir xayvonlar uchun harakat qiluvchi ob'ektlar xavf-xatardan yoki ovkat imkoniyatidan signal bo`lib xizmat qiladi.

Harakatni idrok qilishda kuri shva kenitsezik analizatorlar asosiy rolni uynaydi. Tezlik tezlanish va harakatning yo`nalishi harakat kilayotgan ob'ektning parametri xisoblanadi. Odam ob'ektlarining fazoda urni almashtirganligi xakida ikki turli yo`l bilan, ob'ektlarning fazoda urin almashtirish aktinii bevosita idrok qilish yo`li bilan va ma'lum vakt davomida boshka joyda turgan ob'ektning harakati xakidia xulosa chiqarish assosida ma'lumot olishi mumkin. Eshitish analizatori yordami bilan xam harakatni idrok qilish mumkin. Bunda tovush manbai bizga yakinlashgan sari, tovush baland bo`lib eshiiladi va tovush o`zoklashgan sari tovush pasayib eshitiladi.

Mustahkamlash uchun savollar.

1. Idrok nima?
2. Idrokning ko`lami deganda nimani tushunasiz?
3. Idrok etish deganda nimani tushunasiz?

7-mavzu: Xotira. (1 soat)

Reja.

1.Xotira xakida umumiy tushuncha.
2.Xotira asosiy nazariyalari.
3.Xotira klassifikatsiyasi.

Tayanch so`z va iboralar

Xotira, esda saqlash, esdan chiqarish, proektiv va rektroetiv tormozlanish, xotira turlari.

Xotira inson xayoti va faoliyatida juda muxim axamiyatga egadir .Xotira odamning o`z utmish tajribasini uzluksiz ravishdv kekngaytirib borishga va amalda foydalanishga imkon beradi. Xotiradan maxrum bo`lgan odamni bir dakika tassavur qilib ko`raylik bundan odam boshka kishilarni va tevarak-atrofdagi narsalarni tanish imkoniyatidan maxrum bo`lgan bo`lur edi u o`z ona tilini unutgan bo`lib,biror jumlani Xam ayta olmagan bo`lur edi .Bundan odamda harakat xotirasi yukolib, u xech biro harakatni kabo`l kila olmagan bo`lur edi.

Utmish tajribaning ongimizda iz koldirilishi., saqlanishi va uni keyinchalik qayta tiklanishimizdan iborat bo`lgan jarayon xotira deb ataladi. Individning o`z xayotiy tajribasini esda olib qolishi, esda saqlab turishi va keytsinchalik esga tushirishini xotira deb ataladi. Xotira soxasida quyidagi asosiy jarayonlar, Esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish va unitish jaranlari bir-biridan farq kilinadi. Ana shu kursatib utilgan xotira jarayonlari avatonom (ya'ni o`z oldiga mutsakil) psixik «qobiliyatlar bo`lla olmaydi. Bu xotira jarayonlari faoliyatda tarkib topadi va ularni faoliyat belgilab beradi. Ma'lum materialni esda olib qolish xayot faoliyati davomida individual, ya'ni shaxsiy tajribani tuplash bilan bog`liqdir. Tuplangan tajribadan keyingi faoliyatda foydalanish qayta esga tushurishni talab qiladi. Ma'lum materialning katnashmay qolishi yoki faoliyatdan tushib qolishi unda esdan chikarib qolishga olib keladi. Matrialni saqlab turish deb ataladigan narsa xam shaxsning faoliyatida katnashishi bilan bog`liq, chunki insonning har bir dakikadagi xatti harakatlari uning butun xayotiy tajribasi bilan belgilanadi. Bosh miya putslogida muvakkat nerv bog`lanishlariningzyuzaga kelishi, mutsaxkamlanishi va keyinchali turli ko`zgovchilar ta'sirida qaytadan jonlanishi xotira prtsesslari - esga olish, esda saqlash va esga tushirishning fiziologik asosini tashkil qiladi. Bosh miya putslogida yuzaga kelgan muvvakkat nerv bog`lanishlar, yaya'ni assotsiatsiyalar deb atalmish bu bog`lanishlarning real voqeylikdagi narsa va xodisalarning fazo va vakt jixatdan o`zaro yondoshlik aloqalarini ular urtasidagi uxshashlik va tafovut munosabatlarini va nixoyat ,sabab natija bog`lanishlarini aks ettiradi .Miyaning o`zaro bog`lanishlarni aks ettirish faoliyati natijasidagina odam narsa va xodisalarni shuningdek ularni ifoda qiluvchi so`zlarni bir-biridan ajratilgan xolda emas , muayyan o`zaro aloqada esga oladi, keyinchalik esa esga tushiradi. Bilish ob'eklari yonma-yon turgan yoki ketma-ket kelgan xollarda fazo yoki vakt jixatidan yondoshlik assotsiatsiyasi ruy beradi vash u sababdan bunday ob'ektlar baravar esga olinadi hamda baravar tushiriladi. Masaln,
biron kimsaning ismini eslaganimizda .uning familiyasi .uning tashki kiyofasi .u kishi bilan bog`liq bo`lgan xodisalar xam esimizga tushadi .O`zimiz yo`l kuygan biror-bir xatoningesimizga tushishi bizni ilgarigidek uyalishimizga majbur etadi.Bunday xolat tegishli nerv bog`lanishlari yuzaga kelganligi tufayli sodir bo`ladi.Uxshashlik assotsiatsiyasining moxiyati shundan iboratki narsa va xodisalarning obrazlari va ular xakidagi fikrlarni esimizga keltiradi.

Ma'lumki, odamlar vaktincha xushdan ketib kolganlarida xam anna shu xolatga kadar bo`lib utgan narsalarni esdan chikarib kuyadilar. Bunda kiska muddatli

elektroximik o`zgarishlarga o`tishidan oldin tuxtatib kuyilganligi tufayli mutsaxkamlanib ulgurmagan ta'surot izlari uchib ketadi deb uylash mumkin.

Eng yakin tadqiqotlarning, jumladan, biolximik tadqiqotlarning erishgan yutuklari inson xotirasini kelajakda boshqarish yuzasidan bizga optimitsik prognozlar qilish imkonini beradi. Shuning bilan birga, ana shunday optimitsik prognozlar katorida ba'zi bir asossiz, xayoliy g`oyalar xam tarkalgandir, masalan, kishilarning nerv sistemasiga bevosita ximik ta'sir qilish yo`li bilan ularni Biron narsaga urgatish imkoniyati xakidagi va maxsus «tabletkalar» (dorilar) yordami bilan bilim berish xakida va boshka shuning kabi afsonalar shular jumlasidandir.

Anna shu munosabat bilan shuni ta'kidlab o`tish zarurki, garchi inson xotirasining jarayonlari xamma boskichlarida o`zaro juda murakkab munosabatlar bilan harakterlansa xam, xotira jarayonlarining detirmenligi, ya'ni sababiy bog`liqligi yuqoridan inson faoliyati sosida sodir bo`ladi. Bu erda butundan uning qismlariga karab borish jarayoni ta'sir qiladi. Anna shu printsipga muvofik ravishda tashki ta'surotlardar kolgan izlarning materiallashuvi kandaydir boshqacha yo`l bilan emas, balki organizm-a'zo (organ)-xujayra usulida amalga oshiriladi. Xotiraning fizioloigk asoslarini tushuntirishda farmakologik katalizatorlardan foydalanish bu jarayonning moxiyatini o`zgartira olmaydi.

Xotira mexanizmlarini turli boskichlarda tadqiqot qilish ishlari, shubxasiz, bir-birini o`zaro tuldirib, boyitib boradi.

Xotiraning har xil turlarini ajratishda eng umumiy asos qilib xotira harakteriskasining esda olib koli shva qayta esga tushirish jarayonlari amalga oishiriladigan faoliyat xususiyatlarirga bog`liqligi olinadi. Bunda xotiraning ayrim turlari uchta asosiy kretiriya (mezon)ga muvofik ravishda bo`linadi.

Ko`proq faoliyatda kurinadigan psixik aktivlik harakteriga karab, xotirani harakat, emotsional obrazli, va so`z mantiqiy xotira turlariga bo`linadi.

Faoliyat maqsadi harakteriga ko`ra, ixtiyorsiz va ixtiyoriy xotira turlariga bo`linadi.

Materialni qancha vakt esda olib qolish va esda saqlsha muddatiga karab (faoliyatda xotiraning roli va urni jixatidan) kiska muddatli, o`zok muddatli va operativ xotira turlariga bo`linadi.

Insaon faoliyatining har xil turlarida psixik aktivlikning turlicha ko`rinishlari utsun turishi mumkin. Masalan, harakat emotsional, sensor inteluktal psixik aktivlik turlari. Anna shu psixik aktivlik turlarning har biri tegishli harakatlar va ularning maxsulotlarida ifodalanadi. Harakatlarda xissiyotlarda, obrazlarda, fiikrlarda o`z ifodasini topadi. Bo`larga xizmat qiluvchi xotiraning o`ziga xos turlariga psixologiyada tegishli nom berilagan. Harakat, emotsional, obrazli va so`z mantiqiy xotira.

Harakat xotirasi- turli xil harakatlar va ularning setsemalarini esga olish, esda saqlash va qayta esga tushirishdan iboratdir.

Xotiraning boshka turlariga qaraganda harakat xotira turi ochik oydin utsunlik qiladigan odamlar uchrab turadi. Bir psixologning tan olishga ko`ra, u musika asarini xotirasi mutlaqo qayta tiklay olmas ekan, yakindagina eshitgan operasini faqat pantomima tarzidagina qayta tiklay olgan. Boshka odamlar esa, aksincha o`zlarida harakat xotirasi bor ekanligini umuman paykamaydilar. Bu xotira turining g`oyat katta axamiyati shundan iboratki, bu yurish yozish va shuning kabi malakalar katorida har xil Amaliy mexnat malakalari tarkib topadi. Agar harakat xotirasi bo`lmaganda edi, Biron harakatni amlag oshirish uchun biz shu harakatning o`zini har gall boshdan boshlab urganar Edik.. odatda, jismoniy chakkonlik, mexnatdagi maxorat, oltin kullarga ega bo`lish yaxshi harakat xotirasiga ega bo`lshining alomati xischoblanadi.

Emotsional tuygu xissiyotga xos xotiradir. Emotsiyalar (tuyg`ular) bizga extiyojlarimiz

va qiziqishlarimiz kanday kondirilayotganligidan, atirofimizdagi olamga nisbatan bizning munosabatlarimiz kanday amalga oshirilayotganligidan doim xabar berib turadi. Shuning uchun har bir kishining xayot iva faoliyatida emoional xotira juda katta axamiyatga egadir. Biz boshimizdan kechirgan va xotiramizda saqlab kolgan xissiyotlar va harakatga undovchi yoki utmishda salbiy kechinmalarga ega bo`lgan harakatlardn saqlab koluvchi signal tarzida namoyon bo`ladi. O`zga kishiga hamdard bo`lish qobiliyati, kitob kaxromoni bilan birga kaygurish emotsional xotira asoslanadi. Agar siz yuoshdan kechirganlarni bir laxzada eslash bilan kizarish, okarshi qobiliyatiga ega bo`lsangiz agar siz kachonlardir boshdan kechirgan baxtsizlik xakida uylashdan kursangiz, sizda tuygu xissiyot xotirasi yoki emotsional xotira bor deyish mumkin.

Obrazli xotira tasavvurlar, tabiat va xayot manzaralari, shuning bilan birga, tovushlar, xidlar, ta'mlar bilan bog`liq bo`lgan xotiradir. Xotiraning bu turi –ko`rish, eshitish, tuyish, xid bili shva ta'm bilish xotiralaridan iboratdir. Agar normal tarakkiy etgan barcha kishilarning xayotiy sharoitlarida kuri shva eshitish xotirasi odatda, yaxshi rivojlangan bo`lib, etakchi rol uynasa, tuyish xid bili shva ta'm xotiralarini xotiraning ma'lum ma'noda professional (Biron kaab bilan bog`liq) turlari deb atash mumkin. Xudi tegishli sezgilar kabi xotiraning bu turlari xam, maxsus faoliyat sharoitlari bilan bog`liq xolda ayniksa tez rivojlanadi. Masaln, krlar, karla rva boshka shuning kabi nogiron odalar da xotiraning etishmaydigan turlaridan nixoyatt darajada yuksak taraqqiyot boskichiga erishadi.

Badiiy, kasb egalarida obrazli xotirasi ayniksa rivojlangandir.

Ba'zan eydetik deb atalgan (eydos-yunoncha so`zdan olingan bo`lib, obraz degan ma'noni anglatadi.) xotira turiga ega bo`lgan odamlar uchrab turadi. Xotiraning eydetik obrazlari yoki konkert kurgazmali obrazlari tashki tasurotlar tufayli sezgi a'zolarning ko`zgalish natijasidir. Xotiraning eydetik obrpazlari shu jixatdan tasavvurlarga uxshaydiki, ular ta'sir kilayotgan narsalarsiz yuzaga keladi, birok xotiraning eyditek obrazlari shu kadar har tamonlama yaqqolki, bunday yaqqollik oddiy tasavvurlarga mutlaqo uxshamaydi.

So`z mantiqiy xotira mazmunini bizning fikrlarimiz tashkil qiladi. So`zlar bo`lmasa, fikrlar xam bo`la olmaydi, shuning uchun xam fikrlarimizga xos xotira shunchaki mantiqiy xotira deb atalmay, balki so`z mantiqiy xotira deb ataladi.

Fikrlar turli xil til formalari yordamida ifodalanganligi tufayli, ularni ifodalash faqat materialning asosiy ma'nosini aytib berish yoki materilani so`zma so`z ifodalanishining o`zini aytib berishga qaratilgan bo`lishi mumkin.

Ta'lim jarayonida o`quvchilarning bilimslarini o`zlashtirishning taminlashda so`z mantiqiy xotira etakchi rol uynaydi.

Ixtiyorsiz xotiraning xayotimizda nakadar katta urin egallaganligini har kim xam o`z turmush tajribasidan biladi. Ixtiyorsiz xotira asosida maxsus mnemik maqsadlarsiz va zur berishsiz o`z xayotiy axamiyati hamda xajmi jixatidan tkjribalarimizinng kupchmilik qismi tarkib topadi. Birok inson faoliyatida kupincha inson xotirasining boshqarish zarurati tug`ilib koladi.

Manna shunday sharoitlarda keraqli narsalarni ixtiyoriy ravishda urganib olish yoki eslash imkoniyatini beradigan ixtiyoriy xotira katta rol uynaydi.

Sunggi paytlarda xotira tadqiqotchilarning diqqatini esda olib qolishning dastlabki dakikalarida yuzaga keladigan jarayondir.

Ya'ni tashki ta'surot izlarining mutsaxkamlanishicha bo`lgan djarayonlar va shuning bilan birga , tashki ta'surotlarning mutsaxkamlanish paytlarida jiddiy jalb kilmokda.

Juda kup qaytarishlar va qayta tiklashlar natijasida materialni o`zok muddat davomida esda saqlab qolish harakterli bo`lgan o`zok mudddatli xotiradan farq kilgan xolda, kiska

muddatli esda olib qolish bilan harakterlanadi.

Operativ xotira tushunchasi inson tamonidan bevosita amalga oshirilayotgan aktual harakatlar, operatsiyalar uchun xizmat qiluvchi mnemik jarayonlarni bildiradi. Bunda ishni bajarish uchun ayrim oralik natijalarni yordamida saqlab turamiz, bajarayotgan ishimizining oxirgi natijasiga yakinlashganimiz sari, konkret ishlangan materiallar esdan chiqib qolishi mumkin. Xudi shunga uxshagan xammasini biz biron tektsni ukishda, kuchirib yozishda va umuman ozmi-kupmi murakkabrok ishni bajarishda ko`zatishimiz mumkin. Anna shu ishni bajarishda inson duch keladigan material qismlari har xil bo`lishi mumkin. Xotiraning operativ birliklari deb ataladigan ana shu qismlarning xajmi ma'lum bir faoliyatning muvaffakkiyat bilan bajarishag muxim ta'sir kursatadi. Xotira optimal operativ birliklarning tarkib topishida anna shu qismlarning aniqlovchilik axamiyati kattadir.

Xotirlash, shuning bilan birga, qayta esga tushirilayotgan xodisalarning mazmunlarini, ularning izchilligini va ular urtasidagi sababiy bog`lanishlar angalsh uchun zarur bo`lgan murakkab aqliy faoliyat bilan xam bog`liqdir.

Unitish jarayoni ozmi yoki kupmi chukur bo`lishi mumkin. Unitilgan obrazlar yoki fikrlarninng aktuallashtirilishi shunga ko`ra ozmi kupmi kiyinlashadi. Yoki umuman mumkin bo`lmay koladi. Proaktiv (oldinga karab harakat qiluvchi) va retroaktiv (orkaga karab harkat qiluvchi) tormazlanish kandaydir bir faoliyat doirasida xam, chunonchi kandaydir materialni yod olish jarayonida xam namoyon bo`lishi mumkin. Ma'lumki materialning urta qismi oldingi va oxirgi qismlariga qaraganda yomon esda saqlanib koladi. Materialning urta qismi, agar material xajm jixatidan ayniksa katta bo`lsa , piroaktiv va retroaktiv tormozlanishning salbiy ta'siriga uchraydi.

Vaktincha unitish tegishli miya putsi xujayralarining zurikishi natijasida paydo bo`ladigan xaddan ortiq tormozlanish sababli xam yuzaga kelishi xam mumkin. Tolikkan apaytda esda olib qolishning keskin pasayib ketish sababi anna shunda.

Materialni eslash uchun bo`lgan xaddan tashkari kuchli xoxish natijasida tormozlanish yuzaga keladi. Bu esa matkrialni qayta esga tushirishdagi qiyinchilikni kuchaytirib yuborishi mumkin. Vakt o`tishi bilan odam kandaydir. Boshka ishga chalgib ketgach, tormozlanish tarqilib ketadi. Anna shu paytda esga tushirilishi narsa kupincha xotira yuzasiga go`yo o`z-o`zicha so`zib chiqadi.

Materialni mutsaxkamlashga qiziqishning bo`lishi materialni o`zokrok esda olib qolishga oilb keladi.

Unitsh vaktga bog`liq bo`ladi. Buni birinchi marta ekspremental ravishda Ebbungao`z aniqlagan. Ebbungao`zning kursatilishicha unitish material yod olingandan sung darxol ayniksa tez ruy beradi. Undan keyin esa unitish ancha sekinlashadi. Ebbungao`z bu qonuniyatni ma'nosiz ayrim buginlarni unitish utsida olib borgan ishlarida tasdiklangan.

Unitish faqat vaktinchagina funktsiyasi emas. Xudi esda olib qolish va qayta esga tushirish kabi unitish xam tanlab, ya'ni saralab unitish harakteriga egadir. O`z mazmuni bilan inson extiyojlari , insonning chukur qiziqishlari, inson faoliyatlarining maksuadlari, bilan bog`liq bo`lgan barqaror axamiyatlim material sekinrok untiladi. Odam uchun ayniksa katta xayotiy axamiyatga ega bo`lgan narsalarninng kuplari mutlaqo esdan chikmaydi. Materialni esda saqlash shaxs faoliyatdia uning katnashishish funktsiyasidir. Unitish esda olib koladigan materialning xajmiga bog`liqdir. O`tkazilgan tadqiqotlardan ma'lum bo`lishicha, yod olingan materialninng esda saqlanish protsenti ma'lum vakt oraligidan sung son va sifat jixatidan bir xilda ish oilb borilgan bo`lsa, shu materialningn xajmiga nisbatan teskari professional munoskabatida bo`ladi.

Xotira jarayonlaridagi individula farqlar esda olib qolishning tezligida, aniqligida

mutsaxkamligida va qayta esga tushirishga tayyorligida ifodalangan.

Yuksak nerv faoliyatining xususiyatlari va ular bilan bog`liq bo`lgan xotira jarayonlaridagi individual farqlar xayot hamda ta'lim tarbiya sharoitlarining ta'siri bilan o`zgaradi. Shuning uchun xotiraningg yuqorida kursatilgan xususiyatlari xotirani tarbiyalash sharoitlari bilan belgilanadi. Va birinchi navbatda har bir odamda esda olib qolishning ratsional usullari qanchalik tarkib topganini bog`liqdir. Xotiraning tayyorligi undan tashkari bilim egalashning sitemali bo`lishi va mutsaxkamlanib borishi bilan xam bog`liqdir.

Xotiradagi individual farqlar Yana shundan farq qiladiki bir xil odamlar obrazli materiallarni (narsalarni, tkasvirlarni, tovushlarni, ranglarni, va shuning kabilarni) birmuncha samaraliva mutsaxkam esda olib koladilar, boshka Ir odamlar esa so`z materiallarini (tushunchalarni, fikrlarni, sonlarni vash u kabilarni) yaxshi esda saqlab koladilar., uchun bir toifa odamlarda esa ma'lum materialni esda olib qolishda yaqqol utsunlik sezilmaydi. Shunga muofik ravishda, psixologiyada xotiraning quyidagi tiplari farqlanadi. Kurgazmali obrazli xotira, so`z- abtsrakt xotira tipidagi xotira. Xotiraning bu tiplari odamlarning yuksak nerv faoliyatlaridagi birinchi va ikkinchi signal setsimasining o`zaro munosabatiga ma'lum darajada bog`liqdir. Xayot faktlarining tasdiklashicha, esda olib qolishda obrazlar yoki fikralarning utsunlik qilishi, asosan kishilarning xayot sharoitlari va faoliyatlari bilan belgilanadi. Xayot talablari, odamlarning kasbiy faoliyatlari ozmi-kupmi xotira tiplari turining yorkinrok namoyon bo`lishiga sabab bo`ladi.

Odam har turli taassurotlarni esda olib kolayotganida qaysi analizatorning eng maxsuldor bo`lishiga karab, xotiraning kurgazmali-obrazli tipii defferentsiyalvanadi. Shunga muofik ravishda, xotiraninng harakat kurii shva eshitish tiplari farqlanadi. Lekin xotiraning ko`rish- harakat, ko`rish-eshitish, eshitish-harakat, kabi aralash tiplari uchrab turadi. Odam o`z xotirasining tegishli xususiyatlaridan xotira maxsuldorligini oshirrish usuli sifatida foydalaniladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Xotira nima?
2. Esda saqlash nima?
3. Unutish nima degani?
4. Ixtiyoriy esda olib qolish deganda nimani tushunasiz?
5. Ong osti tushunchasi?

7-mavzu: Xayol. (1 soat)

Reja.

1. Xayol haqida umumiy tushuncha.
2. Xayolning fiziologik asosi.
3. Xayol turlari.

Tayanch so`z va iboralar

Hayol, o`y, orzu, istak, fantaziya, tasavvur.

Xayol, tafakkur kabi, yuksak bilish jarayonlari katoriga kirib, kishining o`ziga xos insoniy harakteriga ega bo`lgan faoliyatlarida namoyon bo`ladi. Mexnatning

tayyor natijasini xayolga keltirmay turib., ishga kirishib bo`lmaydi. Fantaziya yordami bilan kutilayotgan natijani tasavvur qilish-inson mexnatining mexnat jarayoni o`z tarkibiga zarur tarzda xayolni o`z ichiga oladi,

Xayol inson ijodiy faoliyatining zarur elementi bo`lib, mexnatning oxirgi va oralik maxsulotlarida o`z ifodasini topadi. Xayol mexnat natijalarini narsalarda gavdalantirishga undaydi va shuning bilan birga muammoli vaziyat aniq bo`lmagan xollarda ish harakat programmasini to`zishni taminlaydi. Shuning bilan birga xayol aktiv faoliyatni programmalashtiruvchi emas, balki uning urnini almashtiruvchi obrazlar xosil qilish vositasi sifatida yuzaga chiqadi.

Kichik bolalarda (bogcha yoshidagi davrda) fantaziya ijtimoiy tajribaning o`zlashtirishning muxim shartlaridan biri sifatida yuzaga chiqadi. Tashki olam xakida to`g`ri, adekvat (mos) tasavvurlar bola ongida xayol prizmasidan utib tasdiklanadi. Bu jixzatdan «teskari kursatkich» juda ibratlidir. «teskari kursatkich»ni xamma bolalar yaxshi ko`radilar (turt yoshli kizcha shunday ashula aytadi: «Bir burda sut va bir xurmocha pirogman».) . «Teskari kursatkichlar» bolalar xayolining maxsulidir. «Teskari kursatkichlar», fantaziyaning boshka obrazlari kabi, odatdagi obraz xosil qiladigan elementlarning urnini almashtirish yordami bilan hamda emotsional kulgili xollarga bo`lgan extiyojlarning ta'siri otsida yasaladi. Shu narsa muximki, vokelikni ataylab bo`zub kursatadigan bu «Teskari kursatkich»ning yonida, bu bo`lmogur narsalarni inkor qiluvchi etalon sifatida, olamni to`g`ri tasvurlash mavjuddir. Aks xolda ular yanada chukurrok urnashib kolgan bo`lar edi. Narsalarni noto`g`ri, fantatsik boshqarish («Kizil kalpokcha burini eb kuydi») narsalar urtasidagi qonuniy bog`lanishlarni angalshga yordam beradi va bolaning bilish faoliyatida ishonchli tayanch bo`ladi.

Ijodiy faoliyatga xamma vakt fantaziya kushilgan bo`ladi. Birok xamma vakt xam odamning Amaliy harakatlarida xayol jarayonlari darxol amalga Osha bermaydi. Kupincha xayol jarayonlari odam amalga oshirishni itsaydigan obrazlar shakliga, ya'ni aloxida ichki faoliyat shakliga kirib oladi. Manna shunday kelajakda odam xoxlaydigan obrazlar orzu deb ataladi.

Orzu- odamning vokelikni o`zgartirishga qaratilgan ijodiy kuchlarni xayotga tadbik qilishning zarur shartlaridan biridir. Orzu xayotni ilmiy ko`ra bilishning eementidir. Xayotni oldindan ilmiy ko`ra bilish xususan xalk xujalgini rivojlantirishning davlat rejalari g`oyat katta rol' uynaydigan bizning mamlakatimiz uchun katta axamiyatga ega.

O`z-o`zidan ravshan kurinib turibdiki, fantaziya eng kup kullaniladigan soxa bo`lmish san'at va adabiyotning ijodiy faoliyatida zaruriy element bo`lib xizmat qiladi. Rassom yoki yozuvchining ijodiy faolitida katnashadigan xayolning muxim xususiyati uning ko`z jixatdan emotsionalligidir. Yozuvchining miyasida x'osil bo`lgan obraz, vaziyat syujetining tusatdan o`zgarishi ijodiy shaxsning emotsional soxasi uchnu xizmat qiladigan o`ziga xos «Boyituvchi mexanizmdan» o`tkazilgan bo`ladi. Yozuvchi, rassom va musikachi turli tuyg`ularni boshidan kechirar va ularni badiiy obrazlarda gavdalantirar ekan, o`z navbatida kitobxok, tomashabinlarni, eshituvchilarni xissiy kechinmalarni kechirishga, azoblanishga va xursand bo`lishga majbur etadi. Genial Betxovenning simfoniyalari va sonatalarida musikali-obrazli ifodalangan jushkin xissiyotlari juda kup musikachilar avlodi va tinglovchilarda xudi shunday xissiyotlarni uygotmokda.

Xozirgi vaktda xozirgi zamon psixologiyasining eng itsikbolli soxalaridan biri ilmiy ijodiyot psixologiyasidir. Mo`taxasislar tamonidan bu soxa buyicha amalga oshirilgan juda kup tadqiqotlar ilmiy va texnika ijodiyoti jarayonlarida xayolning rolini aniqlashga bagishlangan. Bu bilim soxasi ish olib boradigan yo`llaridan biri ilmiy kashfiyotlar tarixidir. Agar zarur darajada yuksak tarakkiy etgan biror fanning tarixiga

karaydigan bo`lsak, nazariy kontseptsiyaning etarli rivojlanganligini , matematikaning keng kullanilishini va shuning kabilarni ko`ramiz. Ishonch bilan aytish mumkinki, fanning dastlabki tarkkiyot boskichlarida u boshdan oxirigacha fantatsik farazlar bilan tulib toshgan edi, chunki usha paytlarda xali juda kup narsalar ravshan emas edi va farazlar, taxminlar bilan tuldirilar edi. Bilimlar soxasi rivojlanishi bilan birga unda juda kup narsalar barqarorlashadi va xayolga zarurot kolmaydi. Lekin narsalarning bunday xolati o`zok davom etmaydi. Ilmiy bilimlarning tuplanishi va tadqiqot metodalariningn takomilashishi tufayli xatto eng barqaror Fan soxasi xam o`z taraqqiyoti yo`lida kupchilik tamonidan kabo`l kilingan sexemalarga sigmaydigan va bu sxemalar bilan tushuntirib bo`lmaydigan faktlarga duch keladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Hayol deganda nimani tushunasiz?
2. fantaziyaning ijobiy hislatlari?
3. Hayol surish nima?
4. Fantaziyaning mehnat jarayonidagi o`rni?

8-mavzu: TAFAKKUR. (4 soat)

Reja.

1.Tafakkur xakida umumiy tushuncha.
2.Tafakkurning fiziologik asosi.
3. Tafakkur jarayonlari.
4. Tafakkurning mantiiqiy shakllari.
5. Tafakkur turlari.
6. Tafakkurning individual xususiyatlari.

Tayanch so`z va iboralar

Tafakkur, bilish, anglash, bilish turlari, tafakkur turlari.

Tafakkur- nutq bilan chambarchas bog`liq muxim bir yangilik qidirish va ochishdn iborat psixik jarayondir, boshqacha qilib aytganda, tafakkur vokelikni analiz va sentiz qilishda uni bevosita va umumlashtirib aks ettirish jarayonidir. Tafakkur Amaliy faoliyat asosida xissiy bilishlardan paydo bo`ladi va xissiy bilish chegarasidan ancha tashqariga chiqib ketadi.

Bilish faoliyati sezish va idrok qilishdan boshlanadi va keyin tafakkurga utib ketishi mumkin. Birok itsagan tafakkur, xatto eng rivojlangantafakkur xam xamisha xissiy bilish bilan, ya'ni sezgilar, idroklar va tasavurlar bilan boglangan bo`ladi. Tafakkur faoliyati o`zining butun materialini faqat bita manbadan, ya'ni xissiy bilishdan oladi. Tafakkur sezgilar va idrok qilish jarayonlari orkali tashki olam bilan bevosita boglanadi hamda shu tarika tashki olamni aks ettiradi. Kandaydir bir tanaga tegib turgan kuldan kelayotgan harakat sezgisi anna shu tananing harorat xolatini bir xilda harakterlab Bera olmaydi. Mana shu harorat sezgisi, birinchidan, mazkur narsaning issiklik xolati bilan, ikkinchidan odamning o`z xolati bilan (ya'ni ikkinchi xolatda xamma narsa odamning shu gall kulni kanday narsaga tekgizib turganligiga bog`liq) belgilanadi. Sub'ektning bilish lozim bo`lgan ob'ekt bilan o`zaro ta'siri natijasini faqat xissiy bilish doirasidagina anna shunday umumiy, majmui bevosita bo`laqlarga to`la ajratish mumkin emas ekan, demak sezgi va idroklardan tafakkurga o`tish lozim bo`ladi. Tafakkur qilish davomida tashki olamni bundan keyingi, yanada chukurrok bilish amalga oshiriladi. Buning natijasida

narsalar, vokealar, xodisalar va boshka shuning kabilar urtasida murakkab o`zaro bog`lanishlarni ajratish, echish mumkin bo`ladi. Tanning harorat xolatini aniqlash bilan bog`liq bo`lgan yuqoridagi oddiy misolning o`zidan Yana foydalanamiz. Bu xolda – tafakkur tufayli-yuqoridan kursatilgan har ikki o`zaro bog`lanish xolatini bir-biridan kandaydir ajratish, abtsraktsiyalashtirish imkoniyati tug`iladi. Bunga bevosita bilish yo`li bilan erishiladi. Odam tafakkur jarayonida sezgi, idrok va tasavvur ma'lumotlaridan foydalanadi, lekin shu bilan birga , odam tafakkur jarayonida xissiy bilish chegarasidan chetga chiqadi. Boshqacha qilib aytganda, odam tafakkur jarayonida tashki olamdagi shunday xodisalarni , ularning xususiyatlari va o`zaro munosabatlarini bila boshlaydiki, ular sezgi va idroklarimizda bevosita mutlaqo berilmagan bo`ladi hamda shuning uchun ummuiy bevosita ko`zatish mumkin bo`lmaydi. Abtsarakt , mavxum, bavosita tafakkur tufayli, bunday ko`zga kurinmaydigan elementlar zarrachalarninng vokelikda xaqiqatdan borligi va ma'lum, mutlaqo ob'ektiv xususiyatlarga ega ekanligini isbotlash mumkin bo`ladi. Bevosita ko`zatib bo`lmaydigan zarrachalarning bu xususiyatlarini xam tafakkur jarayonida to`g`ridan-to`g`ri yo`l bilan emas, balki boshqacha yo`l bilan, ya'ni bavosita yo`l bilan bilinadi. Shunday qilib xissiy bilish etarli bo`lmay kolgan yoki xatto ojizlik qilib kolgan joyda tafakkur boshlanadi. Tafakkur sezgi, idrok va tasavvurlarning bilish bilan bog`liq bo`lgan ularning chegaralaridan tashqariga xam chiqib ketadi. Odamning tafakkur faoliyati uchun faqat xissiy bilish bilan o`zaro aloqada bo`lishgina bilan o`zaro aloqada bo`lish xam muxim axamiyatga egadir. Anna shunda inson psixikasi bilan xayvonlar psixikasi urtasidagi printsipial farqlardan biri namoyon bo`ladi. Xayvonlarning elementar, juda sodda tafakkuri xamma vakt ayoniy-harakat tafakkuri boskichida koladi; ularning tafakkuri xech vakt mavxum, bavosita bilish darajasiga etmaydi. Faqat so`z paydo bo`lgach, bilinayotgan ob'ektdan ma'lum bir xususiyatni ajratib olib, uni maxsus so`z yordamida tasavvurda yoki tushunchada mutsaxkamlash, kayd qilish imkoniyati tug`iladi. Tafakkur so`zda o`zining zaruriy moddiy kobigiga ega bo`ladi. Tafakkur faqat so`z orkali boshkalr uchun va o`zimiz uchun xam bevosita reallikka aylanadi. Inson tafakkurini, u kandlay shaklda amalga oshirilmasin,. Tilsiz amalga oshirib bo`lmaydi. Fikrning nutqida ifodalanishi uning tarkib topishidagi muxim shartlardandir. Shunday qilib, inson tafakkurininng ijtimoiy tarixiy moxiyatini ochik oydin namoyon qilib beradi. Bilish insoniyat tarixi davomida egalalangan barcha bilimlarning izchilligini zaruriy tarzda taqozo qiladi. Bilimlarning bu tarixiy vorisligi ularni kayd qilish, mutsaxkamlash va esda saqlaganda bir odamdan boshka odamga, bir avloddan boshka bir avlodga o`tkazish yo`li bilangina sodir bo`lishi mumkin. Bilishning barcha bunday asosiy natijalarining anna shunday kayd kilinishi til yordami bilan kitoblarda, jurnallarda, chizmalarda va boshka kabilarda amalga oshiriladi. Tafakkukr faoliyati insoniyatning tarixiy taraqqiyoti davomida bilimlarni o`zlashtirish uchun xam (masalan, bolalar tamonidan o`zlashtirilishi) va mutldako yangi bilimlarni ochish, egallash datsavval olimlar tamonidan kashf etilishi uchun xam zaruriy asos bo`lib koladi. Bilishning til yordami bilan kayd kilingan asosiy yutuk va natijalarining majmui, ya'ni Fan sistemasi shaklida tarkib topgan bilimlar –fizika, ximiya, biologiya, sotsiologiya, psixologiya va boshka shuning kabilar xosil bo`ladi. Bilishning mazkur tarixiy taraqqiyoti va natijasi xosil bo`lgan ilmiy bilimlar sistemasi bilish nazariyasi (ya'ni falsafaning bir qismi bo`lgan gnoseologiya) va logika predmetini tashkil qiladi. Bilish nazariyasi falsafiy predmet bo`lib , butun bilish faoliyatininng eng umumiy qonuniyatlarini o`rganadi. Bilish nazariyasining falsafiy nixoyat darajada umumiy jarayonlari asosida inson tafakkurlari bir-birini o`zaro tuldiruvchi ikkita konkert aloxida fanlar tamonidan, ya'ni formal logika va psixolgiya tamonidan urganiladi. Logika

tafakkurning mantiqiy formalarini -tushuninchalarini, xukmlarni va xulosa chiqarishlarni o`rganadi.

Tushuncha shunday bir fikrki, bu fikrda vokelikdagi narsa va xodisalarningn umumiy, muxim, farq qiladigan (maxsus) belgilari aks ettiriladi. Masalan odam tushunchasining tarkibiga mexnat faoliyati, mexnat kurollarini ishlab chiqarish, nutq vash ular kabi nixoyatda muxim belgilar kiradi. Manna shu zaruriy beelgilar odamlarni xayvonlardan farqlaydi.

Tushunchalarning mazmuni xukmlarda ochiladi, xukmlar xamisha so`z shaklida , ya'ni ogzaki va yozma shaklda, ovoz chikarib yoki o`z ichida va boshka shuning kabi shakllarda ifodalanadi. Xukm vokelikdagi narsa va xodisalar urtasida mavjud bog`lanishlarning yoki shu narsa va xodisalarga xos bo`lgan xususiyat va belgilar urtasidagi bog`lanishlarningn aks ettirilishidan iboratdir. Xukmlar ob'ektiv vokelikni kanday aks ettirilishlariga karab, ular chin yoki yolgon bo`lishlari mumkin. Chin xukmlar narsalar bilan ularning xususiyatlari urtasidagi vokelikda mavjud bo`lgan bog`lanishlarni ifodalaydi. Xukmlar umumiy, jo`z'iy va yakka bo`ladi. Umumiy xukmlarda mazkur guruxdagi mazkur sinfdagi xamma narsalar to`g`risida nimalardir tasdiklanadi. (yoki inkor kilinadi). maslan , «Xamma baliklar oy kuloklari (jabrasi) bilan nafas oladi» . Jo`z'iy xukmlarda tasdiklash yoki inkor qilish xamma narsaga talukli bo`lmaydi, balki ayrim narsaga tallukli bo`ladi. Yakka xukmlarda tasdiklash yoki inkor qilish faqat bita narsaga tegishli bo`ladi. Boshka xukmlarni keltirib chikaradigan asosiy xukmlar xulosa chiqarishning asoslari deb ataladi.

Ikkita asosiy tur xulosa chiqarish bir-biridan farq kilinadi.

indivud xulosa chiqarish (indutsiya.

deduktiv xulosa chiqarish (deduktsiya).

Indutsiya jo`z'iy xodislardan, misollardan va boshka shuning kabilardan (ya'ni jo`z'iy xukmlardan) umumiy koidalarga karata (umumiy kxukmlarga karata) xulosa chiqarishdir. Masalan, temir xam, miss xam, alyuminiy xam, platina xam va boshka shuning kabilar elektr tokini o`tkazish xususiyatiga ega ekanliklarini aniqlanganidan sung bu barsa jo`z'iy, ayrim-ayrim, yakka faktlarni bita umumiy xukmda: «Xamma metallar elektr tokini o`tkazadi» deb umumiylashtirish imkoniyati tug`iladi.

Deduktsiya aksincha, umumiy koidalardan (xukmdan) jo`z'iy xodisaga, faktga, misolga, vokeaga va boshka shuning kabilarga karata xulosa chiqarishdan iboratdir. Deduktiv xulosa chiqarishning eng keng tarkalgan turlaridan biri sillogizmdir. quyidagicha muxokama yuritish induktiv muxokama yuritmay,… balki umumiydan jo`z'iyga va yakkaga karata muxokamani yuritish sillogizmga misol bo`lla oladi.

Xamma metallar elektr tokini o`tkazadi.

Kalay-metaldir.

Demak, kalay elektr tokini o`tkazadi.

Mana shunday sillogitsik deduktiv formula yordami bilan ikkita asosdan (umumiy va jo`z'iy asosdan) kalayning elektr tokini o`tkaza olishligi to`g`risida xukm chikarildi.

Sillogizm tafakkurning juda sodda va shuning bilan birga, juda tipik, mantiqiy formasidir. Anna shunga uxshash fikr yuritish usullari va formularlari asosida odam o`zining tafakkur faoliyati davomida foydalanadigan ma'lum bir tushunchlarini xukmlarni bir-biri bilan solishtirib ko`rishi mumkin. Barcha isbotlash jarayoni masalan, matematika teorimasini isbotlash, oqibat natijada har turli xukmlarni tushunchalarni va shuning kabilarni bir-biri bilan solishtiruvchi soillogizm zanjiri sifatida kurilgan bo`ladi.

Sillogizm va deduktsiya hamda induktsiyaning barcha formalari tufayli, har kanday tafakkur isbotli, ishonchli, qarama- qarshiliksiz bo`ladi, demak, ob'ektiv

vokelikni to`g`ri (adektiv) aks ettiradi. Shuning uchun tafakkurning tushuncha, xukm va xulosa chiqarish bu formalarini maxsus ravishda urganuvchi formal loika, shuning bilan birga , fikrlash faoliyatining g`oyat muxim qonuniyatlarini xam o`rganadi.

Formal logika predmeti- tafakkurning xamma tamonlarini o`z ichiga olmaydi, balki uning faqat bir tamonini o`z ichiga oladi, u biz yuqorida kurib utkanimizdek, tafakkurning nixoyatda muxim tamonidir (tafakkurning mantiqiy formalari). Formal logika fikrning allakachon yuzaga kelgan go`yo tayyor tamonalrini – tushunchalarni, xukmlarni va boshka shuning kabilarni tekshiradi hamda ular urtasidagi ma'lum munosabatlarni o`rganadi. Shuning bilan birga formal logika bu fikrlarning ya'ni tushunchalar, xukmlar va xulosa chiqarishlarning paydo bo`lish hamda rivojlanish bevosita sharoitlaridan chetlashadi, abtsraktlashadi.

Umumiy va jo`z'iy xamma vakt ajralmas o`zaro bog`liqlikda namoyon bo`ladi.

Formal logika , chunonchi, tafakkurning xissiy bilish bilan o`zaro bog`lanishdan To`la suratda chetlashadi. Boshqacha qilib aytganda formal logika psixologiyadan farq qilib, bizning tafakkurmiz sezgilar, idrok va tasavvurlar asosiad konkret kanday paydo bo`lishini hamda mazmunan boyishini aslo tadqiq kilmaydi. Mantiqiy formalarda, masalan, sillogizmda go`yo allakachonlar qotib kolgan, butunlay tugullangan, To`la, aniq va oxirigacha ifodalangan fikrlar, ya'ni tafakkurning tayyor maxsulotalari, natijalari bir-biri bilan solishtirib kuriladi.

Psixologiya individning tafakkur jarayonini o`rganadi, ya'ni psixologiya ma'lum bir fikrning kanday paydo bo`lishi va rivojlanishini tadqiq qiladi.

Madomiki, tafakkur jarayoni va uning natijalari chambarchas bog`liq va biri ikiknchisisiz yashay omas ekan, demak psixologiya logika bilan o`zaro maxkam boglangan hamda tafakkurni urganishda biri ikkinchisini tuldirib boradi.

Tafakkurni jarayon sifatida psixologiya jixatidan tadqiq qilish ma'lum bir bilish natijalarini xosil bo`lishiga olib keladigan ichki, yashirin sabablarini urganish demakdir.

Boshqacha qilib aytganda ,masalan, istagan pedogogik ta'sir odamga to`g`ridan-to`g`ri va bevosita emas, balki bavosita ravishda , go`yo o`zimcha, mazkur odamning psixik xolati orkali, ya'ni odaining xisssiyotlari, fikrlari va boshka shuning kabilari bilan bog`liq ravishda ta'sir qiladi.

Tafakkur jarayoni avvalo analiz, sintez va umumlashtirishdir. Analiz-ob'ektning muayyan bir tamonlarini, elementlarini, xossalarini, bog`lanishlarini, munosabatlarini va boshka shuning kabilarni ajratib olib, urganilayotgan ob'ektni har xil bo`laqlarga va komponentlarga (tarkibiy qismlarga) bo`lish demakdir.

Biron bir narsani analiz qilish davomida bu narsaning g`oyat muxim axamiyatli, keraqli, kizikarli va boshka shuning kabi muayyan bir xususiyatlari juda kuchli ko`zgatuvchisi bo`ladi va shuning uchun bunday xususiyatlar olidngi katorga chiqib oladilar. Bunday ko`zgatuvchilar kuchli ko`zgalish jarayonini (datavval bosh miya qismida) yuzaga keltiradi.

Analiz bilan sentiz xamma vakt o`zaro bog`liqdir. Ular urtasidaga ajralmas birlik taqqoslash bilan bog`liq bo`lgan bilish jarayonining o`zidayok yaqqol namoyon bo`ladi. Tevarak atrofdagi olam bilan tanishishning dastlabki boskichlarida turli ob'ektlar avvalo taqqoslash yo`li bilan bilib olinadi.

Takkoslanayotgan narsalarni umumlashtirish davomida-ularni analiz qilish natijasida –kandaydir umumiylik ajraladi.

Demak har kanday muxim xususiyat shuning bilan birga bir xil narsalarning mazkur guruxi uchun umumiy xususiyat xam xisoblanadi, ammo aksincha emas: har kanday umumiy (uxshash) xususiyat mazkur guruxdagi ob'ektlar uchun muxim

xususiyat bo`lolmaydi. O`quvchiga masalaning shartlarini (chizmaning va shuning kabilarni xam) o`zgartirib tavsiya qilish o`quvchining ishi bo`lmay, balki ukituvchining ishidir. O`zlashtirilgan bilimlarni kuchirishni to`g`ridan to`g`ri shart sharoitni o`zgartish bilan boglash-tashki, pedagogik ta'sirni (ukituvchi tamonidan masala shartini o`zgartirish) o`quvchilar fikrlash faoliyatlarining natijasi bilangina, ya'ni kuchirish yoki kuchirmaslikning tashki fakti bilan boglash, munosabat urnatish degan ma'noni bildiradi. Bu erda xali o`quvchi tafakkur jarayonining o`zi xakida, manna shu tashki natijaga olib keluvchi faoliyatining ichki, spetsifik qonuniyatlari xakida xech narsa deyilmaydi.

Xaqiqatda masala shartlarini o`zgartirish psixologik jixkatdan o`quvchining fikrlash faoliyati uchun kulay sharoit yaratildi, degan ma'noni anglatadi. Masala shartlarini o`zgartirish o`quvchiga tavsiya kilingan masalani analiz qilishi, masalaning eng muxim momentlarini ajratishi va ularni umumlashtirilishi uchun yordam beradi.

Bir masalaning echish usulini boshka maslaga kuchirish uchun bu masalalar urtasidagi eng muxim umumiy tamonlari ochish kerak bo`ladi.

Analiz (sentiz xam) umuman tafakkur odamning boshka har kanday faoliyati kabi xamma vakt shaxsning kandaydir extiyojlariga asoslanadi. Agar extiyojlar bo`lmasa xech kanday faoliyati xam bo`lmaydi.

Sof tafakkurning o`zi, fikr yuritish jarayoni o`z-o`zicha fikr yurtimaydi, ulmaydi, balki ma'lum qobiliyat, xis-tuygu va extiyojlarga ega bo`lgan odam, individ, shaxs fikr yuritadi. Fikr yuritish faoliyatning xtiyojlar bilan chambarchas bog`liqligida shunday muxum bir fakt namoyon bo`ladiki, har kanday tafakkur har doim shaxsning tabiat, jamiyat va boshka To`la aks ettiruvchi tafakkuridir.

Masalan o`quvchi o`zi biror yangilik ochish yoki biror narsani bilib olish ishtiyokida emas, balki kattalarning talablarini bajarish majburiyati orkasida yoki urtoklaridan orkada kolib ketishdan kurkani uchun dars tayyorlay boshlaydi, maslani echishga kirishadi, bo`lar utsuda uylay boshlaydi. Birok tafakkurning datsavvaligi motivi kanday bo`lmasin, tafakku jarayoni davomida xususiy bilish motivlari ta'sir kilv boshlaydi. Kupincha bunday bo`ladi: o`quvchi kattalarning majbur qilishi natijasida , dars tayyorlashga utiradi, lekin o`quv ishlari jarayonida uki yotgan, echayotgan va shuning kabi ishlar jarayonida o`quvchida sof bilish bilan bog`liq bo`lgan kiziishlar yuzaga keladi.

Tafakkur maqsadga qaratilganlik harakteriga egadir. Agar xayot va amaliyot davomida odam oldida yanig maqsad yangi muammo,yangicha axvol va yanig faoliyat sharoitlarinning sharoitlari pydo bo`lsa, odamda datslab taakkur qilishga zaruriyat tug`iladi.

Ikkinchi qarama-qarshi fikr, aksincha, tafakkur qilish davomida xali kulga kiritilmagan, namoyon kilinmagan natijani (maxsulotni) ya'ni xali noma'lum qarorni oldindan ko`ra bilish momentini ortirib absolyutlashtirib va ortiq baxolab yuboradi. Oldindan ko`rish xamisha faqat qisman va taxminan bo`ladi. Undan sung darxol natijaning (echimning ) tayyor va To`la tarifiga aylanadi. Tajribali ukituvchi o`quvchiga xech kachon maslaning butun echilish yo`lini birdaniga aytib bermaydi. Ukituvchi o`quvchiga atsa-sekinlik bilan va kerak bo`lgan paytda ozgina maslaxat berib, ishning asosiy qismini o`quvchining o`zi bajarishi uchun imkoniyat yaratadi. Faqat manna shunday yo`l bilan o`quvchining xakikiy mutsakil tafakkurini tarkib toptirish va rivojlantirish (lekin almashtiri emas) mumkin. Agar masala echishning asosiy yo`lini o`quvchiga darxol aytib bersak, ya'ni tafakkurning bo`lajak natijasini, vaktidan ilgari ma'lum qilib , unga shu tarzda yordam beradigan bo`lsak, unday paytda bo`larning xammasi o`quvchining fikr yurtitish faoliyati taraqqiyotini faqat

tormozlashtirish mumkin. O`quvchi masalani echishning xamma yo`lini boshidan oxirgi boskichigacha bo`lsa, uning tafakkuri umuman ishlamaydi yoki juda passiv minimal darajada ishlaydi. Shunday qilib, ana shu biz yuqorida kurib utgan har ikki fikr garchi ulardan birinchisi fikran oldindan ko`rishga etarli baxo bermasa, ikkinchisining esa ikkinchi rolini oshirib yuborishiga karamay noma'lumni qidirish jarayonida fikran olidndan kurshining borligini tonaladi. Uchunchi fikr bo`lsa, aksincha, masalani echish davomida oldindan kurshni umuman inkor qiladi.

Oqibat natijada bu xususiyatlardan kandaydir. Birortasi, extimol, mazkur xolat uchun xech kachon masalani echishninng barcha yoki ayrim taxminiy variantlarini kur-kurona tasodifiy mexaniq ravishda saralab, karab chiqish usuli bilan ishlamaydi.

Tafakkur qilish davomida karab chikilayotgan ob'ektninng xususan qaysi belgilari ajratilishi , analiz kilinishi va umumlashtirilishi, garchi minimal darajada bo`lsa xam, oldindan kuriladi. Ob'ektninng kanday bo`lishidan kat'iy nazar, itsalgan xususiyat emas, balki faqat ma'lum xususiyati oldinga o`tadi va va nazar doirasidan yukolib ketadi.

Odam o`zining bilish faoliyatida noma'lumni fikran oldindan ko`ra bilishni kanday qilib amalga oshirishni aniqlash muximdir. Bu tafakkur psixologiyaninng asosiy vazifalaridan biridir. Bu vazifalarni amalga oshirishda psixologiya Fani noma'lumni fikran oldindan ko`ra bilish xakidagi yuqorida kurib utilgan uchta xato fikrni bartaraf qiladi. Bu vazifani xal qilish-tafakkurning asosiy mexanizmini ochish demakdir.

Noma'lum uning bilan umuman ishlab bo`lmaydigan kandaydir absolyut bushlik emas. Noma'lum xamisha biror bir ravishda kandaydir ma'lum faktlar bilan bog`liq bo`ladi. Yuqorida ta'kidlab utilganidek, itsalgan masalada xamma vakt nimadir ma'lum bo`ladi (masalaning asoiy shartlari , talablari, savollari). Ma'lum va noma'lum urtasidagi bog`lanish hamda munosabatlarga asoslanib, shu paytgacha yashirin, noma'lum bo`lgan kandaydir yangilikni qidirish va topish mumkin bo`ladi.

Tafakkur jarayonida ob'ekt tabora yanigdan-yangi aloqalarga kirishadi va anna shu munosabat bilan yangi tushunchalarda kayd kilinadigan o`zining yangidan-yangi xususiyatlari va sifatlari bilan namoyon bo`ladi. Shunday qilib , ob'ektdan go`yo barcha yangi mazmun olinadi. Ob'ekt go`yo har gall o`zining boshka tamoni bilan ugriladi, unda yanigdan-yangi xususiyatlar namoyon bo`ladi.

Analiz kilayotgan ob'ekt kirishgan aloqa va munosabatlar setsimasini ochish davomidagina odam bu ob'ektninngsh xali ma'lum bo`lmagan yangi belgilarini ocha boshlaydi va analiz qilib, ularni paykay boshlaydi.

Tasodifiy aytib berish kupincha biror yangilikni ochishga va kashf qilishga yordam beradi. Birok anna shunday aytib berishdan foydalanishda, tafakkur jarayonining yuqorida kursatib utilgan qonuniyati namoyon bo`ladi. Masalani echish utsuda zur berib uylaydigan kishigigna baxtli baxtli fursatni anglash va undan foydalanishi mumkin. Xamma gap biror tashkaridan aytib berish borib tushadigan zamin umuman ichki sharoit sistemasini qanchalik tayyorlanganligidadir.

Boshka bir xolda esa, aksincha fikr yuritish jarayonining bita boskichining o`zida har xil darajadagi aytib berish (masala echish qismlarining ko`proq yoki ozrok qismi) tavsiya etilgan. Bunda asosiy eksperemental masalani echish uchun lukma tariqasida kushimcha yordamchi, birinchi masalani echish printsipida xal kilinadigan , unchalik kiyin bo`lmagan ikkinchi masala berilgan.

Umumlashtirish va uning natijasi bo`lmish kuchirish datsavval har ikki masalani faoliyatining bita yaxlit analiz va sentiz jarayonida kushishiga bog`liqdir. Umumlashtirishningn borishi (kuchirishning xam) masala va ay tib berish urtasidagi aloqaning analizninng qaysi boskichida (oldingi yoki oxirgi boskichida) amalga

oshirilishiga bog`liq bo`ladi. Jaranyon natijasi (kuchirish va aytib berishdan foydalanish) masalaning analizi yuzasidan tekshiriluvchining o`zi kilgan ishga bog`liqdir.

O`quvchininng tashkaridan berilgan yordami kanday kabo`l qilishiga karab psixik jarayonninng o`tishi xakida fikr yurtitish mumkin. Tashkaridan aytib berishning ekspremental metodikasi fikr yuritish faoliyatining ichki, o`ziga xos qonuniyatlarini tekshirish imkoniyatini beradi.

Tafakkur va masala echish o`zaro bir-biri bilan maxkam boglangandir. Lekin tafakkurni masala echish vositasida aylantirib, ularni bir-biriga tenglashtirish mumkin emas. Masalani echish faqat tafakkur yordami bilan amalga oshiriladi, masala echishning xech kanday boshqacha yo`li yuk. Birok tafakkur masala echishdagina namoyon bumaydi. Yuqorida kursatib utilganidek, fikr yurtish jarayoni faqat o`quvchilar oldiga kuyilgan , tarikb topgan (chunonchi maktab masalasi tipidagi) masalalar uchun zarur emas. Tafakkur jarayoni masalani o`zining kuyilishi uchun xam yangi muammolarni namoyon qilish va analiz uchun xam zarurdir. Tafakkur masal echish bilan bog`liq bo`lgan xollarda emas, balki shuning bilan birga bilimlarni o`zlashtirish, ukish jarayonida matnni tushunish va boshka xollarda xam kerakdir.

Garchi tafakkur masala (muammo) echish vositasiga aylantirilmasa xam, lekin uni aynan masala echish davomida , yangi o`quvchininng o`zi o`z kuchiga yarasha muammo va savollarga yondoshib, ularni ifodalab echish davomida tarkib toptirish xammadan ko`ra yaxshirokdir. Sunggi yillarda muammoli vaziyatni va masalani psixologik tadqiqot qilish asosida o`quvchilarga beriladiagn muammoli ta'limninng metodlari ishlanmokda.

Psixologiya Fani o`quvchining yo`lidagi xamma qiyinchiliklarni bartaraf etish kerak emas, degan xulosaga kelinmokda o`quvchi anna shu qiyinchiliklarni bartaraf qilish jarayonidagina o`zining aqliy qobiliyatini rivojlantira oladi. Pedogogikaninng yordami va raxbarligi zarur qiyinchiliklarining yukotmay balki o`quvchilarni bunday qiyinchiliklarni o`zlashtirishninng engishiga urgatishdan iborat bo`lmogi lozim.

Tushunish va tafakkur kilishning ijtimoiy moxiyati. Inson idrok kilgan, xotirasida saklab kolgan narsalarning barchasi uning uchun ma'lum ma'no va moxiyatga ega buladi. Aks xolda u eslab kolmaydi xam, keyingi safar analogii ob'ekt Bilan tuknash kelganda, unga diqqatini karatmaydi xam, figura fonta aylanib kolaveradi. Ya'ni, biz kurgan, eshitgan, xis kilgan narslarimizning barchasi ma'noli, kerak bulsa ma'nili bulishini xoxlaymiz. Shunisi xarakterliki, anna shunday narsa va xodisalarga biz tamondan beriladigan ma'no xar bir aloxida shaxs tamonidan turlicha idrok kilindai. Masalan olim uchun xar kanday kitob xayotining ma'nosi bulsa, lexkon uchun er va undan olinadigan xosil - axamiyatli xisoblanadi. Xattoki, bita narsaning uzi turlicha odamlar uchun turli xil ma'no va mazmun kasb etadi. Bu xulosalar aslida tafakkur va fikrlash jarayonlarining nakadar murakkab tabiatiga ega ekanligidan daloalt beradi. Lekin shunday bulsa xam shuni ta'kidlash joizki, birinchidan, tafakkur va fikrlash jarayonlari - bu bilish jarayonlari;

*ikkinchidan, ular xam shaxs tamonidan borliqni aks ettirish shakli, umumlashtirilib, bilvosita aks ettirish shakli;

*uchunchidan, bu jarayonlar xam eksperemental psixologiya tamonidan urganiladi;

*turtinchidan, tafakkur bilishning eng oliy va yukori darajadagi shaklidir.

Tafakkurning oliyligi va murakkabligi shundaki, u idrokdan farkli, bevoista aks ettirish bulmay, narsalar va ularning xossalarini ular yuk paytda xam aks ettirishga imkon beradi.

Taafkkur kilishimizni ta'minlovchi organ - bu bizning miyamiz. Barcha xisob

kitob ishlari - eng elementar xarakatlarni rejalashtirishdan tortib. murakkab mavxum teoremalarni isbot kilishga karatilgan operatsiyalar miyada sodir buladi. Shuning uchun xam charchab turgan paytda odamdan biror kiyinrok masala xususida fikr bilidirishin surasangiz, xozir boshim ogrib turibdi, juda charchaganman, biroz uzimga kelay, keyin fikrlashamiz.

Kallamizga kelgan barcha uy xayollar-bu fikrlardir. Normal insonli fikrimiz tasavvur qilib bulmaydi.

Tafakurning turlari. Insoning fikrlarsh jarayoni taxlil kilinganda, uning kanday shakllarda kechishi axamiyatli bulib, bu uning turlari va shunga kura fikrlashdagi individuallik masalasidir.

Xaet maboynida ukiganlarimiz, ma'lum shart-sharoitlarda konkert dalillar va nazariy bilimlar asosidagi mushoxada kilgan dalillar va nazariy bilimlar asosidagi mushoxada kilgan bilim va goyalarimiz asosidagi yuritgan fikrlash jarayoni nazariy tafakkurdir. Undan farkli Amaliy tafakkur bevoista xayotda va xarakatlarimiz maboynida xosil bulgan fikrlarimizga asoslanadigan tafakkurimizdir.

Kurgazmali tafakurning xususiyati shundaki, u xam odamning real predmetlar Bilan ish kilayotgan paytdagi fikrlash jarayonini nazarda to`tadi. Kurgazmali-obrazli tafakkur esa kurgan kechirgan narsalar va xodisalarning konkert obrazlari kuz oldimizda gavdalangan chogda ularning moxiyatini umumlashtirib, bilvosita aks ettirishimizdir.

Mantakiy tafakkur. - bu muxim taafakur bulib, so`zlar, so`zdla ifodalangan bilim, goya tushunchalarga tayangan xolda bevosita idrokimiz doirasida bulmagan narsalar yuzasidan chikargan xukmlarimiz, mushoxadalarimiz bu tafakurga misol bulla oladi. Mashxur olim K Yung insonlarni fikrlarshag kura asosan ikki toifaga bulgan edi.

1. Intuitiv tiplar. Bu shunday toifali kishilarki, ularda kupincha xissiyotlar mantikdan ustup keladi v amiya faoliyati buyicha xam ung yarim sharlar faoliyati chapnikidan ustunrok buladi.

2. Fikrlovchi tiplar. Bunday kishilarda doimo mantik, muloxaza xissiyotlardan ustun buladi va miyasining chap tamoni uziga nisbatan dominatga (ustun) xisoblanadi. Bundaylar gapira boshlasa, kupincha, Faylasuf bulib ket-e, deb xam kuyishadi.

Tafakur shaklari va operatsiyalari. Tafakkur kilish shaklari yoki uning maxsuliga tushunchalar, xukmlar va xulosa chikarish kiradi.

Tushunchalar - tafakurning shunday shakli yoki maxsuliki, unda narsa va xodisalarga xos bulgan eng umumiy va xarakterli xususiyatlarga xos bulgan eng umumiyva xarakterli xususiyatlarni uzida aks ettiradi. Xukmlar- atrofimizdagi narsalar va xodisalar urtasidagi bogliklikni aks ettiradi.

Xulosalar - mantikiy tafakurning Yana bir shakli, maxsuli bulib, ular fikrlar, xukmlar va tushunchalar urtasidagi boglanishdan Yangi bir fikrlarni keltirib chikarishni nazarda to`tadi.

Mustahkamlash uchun savollar.

1. Tafakkur nima?
2. «Tafakkur buyuk mo`jiza» iborasini sharxlang?
3. Mantiqiy bilish nima?
4. Bilish chegaralari bormi?

9-mavzu: Xissiyot. (1 soat)

Reja.

1. Xissiyot xakida umumiy tushuncha.
2. Xissiyotning nerv-fiziologik asoslari. Xissiyotning muxim sifatlari.
3. Xissiy holatlar va ularning turlari.

Tayanch so`z va iboralar
Xissiyot, xis qilish, xissiy bilish, azoblanish va rohatlanish, qo`rqish, kayfiyat, affekt, ehtiros, stress, intellktual hislar, estetik hislar.

Xissiyot vokelikning aks ettilishidir. Odam Ayni bir vaktning o`zida tirik organizm va jamiyat a'zosi bo`lishi bilan birga, o`z miyasida, aloxida shaxs sifatida, ayrim ob'ektlar bilan qiladigan ob'ektiv munosabatlarini aks ettiradi.

Xissiyot-odam miyasida uning real munosabatlarining, ya'ni extiyojlar sub'ektining uning uchun axamiyatli ob'ektlar bilan bo`lgan munosabatlarining aks ettirilishidir.

Xissiyot inson psixikasining o`ziga xos soxalari, shaxs faoliyatining ayrim tamoni sifatida harakatdagi va o`z miyasida tevarak atrofdagi olamni aks ettirayotgan odam tamonidan turli xilda ichdan kechiriladi. Birinchidan, xissiyot olamda sodir bo`layotgan xodisa va narsalardan shaxs sifatidagi odam uchun axamiyatli bo`lganlari xakida darak beruvchi signallar setsimasi xisoblanadi. Mazkur xolda sezgi a'zolariga ta'sir qiluvchi cheksiz mikdordagi ko`zgovchilardan ayrimlari aniq bo`lib ajraladi. Bir-birlari bilan kushilib ketadi va paydo bo`lgan xissiyot go`yo sementlangandek maxkam birlashib ketadi va maxkam birlashib ketadi. Natijada ular tasurot uygotib, biror xissiy ton bilan ifodalangan xotira obrazlari tariqasida saqlanib koladi. Buni fiziologik jixatdan shunday tushuntirish mumkinki, ma'lum ko`zgalishlar tirik mavjudotlar uchun xotirjamlik yoki notinchlik xakida signalga aylanadi, xissiy kechinmalar esa insoning shaxsiy tajribasi tarkib topadigan shartli reflekslar setsimasining mutsaxkamlanishi sifatida namoyon bo`ladi. Xissityoning manna shu signal funktsiyasi psixologiyada xissiyotning imperessiv tamoni deb ataladi. (Latincha impessio- so`zidan olingan bo`lib, taassurot degan ma'noni anglatadi.)

Ikkinchidan, xissiyot tasavvur kilinayotgan va fikrdagi maqsadlarga mayl intilishni uygotib,, inson faoliyati va ayrim harakatlarning (shuning bilan birga ularning bajarish usullarining) o`zok yoki kiska muddatli motivga aylanadi. I.P. Pavlov tirik mavjudotlarning atrofimizdagi muxitga moslashuvida xosil kilinadigan yoki bo`zuladigan dinamik seroteplar orkali biror xissiyotning va emotsional kechinmalalrning ijobiy yoki salbiy harakterlarini tushuntirib berdi. Bunda dinamik serotip deganda, tashki tasurotlarning ma'lum tartibda qaytarilishi natijasida xosil kilingan shartli reflektor nerv bog`lanishlarining barqaror setsemasi tushunilgan. Har turli qiyinchiliklar va karshiliklarga duch kelish natijasida dinamik sereotipning «o`zgarishi» salbiy emotsional xolatni yuzaga keltiradi.

Olamni biluvchi va o`zining maqsadga muofik faoliyatida uni o`zgartiruvchi shaxs xissiyotining sub'ekti , uning namoyondasi va uni ichdan kechiruvchi zotdir. Xissiyot ma'lum sub'ektdan tashkarida paydo bo`lmaydi va yashamaydi. U xamma vakt kimningdir xissiyoti bo`ladi. Odamning Amaliy va nazariy faoliyati qaratilgan hamda shuning bilan birga unda emotsional taasurot va yuzda tegishli ifoda tugdiradigan narsa va xodisalar xissiyotning ob'ekti deb ataladi.

Barcha sub'ektiv narsalar o`z kelib chiqishi va o`z moxiyati jixatidan xamma vakt kandaydir ob'ektiv, real, ya'ni moddiy bo`lib, odam boshiga o`tkazilgan, unda qayta ishlangandir. Ob'ektiv olam paydo qiladigan sub'ektiv xissiyot faqat tanadagi

o`zgarishlarda emas, balki harakatlarda, muloxazalarda, shaxsning xatti harakatlarida xam real namoyon bo`ladi.

Odatda shaxsning xayot faktlariga nisbatan bo`lgan emotsional munosatlari asosiy ikkita sifatga- ijobiy va salbiy sifatlarga ajratiladi. Bu shu narsa bilan bog`liqki, xissiyot paydo bo`lgan extiyojni kondiradigan, kondirgan yoki kondirishi mumkin bo`lgan yoki, aksincha, bunday kondirilishiga xalakit beradigan, karshilik qiladigan narsalarning kursatgichi xisoblanadi. Masalan, ovkatga bo`lgan extiyojning kondirilishi roxatlanish xissini yuzaga keltiradi. Extiyojlarning normal kondirilishiga xalakit beradigan narsalar noxushlik, norozilik xissini xissini yuzaga keltiradi. Xatto extiyojlarni kondirishga xalakit beradigan kamchiliklar xakida eslashning va bu kamchiliklarning takrorlanishidan xavsirashninng o`zi ba'zan nixoyatda yokimsiz bo`ladi.

Birok emotsional xolatlarning o`ziga xos asosiy turtta sifati xakida gapirish to`g`rirok bo`lar edi. Shaxsning o`z xissiyoti ob'ektiga ijobiy va salbiy munosabatlaridan tashkari, ikilanish xolatlari va, shuning bilan birga , noaniq tushunish munosabatlari xam bo`ladi. Bo`larni roxatlanish va kanoatlanmaslik xisslariga kushib bo`lmaydi.

Ikki taraflama xissiyotda (boshqacha qilib aytganda, ambivalent xissiyotda) roxatlanish va azoblanish kushilib va biri ikkinchisiga utib ketmaydigina emas, balki bunday birga bo`lish kechirilayotgan xissiyotning zarur harakterli sifatlaridan birini tashkil qiladi. Masalan rashk xissida muxabbat bilan nafrat nixoyatda o`ziga xos ravishda birlashib ketgan bo`ladi. Xissiyotning ikki taraflama bo`lishini shuning bilan tushuntirish mumkinki real narsalar, kiyofa va xususiy harakatlar, xususan, xayotiy vaziyat odatda o`z mazmuni jixatidan g`oyat murakkab bo`ladi, hamda ular bilan odamning aloqasi kupincha kandaydir sodda munosabat bilan tugallanmaydi. Turits tashnalikdan azoblanib o`z extiyojini mo`zdek suv bilan kondiradi va bundan u go`yo roxatlanishi kerak edi. Birok shunday vokea yuz berishi mumkinki, suvda, masalan, neft xidi bo`lishi mumkin. Bunda Ayni bir ob'ektning o`zida Ayni bir vaktning o`zida odam birdaniga xam roxatlanish va xam noxushlik xissini kechiradi. Badiiy adabiyotda bunday ikki taraflama xissiyotga juda kup misollar bordir: «sevaman va nafratlanaman», «roxatlanaman va uyalaman», «xijron shirin kaynu, yokimli azoblanish» va xakazo.

Sub'ektning xissiyot predmetlariga nisbatan emotsional munosabatlarning turtinchi sifati odatda kiska muddatli emotsional reaktsiyaning noaniqligidir,lekin, ba'zan, ayrim ob'ektlarga –ularni tushunish bilan bog`liq bo`lgan ob'ektlarga nisbatan ancha vaktga davom etgan xisiyotlar xam emotsional munosabatlarning sifati bo`lla oladi. Odam yangi narsaga duch kelar ekan, bu narsa kupincha, uni tulkinlashtiradi, idrokida mazkur narsani tevarak atrofdagi muxitdan ajratib olib, unga nisbatan ajablanish, xayratlanish, xavas va qiziqish xissiyotini kechiradi. Bu yangi taasurotlarni dastlabki anglashning emotsional tamonidir. Narsa tirik mavjudot, tabiiy yoki ijtimoiy muxitning notanish yoki tushunib bo`lmaydigan xodisasi kandaydir biror yaqqol ifodalangan extiyoj bilan boglanib qolishdan va o`ziga nisbatan birmuncha barqaror munosabat yuzaga keltirishdan oldin, o`z moxiyati jixatidan bilish faoliyati bilan kushilib ketadigan emotsional xolatning predmetiga aylanib koladi.

Yuqorida kursatib utilgandek, xissiyotlar o`z mazmuni jaxtidan nixoyatda xilma-xildir. Xissiyotlarning mazmuni odamning xayoti keyingi taraqqiyot imkoniyatlari bog`liq bo`lgan narsalarga nisbatan munosabatlari, ba'zan esa, bevosita roxatlanish yoki azoblanish xislarini yuzaga keltiradigan narsalarga nisbatan bo`lgan munosabatlarni tashkil qiladi. Boshqacha qilib aytganda, odamning xisiyotlari turlicha moddiy va madaniy extiyojlarga asoslanadi. Paydo bo`lgan extiyojni kondiradigan yoki kondirishga yordam beradigan narsa ijobiy emotsional xolatni yuzaga keltiradi. Keyinchalik bu

barqaror xissiyot tariqasida mutsaxkamlanib koladi.

Ayrim xissiyotlar ularni yuzaga keltiruvchi sabablarning kqayta ta'siri natijasida mutsaxkamlanib, shaxsning xukmron emotsional xususiyatiga aylanadi. Odamlarni xushfe'l yoki, aksincha, jaxolatli, kurkok yoki botir, kizikuvchan yoki sovkkon, mexribon yoki kurs va xakazo kishi sifatida harakterlash mumkin.

Odamning xissiyotlarida barqaror va o`zgaruvchan komponentlar birligi mavjuddir. Xissiyotlar, xatto shaxsning xukmron emotsional xususiyati bo`lib kolsa xam g`oyat murakkab o`zgarishlarga uchraydi. Xissiyot taraqqiyotining yo`nalishini tushunish, uning oqibatlarini oldindan ko`ra bilish va xissiyotlar o`zgarishlar dinamikasini paykash nixoyatda muximdir.

Xissiyotlarning dinamikasi bir kator xollarda boshqacha harakter va yo`nalishga ega bo`ladi. Xissiyot tariqasida jarayon bilan bir katorda pasayish, uchib qolish xollarini xam ko`zatish mumkin.

Ukituvchi o`quvchilarning bir kolipdagi turlicha pand-nasixatlarga, tartibga chakiruvchi gaplarga, kaytra beradigan, lekin amalga oshirilmaydigan pupisalarga vash u kabilarga emotsional adaptatsiya xosil qilish imkoniyatlarini xisobga olish lozim. Agar shaxs uchun xissiyot ob'ektida mazmun tugallangan bo`lsa, bunday xolda emotsional tuyinish xolati paydo bo`ladi. Anna shunday ilgari odamni kiziktirgan narsa keyinchalik kishining jaxlini chikaradi va zeriktiradi, yokimli narsa yokimsiz narsaga aylanadi. Odamga yokkan musikali pessa, ashula shunga uxshash narsalar bir necha martalab surunkasiga eshitila bergach, odam xayojonlanmaydi, xissiyotlavri uygonmaydi., kayfiyat yaxshilanmaydi, aksincha, kishining gashini keltiradi.

Barcha psixik jaraayonlar singari, emotsional xolatlar xam miya faoliyatiningn natijasidir. Emotsional xolatlarning paydo bo`lishiga tashki olamda yuz beradigan o`zgarishlar xayot faoliyatining ortishi yoki pasayishiga bir xil extiyojlarning uygonishi va boshkalarning yuqolishiga hamda odam ogrganizmning ichida sodir bo`ladigan jarayonlarning o`zgarishiga olib keladi. Emotsialar uchun harakterli bo`lgan fiziologik jarayonlarning asosi murakkab shartsiz va shartli reflekslardir. Ma'lumki, shartli reflekslar setsemasi katta miya yarim sharlari putsida xosil kilinadi.

Miya katta yarim sharlarining putsi noral sharoitda putslok otsi markazlariga boshkaruvchilik, asosan tormozlashtirish tarzida ta'sir kursatadi va shunday qilib xissiyotlarning tashkarida ifodalanishi ushlab kolinadi. Bildirilmaydi. Agar miya putsim nixoyat darajada kuchli ko`zgolish xolatiga kelsa va kuchli ko`zgovchilarning ta'siri bilan uning boshkaruvchilik funktsiyasi bo`zulsa, chunonchi odam o`ta charchasa , mats bo`lsa , irradatsiya natijasida putslok otsidagi markazlar xam ko`zgoladi, ifodali harakatlarni nazorat qilish yukoladi. Odam o`zini odatdagidek to`ta olmay koladi. Shunday qilib emotsional xolatdagi vaktlardla insonda xayot faoliyatining turli tamonlariga talukli intensivliekning o`zgarishini ko`zatish mumkin.

Ma'lum bo`lishicha, emotsional xolatlar o`zining fiziologik moxiyati jixatidan katta yarim sharlar putsining v amiya putsi boshkaradigan putslok otsi sitemasi markazlarining funktsiyasigina bo`lib kolmay, balki nerv sitemasi kat'iy ma'lum bo`limlarning, chunochi, birinchidan, vazifasi bo`lmagan, faqat miyaning boshka mexanizmlari faoliyatini aktivlashtiradigan retikulyar formatsiyaning funktsiyasidir; ikiknchidan miyaning talamus (ko`rish tepachlari) deb atalgan va xususan gipotalamus (tepacha otsi qismidagi) deb atalgan joyning kadimgi putslok otsi to`zulishlari bilan yarim sharlar yangi putsloki urtasidagi limbik setsemasining funktsiyasidir.

Ijobiy va salbiy emotsiyalarning xudi shunga uxshash markazlari bosh miyaning yuqorida aytilgan boshka bo`limlaridadir. Ammo roxatlanish va azoblanish

markazlari bir-biriga juda yakin joylashgan. Elektrodlar yordami bilan anna shu juft markazlardan birida xosil kilingan ko`zgolish ma'lum salbiy yoki ijobiy extiyoj bilan bog`liqu bo`lgan ikkita qarama-qarshi emotsiyadan bittasinigina yuzaga kelitradi. Har xolda, agar ko`zgolish yonma-yon joylashgan markazlarga tarkalsa, ambivalent, ikki taraflama reaktsiya xosil bo`ladi.

O`z sifati jixatidan ijobiy bo`lgan turli emotsialar, salbiy kechinmalarning ayrim turlariga qaraganda, bir-biridan ancha yaxshi farqlanadiyu markazlarning joylashishi xakidagi yuqorida tariflangan xususiyatlar kupchilik emotsiyalarning juftt va karama krashi harakterga ega ekanligini tushuntirishga yordam beradi Emotsiya uchun qarama-qarshi emotsiyani topish mumkin: yokadi yokmaydi, kulay-nokulay, sevgi-nafrat, xursandchilik-gamginlik va xakazo.

«Azoblanish» va «roxatlanish» markazlariga elektr ko`zgovchisi orkali ta'sir qilish yo`li bilan o`tkazilgan eksprementlardan chikarilgan muxim xulosa, shu bo`ldiki, aynan shu markazlarning ko`zgotilishi shartli reflekslar xosil kilinish uchun mustaxkamlovchi omil bo`ldi. Binobarin, ana shunday elektr ko`zgovchisi orkali miya katta yarim sharlarining putsida- idrok, xotira, xayol, tafakkur, malakalar, odatlar, maqsad sari yo`nalish va xatti harakat sereotiplarining asosini tashkil qiluvchi muvakkat bog`lanishlar (ya'ni indivudning butun ongli faoliyatini tashkil qiladigan xamma narsalar) xosil kilinadi. shuning bilan birga shartli reflekslarning uchib qolishi, ularning tormozlanish va binobarin, katta miya yarim sharlari putslogining butun ixcham selektiv (tanlash ajratish) sitseasi miya svolining o`zunasi buylab, tepalik otsi qismidagi nerv tugunlarida joylashgan bu emotsional markazlarning doimiy ishlashi bilan bog`liqdir.

Insoning emotsional tamonlarining tadqiqotchilar tamonidan ekspremental ravishda aniqlangan fiziologik mexanizmlari datsavval karaganimizda yuksak xayvonlardagi emotsiyalarning fizitoligik mexanizmlaridan nisbatan kam fakr qiladi. Birok biz xissiyotlar mazmuning sifat tamonlariga va ularni ifodalash formlariga o`tashimiz bilanok odam xissiiyotlari bilan xayvon xissiyotlari urtasida farq nixoyatda katta ekanligin ko`ramiz. Juda kup olimlar xayvonlarda emotsional reaktsiyalarning borligin etirof etsalar xam, ammo xayvonlarda kanday bo`lmasin murakkab xissiyotlarning borligi xakida gapirish mumkin emas deb xisoblaydilar.

Odamda juda kup mikdorda xissiyotlar borki, bunday xissiyotlar xayvonlarda yuk va bo`lishi xam mumkin emas. Shuning bilan birga odam va xayvon uchun umumiy bo`lgan (gazablanish, kurkish, jinsiy xissiyot, kizikuvchanlik, xursandchilik, gamginlik kabi) emotsiyalar xayvonlarda sifat jixatidan farqlanadi.

Inson xissityolari tarixiy jixatdan determinlashgan, ya'ni sababiy bog`lanishlarga egadir. Shuning uchun juda sinchiklab kilingan biologik va fiziologik analiz xam inson xissiyotlarining aniq mazmunini ochib bermaydi hamda bu xissiyotlarning inson shaxsi ongli va ongsiz xatti harakatlarini amalga keltiruvchi kuchga, ya'ni motivga aylanish yo`llarini belgilab Bera olmaydi.

Emotsiyalarning «insoniylashuvi» shunda namoyon bo`ladiki, em otsiyalarda ichdan kechiriladigan xissiyotlar mazmuning sifatlari xayvonlardagina karaganada solishtirilib bo`lmaydigan darajada boy va murakkabdir. Odamlar bilan mexnat, siyosat, madaniyat, oila xayoti urtasidagi paydo bo`lgan real o`zaro munosabatlar hamda, shuning bilan birga tabiat bilan odamlar urtasidagi o`zaro munosabatlar juda kup yangi , sof insoniy xissiyotlarning va ularni ifodalash usullarining paydo bo`lishiga olib keladi. Odam yuz ifodalari bilan, boshini tebratish bilan, chukur xursinish orkali boshka odamga o`zining hamdardligini bildiradi, bolalarga odob bilan javob berishni, suxbatidoshiga ochik chexra javob berishini, kariyalarga va invalidlarga xurmat bilan joy bushatib

berishni va kichik bollarga mexribonlik bilan munosabatda bo`lishni urgatadi. Odam o`z emotsiyalarini o`zi boshkaradi, ularning urinsiz namoyon bo`lishidan tiyib koladi, ularni axlok, birgalikda yashash koidalari, rasm bo`lib kolgan odatlar va qonunlar nuktai nazaridan o`zi makulllaydi yoki koralaydi.

Yuzlab va minglab kechirilayotgan emotsiyalarda, affekitlarda, kayfiyatlarda konkeritlashadigan bu umumlashtirilgan xislar yuksak xislar deb ataladi. Yuksak xislar o`z tarkibiga birmuncha soddarok turli xsilarni oladi. Lekin yuksak xislarni oddiy xislar yig`indisidan iborat deb bo`lmaydi, chunki yuksak xislar o`zining sifatli mazmuniga va aloxida belgilariga egadir.

Masalan, komsomol topshirigini bajarish uchun bo`lgan javobgarlik xissi xam tashvishlanish emotsiyasi bir tamondan, senga ishonib topshirilgani uchun xursandlik bo`lsa, ikkinchi tamondan topshirikni bajara olmay qolishdan kurkish xissi sifatida, xam o`z kuchiga , gayratiga, iftixoriga ishonish emotsiyasi sifatida va topshirilgan vazifaga jiddiy karamaydigan urtoklardan gazablanish emotsiyasi sifatida, xamma shart-sharoitlar xisobga olinganligiga shubxalanish va xakazo sifatida kechiriladi. Ammo javobgarlik xissininng moxiyati mana shularinng xammasinining oddiy yig`indisidan iborat emas.

Inson faoliyatining qaysi bir turi qaysi bir soxasi xislardan qaysi birining asosi ekanligiga karab, yuksak xislarning muxum turalrini sanab o`tamiz: itsalgan mexnat Faoliyatida kechiriladigan xislarning muxim turlarini sanab o`tamiz. Itsalgan mexnat faoliyatida kechiriladigan xislar –praksisi xislar (yunoncha- praxis so`zidan olingan bo`lib, ish, faoliyat, yumush degan ma'noni anglatadi): axlokiy xislar(lotincha marolis so`zidan olingan bo`lib, axlokiy degan ma'noni bildiradi);

Etsetik xislar (yunoncha aitseses so`zidan olingan bo`lib) xissiy idrok degan ma'noni bildiradi.

Birinchi navbatda oda biror maqsadni anglabgina kolmay, uni e'tirof etadigan yoki inkor qiladigan, bu maqsadlarga erishishi yo`llarini baxolaydigan, ta'sir qilish usullari va kurollarini makullamaydigan, ularning to`g`ri tanlanganligia shubxalanadigan, nixoyat muvaffakiyat yoki mvaffakiyatsizlik xissini kechiradigan mexnat faoliyatida ko`zatiladi.

Mexnat inson xayotining asosi bo`lib, insoning mexnatga bo`lgan emotsional munosabati yuksak xislar orasida muxim urinni egallaydi. Masalan mexnatni oddiy mexnat sifatida «kiyin», lekin shodlik ishi sifatida, qiyinchiliklarga uchraganda bardamlik jangovar kayfiyat manbai sifatida, xis kilinadi, biror ishni mvaffakiyatli tugallanganda kishi aynisa tantana xissiga to`ladi.

Axlokiy xislarda odamning boshka kishilarga, kollektivga va o`zining ijtimoiy burchlariga bo`lgan munosabatlari ifodalanadi. Odam bu xislarni kechirar ekan, ma'lum axlokka, ya'ni ijtimoiy axlok printsiplari va normalari majmuiga asoslanib, boshka kishilarning xatti harakatlariga yoki psixik xususiyatlariga hamda o`zining xususiy xatti harakatlariga baxo beradi.

Muxabbat xissi tarkib topadigan va namoyon bo`ladigan ijtimoiy munosabatlar insonning xamma kechinmalariga xam albatta ta'sir qiladi.

Xakikiy muxabbat xissi odamning aqliy va jismoniy kuchlarini aktivlashtiradi, uni ijodiy yuksaqlikka ko`taradi. Odamning xakikiy muxabbati o`z ichki kechinmalarini dunyosiga berilib ketib, passiv xolatga tushib qolishga emas, balki faollikka undashi, kuch-kuvvat bagishlashi kerak.

Axlokiy xislar o`zlarining taraqqiyoti uchun yakin xisoblangan etsetik xisga doimiy ravishda tayanadi. Odamlar xayotning turli faktlariga va ularning san'atda aks

ettirilishga kandaydir go`zallik yoki xunuklik, fojiali yoki kulguli, olijanob yoki razil, nozik yoki dagal xodisalar sifatida munosabatda bo`ladilar. Bu xislar tegishli baxolarda, etsetik didlarda namoyon bo`ladi va o`ziga xos badiiy lazzatlanish xolatida kechiriladi.

Intellektual xislarda odamning xam xakkoniy fikrlarga, xa soxta, ajablanarli, shubxali, tushunarli yoki tushunib bo`lmaydigan, xayratda koldiradigan fikrlarga bo`lgan munosabatlarni ifodalanadi.

Intellektual xislarga datsavval ajablanish kiritilishi mumkin. Ajablanish inson bilish faoliyatining ajralmas tamonidir. Ajablangan kandaydir tushunib bo`lmagan xayratda koldiradigan narsa emotsionalga berilib ketgan odam o`zining bilish extiyojlarini kondirishga intiladi.

Xaqiqatni izlash shubxalanish xissi sifatida kechirilishi mumkin.

Nixoyat masalaning echilishi, xaqiqatni topish (yoki xaqiqatni o`zlashtirish) ishonch xissi bilan bir vaktda amalga oshishi mumkin. Bu xis odam aktiv bilish faoliyati orkali xosil kilgan g`oya hamda e'tikodlarini xayotga tatbik qilish uchun bo`lgan ko`rashning kiyin munitlarida unga madad bo`ladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Xissiyot, xis qilish nima?
2. Xis qilishda inson sezgilarining o`rni?
3. Emotsiya nima?
4. Muhabbat xissi deganda nimani tushunasiz?

9-mavzu: IRODA. (1 soat)

Reja.

1. Iroda xakida tushuncha.
2. Iroda akti va uning strukturasi.
3. Shaxsning irodaviy sifatlari va ularning tarkib topishi

Tayanch so`z va iboralar

Iroda, iroda akti, iroda strukturasi, inson irodasi, iroda kuchi, qat'iylik.

Tabiiy va madaniy, moddiy va ma'naviy extiyojlar tufayli yuzaga keladigan va maqsadga muofiklik harakterini kasb etadigan shaxs aktivligi turli harakatlarda amalga oshiriladi. Oila shu harakatlar yordamida odam tevarak atrofdagi olamni qayta o`zgartiradi. Manna shu harakatlarning xammasi ixtiyorsiz va ixtiyoriy harakatlardan iborat ikki kategoriyaga bo`linishi mumkin.

Ixtiyorsiz harakatlar anglashilmagan yoki etarli darajada anglanmagan mustaqqil (mayllar, kursatmalar vash u kabilar)ning paydo bo`lishi natijasida amalgan oshiriladilar. Bilan aql impulsiv harakterga ega bo`lib, ularning aniq rejasi bo`lmaydi. Odamning sarosimalik affekti, daxshat, ajalanish va shuning kabi boshka xolatdagi xatti harakatlari ixtiyorsiz harakatlarga misol bo`la oladi.

Ixtiyoriy harkatlar maqsadni anglashi va maqsadning amalga oshirilshini ta'minlaydigan operatsiyalarni taxminan tasavvur qilishni taqozo qiladilar. Ixtiyoriy harakatlarning aloxida guruxini irodaviy harakatlar deb atalgan harakatlar tashkil qiladilar. Maqsadga erishish yo`lida turgan karama krashiliklarni bartaraf qilish uchun zur berish bilan bog`liq bo`lgan va ma'lum maqsadga yunaltirilgan ongli harakatlar irodaviy harakatlar deb nomlanadi.

Iroda inson aktivligining aloxida formasidan iboratdir. Iroda odamning o`z

xatti haraktalarini o`zi boshkarshini, bir kator boshka intilish bilan aqllarni tormozlashini taqozo qiladi; iroda ongli ravishda kuyilgan maqsadga muofik turli harakatlar katorini tashkil qilishi ko`zda to`tadi. Irodaviy faoliyat shundan iboratki, bunda odam o`z-o`zini idora qiladi, o`zini kulga oladi, o`zining xususiy ixtiyorsiz impulslarini nazorat qiladi va kerak bo`lib kolgan paytda ularni yukotadi. Irodaning namoyon bo`lishi, ya'ni odam tamonidan turli ishlarning va irodaviy harakatlarning setemali tarzda amalga oshirilsh bunday ish harkatlarda ongning ishtirok qilishi bilan bogli shaxs aktivligidir.

Bu erda yuzaga kelgan vaziyatni baxolash, kelajakdagi harakatlar uchun yo`l-yurik tanlash, maqsadga erishish uchun kerak bo`lgan vositalarni tanlash, qarorga kelish va shuning kabilarni kursatshi mukin.

Shuning uchun bunday irodaviy harkatlarni amalga oshirishga odam ongli harakat qiluvchi shaxs sifatida butunlay jalb kitlingan bo`ladi.

Irodaviy faoliyat psixologik jixatdan bir kator muxim xususiyatlar bilan harakterlanadi.

Umumiy irodaviy faoliyatni yoki aloxida iroda aktinii amalga oshirishning muxim xususiyatlaridan biri amalga oshirilayotgan harakatlarning erkin ekanligini angnlashdan «xoxlasam unday xoxlasam bunday kilaman» deyishdan iboratdir.

Iroda shaxsning tarkib topgan kiyofasi, odamning ishtimoiy xayoti sharoitida har xil tasurotlarning natijasi sifatida paydo bo`lgan simtivlarning harakteri va xayotiy maqsadi bilan bog`liqdir. Shuning bilan birga irodaviy faoliyatning bevosita sababchisi sifatida irodaviy harakatlarni belgilab beradigan turli tuman xayotiy sharoitlar bo`lishi mumkin.

Odamning irodaviy faoliyati ob'ektiv jixatdan boglangandir, lekin bunday iroda psixologik jixatdan amalga oshirilishiga odam javobgar bo`lmagan kandaydir majburiy tashki zaruriyat degan ma'no kelib chikmaydi. Bunday tasavvur qilish xatodir.

Irodaviy faoliyatning harakterli xususiyati shundan iboratki, irodaviy harakatlarni odam oila vakt shaxs sifatida amalga oshiradi. Xudi manna shuning bilan bog`liq ravishda irodaviy harakat odam To`la ravishda javob beradigan ish siftaida ichdan kechiriladi. Irodaviy faoliyat tufayli odam kup jixatdan o`zini shaxs sifatida angalydi, o`z xayot yo`li va takdirini o`zi belgilashligini anglaydi.

Odamning irodaviy harakterlari murakkab psixologik mazmun bilan harakterlanadi.

Psixologik jixatdan iroda aktining nimadan ibrot ekanligini, uning zvenolari, strukturasi (to`zulishi) kanday ekanligini ochish juda muximdir.

Har kanday irodaviy harakat datsavval odam oldida tug`iladigan maqsadni taqozo qiladi. Boshqacha qilib aytganda, odam u yoki bu harkat orkali nimaga erishmokchi ekanligini anglaydi. Odam o`z harakterini o`zgartirishi lozimligini, kandaydir extiyojlarni kondirish keraqligini va shuning kabilarni anglaydi.

Odam muayyan maqsadga intilayotganini, uning belgilangan maqsadini kulga kiritishga nima majburp qilishini tushuntirish harakat motivlaridir.

Odatda odamning oldida u yoki bu xildagi jalb qilish xususiyatiga ega bo`lgan turli maiqsadlar paydo bo`ladiyu odamga bu maqsadlarni tanlashga, ularning ma'kulligi yoki noma'kulligini, uning xozirgi xayoti uchun yoki xayotining ancha o`zok boskichlari uchun axamiyati baxolashga va xozirgi payt uchun eng muxitm hamda eng keraqli xisoblanganini ajratishga to`g`ri keladi. Kishida muayyan maqsadga erishish itsagi tug`iladi. Masalan kasbni o`zgartirish, ukishga kirish.

bilan shu munosabat bilan irodaviy harakatning muxim boskichi, ya'ni kuyilgan mmaqsadga kanday erishishni unga erishish yo`llari kanday bo`lishni, kanday harakatlar bu maqsadga olib borishini uylash boskichi paydo bo`ladi bunday

uylavb ko`rishda ba'zan u yoki bu yo`lning maqsadga muofikligini chamalab ko`rish , maqsadga erishini real qiladigan vositalarni tanlash amalga oshiriladi. Anna shu jarayonlarning xammasi o`z moxiyati jixatidan iroda akti tarkibiga kirgan intellektual momentalr xisoblanadi.

Faqat qarorga kelishni e'tirof kilmaydigan muloxazalarni chamalab ko`rishgina emas, balki o`zaro bir-birini inkor qiluvchi harakatlarni amalga oshirishga undovchi extiyojlar ob'ekti o`zining axamiyati jixatidan qanchalik o`zaro barobor bo`lsa, bunday ko`rash xam shunchalik kuchli bo`ladi.

Motivlar ko`rashi natijasida qarorga kelish paydo bo`ladi: shubxalanish va ikkilanishlarni chetga surib tashlab, qarorni amalga oshirish kerak bo`ladiyu agar qarorga kelingandan sung xam «shubxalanish kurti» odamni bezovta qilishda davom eta bersa, bunday irodaviy harakat xakikiy xayratdan, kuyilgan maqsadga intilishdan maxrum bo`ladi.

Bir kator xollarda qarorga kelishning o`zi boshka kuchli extiyojlarning ta'sirini zaruriy tarzda engish bilan bog`liq bo`lgan deyarli jiddiylik harakterilagi nixoyat darajadagi ichki zur berish bilan bog`lik bo`ladi. O`zidagi karshiliklarni engish uchun bo`lgan bunday zarurat (o`zining ayrim istaqlari, mutsaxkamlanib kolgan yaramas odatlari, turmush xodisalariga nisbatan urganib kolgan, lekin ma'kullanmaydigan axlok jarayonlari vash u kabilar bilan ko`rashi) kechirilish irodaviy aktning harakterli sifati bo`lgan irodaviy zur berish bilan bog`liq.

Biz iroda akti xakida gapirganimizda shuni esdan chikarmasligimiz kerakki, irodaviy zur berishni ichdan kechirish faqat qarorga kelishda paydo bo`lmaydi. Irodaviy zur berish juda kup xollarda kabo`l kilingan qarorni ijro etishda g`oyat intensiv darajaga erishadi. Buning sababi shundaki, kabo`l kilingan qarorni ijro etish kupincha sub'ektiv va ob'ektiv tartibdagi bir kator karshiliiklarga duch keladi.

To`g`ri o`z-o`zi bilan bo`lgan kurashda qazongan galaba ijobiy harakterdagi xissiyotlarni yuzaga keltiradi: o`z utsinglan xukmron bo`lishing bilan bog`liq kechinmalar, o`z kuchingni anglash, o`z oldingga kuygan muxim maqsadlarga erisha olishingni anglash. Lekin shunga karamay, irodaviy zur berish, zur berishni ichdan kechirish g`oyat kuchli bo`lishi mumkin.

O`z-o`zidagi karshiliklarni engish bilan bir katorda, biz jiddiy karshiliklarni engish bilan bog`liq bo`lgan irodaviy faoliyatga duch kelamiz.

Shunday qilib irodaviy faoliyat uchun harakterli bo`lgan iroldaviy zur berish kupincha faqat qarama-qarshi motiivlar urtasida ixtilof bo`lgani uchun emas (ba'zan bunday ixtilof bo`lmaydi), balki kabo`l kilingan qarorni batamom ijro etish uchun ob'ektiv harakterga ega bo`lgan karshiliklarni engishga to`g`ri kelganligi uchun ob'ektiv harakterga ega bo`lgan karshiliklarni engishga to`g`ri kelganligi uchun yuzaga keladi.

Irodaviy faoliyat odamning xatti-harakatlarini uning olamga ongli shaxs sifatida kuygan axamiyatli maqsadlariga muofik ravishda boshkaradi. Odam o`zining ideallariga , g`oyalariga ishonch akidalariga beradigan baxolariga va o`z-o`ziga beradigan baxolariga mos kelmaydigan istaqlarni va harakatlarni paydo kilmaslikka , ularni tormozlashga harakat qiladi. Shunday qilib, iroda o`zining muxim funktsiyalaridan birini, ya'ni xatti-harakatlarini tormozlash, nazorat qilish, boshqarish funktsiyalarini namoyon qiladi.

Odam irodaviy harkatlarini amalga oshirishi, irodaviy zur berishi, o`zidagi karshiliklarni engishi (jaxolat, yalkovlik, yomon odatlar, tasodifiy kayfiyatlarga berilishi) va shuning bilan birga, tevarak atrofdagi karshiliklarni engishi tufayli unda qaror kabo`l qilish qobiliyati, kat'iylik, o`zini to`ta bilishi (matonatlilik) kabi kimmatli irodaviy

sifatini kundalik qiyinchiliklarni engishdan boshka xech narsa yaxshi tarkib toptira olmaydi.

Odamning irodaviy sifatlarini tarkib toptirishda kollektivning roli kattadir. Kishi irodasini tarbiyalashda kishi o`zi a'zosi bo`lishi bilan faxrlanib, uning fikrlari bilan xisoblashadigan kollektivning rpoli kattadir. Odam o`zini maxkam boglangan deb xis qiladigan kollektivda o`zi uchun ibratli xatti harakat namunalarini ko`radi.

Muvaffakkiyatli irodaviy harakatlar tufayli odam o`z kuchiga ishonch xosil qiladi, usayotganini sezadi va boshkalar bilan birgalikda qiladigan faolyatidang tobora ko`p qanoatlanish xissini kechiradi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Iroda nima?
2. irodaviy sifatlar deganda nimani tushunasiz
3. Dadillik nima?
4. Inson irodaviy faoliyatining yuksak darajasi?

10-mavzu: TEMPERAMENT. (2 soat)

Reja.

1. Temprement xakida umumiy tushncha.
2. Temprementning nerv-fiziologik asoslari.
3. Oliy nerv faoliyati tiplari va temperament.
4. Temprement tiplari.

Tayanch so`z va iboralar

Temperament, tip, qo`zg`alish, tormozlanish, temperament turlari, inson xarakteri.

Tashki olam xakidagi taassurotlar, utmish esdaliklari kelajak xakidagi xayollar, istak va tilaqlar, fikr hamda xissiyotlar tuxtovsiz ravishda bir-birini almashtirib turadi. Ruxiy xayot okimining anna shunday utib turishi turli odamlarda turlicha bo`ladi. Bir xil odamlar tevarak atrofimizdagi xayot faktlari va xodisalariga shoshmasdan, qiyinchilik bilan javob beradilar. Ular sust va befarq bo`ladilar temperamentning xususiyati psixikaning individual xususiyatlaridan bo`lib, inson psixik faoliyatining o`tishini, ya'ni uning dinamikasini belgilab beradi.

Birok psixik faoliyat dinamikasini faqat temperamentiga bog`liq emas. Psixik faoliyat dinamikasi, shuning bilan birga, motivlarga va psixik xolatlarga xam bog`liqdir. Masalan, har kanday odam, uning tempermentdan kat'i nazar, o`z ishiga kizikadigan bo`lsa, chakkonrok, tezrok ishlaydi, o`z ishiga kizikmasa, sekinrok, sustrok ishlaydi. Har kanday odamning yakin kishilaridan birining ulimi uning ruxiy va jismoniy kuchlarini bushatib yuboradi. Temperamentga talukli individual dinamik xususiyatlardan farq qilish uchun kushimcha belgilarni bilish zarurdir. Bu kushimcha belgilar quyidagilardir.

1. Temperamentning ayni bir xil xususiyatlari, motiv va psixik xolatlardan farq kila ularok, xudi bir odamning o`zida faoliyatning har xil turlarida va har turli maqsadlarida, masalan, mexnatda, uyinda sportda, turli darslarda vash u kabilarda namoyon bo`ladi.

2. Temperament xususiyatlari odam xayotining butun davomida yoki bir qismida barqaror va o`zgarmasdir.

3. Mazkur odamdagi temperamentning turli xususiyatlari bir-

biri bilan tasodifiy birlashgan bo`lmay, balki bir-biri bilan qonuniy boglangan bo`lib, xususiyatlar temperament tiplarini harakterlovchi ma'lum strukturani xosil qiladi.

Shunday qilib, temperamentning xususiyatlari deganda, bir inson psixikasini belgilovchi psixikaning barqaror individual xususiyatlarini tushunamiz. Bu xususiyatlar turli mazmundagi faoliyatlarda, motivlarda va maqsadlarda nisbatan o`zgarmaydi hamda temperament tipini harakterlovchi strukturani xosil qiladi.

I.P.Pavlov xayvonlarning oliy nerv faoliyatlarini urganib, itlarning shartli reflekslarining xosil bo`lishi va davom etishi harakteri jixatidan xam odamlardan farq qilishi bilan birga, temperament jixatidan xam farq qilishini ochgan: I.P.Pavlov temperment xam shartli reflektor faoliyatining individual xususiyatlarida bo`lgani kabi sabablar bilan bog`liqdir, degan xulosaga kelgan.

I.P.Pavlov ta'limoti buyicha, shartli reflekslar xosil bo`lishining indiviual xususiyatlarining sababi nerv sistemasining xususiyatlaridandir. I.P.Pavlov ana shunday asosiy xususiyatlaridan uchtasini ajratgan edi.

a) ko`zgolish jarayoni va tormozlanish jarayonining kuchi;

b) ko`zgolish kuchi bilan tormozlanish kuchi urtasidagi muozanatlik darajasi yoki, boshqacha qilib aytganda, nerv sistemasining muozanatlashganligi;

v) ko`zgalishning tormozlanish bilan almashinish tezligi va, aksincha, yoki boshqacha qilib aytganda, nerv jarayonlarining harakatchanligi.

I.P.Pavlovning aniqlab kursatishicha, har bir xayvoning temperamenti ana shu xususiyatlarning kandaydir aloxida bittasiga bog`liq bo`lmay, balki ularning kushilib kelishiga bog`liqdir. Ayni bir vaktning o`zida xam shartli reflektor faoliyatining individual xususiyatlari va temperament bog`liq bo`lgan nerv sistemasi xususiyatlarining ana shunday kushilib kelishini I.P.Pavlov nerv sistemasining tipii deb atagan. I.P.pavlov nerv sitemasini turtta asosiy tipga:

1)Kuchli, muozanatli, epchil;

2) Kuchli muozanatsiz, epchil;

3)Kuchli, muozanatli, sust;

4) Kuchsiz tipga ajaratadi.

Temperament tiplarining kelib chiqishida, har xolda , irsiyat asosiy rolni uynasa kerak. Agar irsiy fiziologik xususiyatlari bir xil bo`lgan bir xil tuxumdan paydo bo`lgan (gomozigot) egizaqlarning temperament xususiyatlarini irsiy fiziologik xususiyatlari unchalik bir xil bo`lmagan ikkita tuxumdan paydo bo`lgan (geterozigoti) egizaqlarning temperament xususiyatlari bilan solishtirsak, bu narsa juda yaqqol tasdiklanadi. Geterozigot egizaqlarga qaraganda gomozigot egizaqlar temperamentlari xususiyatlarining uxshashlik darajasi shunchalik ortiqki , temperamentning irsiyat yo`li bilan berilish imkoniyatini 85 %ga tengdir. Turli oilalar tarbiyasiga olingan gomozigot egizaqlar temperamentlari takkoslab kurilganda xam xudi shuning o`zi tasdiklanadi.

Temperamentning kolgan zxususiyatlarining xayot sharoit va tarbiyaga bog`liq ravishda o`zgarishi umuman temperamenttipining irsiyat yo`li bilan chiqib kelishiga karshilik kilmaydi.

Ma'lum temperament tipining asosiy xususiyatlari birdaniga xammasi namoyon bo`lmaydi, balki yoshga karb sekin-atsa nerv sistemasining voyaga etishi bilan bog`liq xolda namoyon bo`ladi. Bu jarayonni biz temperamentning voyaga etishi deb ataymiz.

Temperament tiplarining harakteriskasiga baxo beradigan bo`lsak, unda biz ularning har birida yaxshi va yomon xususiyatlar borligini ko`ramiz. Masalan sangvinik o`zining emotsionalligi va ishchanligi bilan ajralib turadi, lekin uning mayllari, shuning bilan birga, diqqatning tuplanishi beqarordir. Melonxolik tez tolikadi va o`ziga

ishonmaydi, tashvishsiz, lekin u nozik sezuvchi, extiyotkor va xushyor odamdir.

Shunday qilib yaxshi va yomon temperament bo`lmaydi.

Xozirgi zamon texnikasida melonxolik uchun kiruvchi samolyot uchuvchisi bo`lish nixoyatda kiyin yoki bunday kishilarga tusatdan paydo bo`ladigan avariya xavfi o`z vaktida reaktsiya qilishi lozim bo`lgan murakkab energosistemalarda ishlash ogirlik qiladi. Odamning psixik xususiyatlariga nisbatan faoliyatni shunda yyo`l bilan tanlashni professional tanlash deb ataladi. Melonxolik o`quvchini xatti-harakatlari uchun keskin koyish uning ruxini tushurib yuboradi, o`ziga ishonmasligini Yana ortirib yuboradi va o`z kuchiga shubxa bilan karay boshlaydi. Agar melonxolik o`quvchiga nisbatan kattik talabchanlik qilish yoki keskin munosabatda bo`lish odat tusiga kirib kolsa, o`quvchi ezilib, kurkib usadi. Aksincha, ragbatlantirish va maktash unga xos bo`lgan o`ziga ishonmaslikni engishga yordam beradi.

Sangvinik boshidan kechirgan kungilsiz xodisalarni tez esidan chikarib yuborishi va o`z kuchi hamda qobiliyatlariga ortiqcha baxo berishga moyildir, salbiy baxoga nisbatan kattiklik va talabchanlik unga ijobiy ta'sir kursatishi mumkin. Temperament xususiyatini e'tiborga olgan xolda xudi shunday individual munosabatda bo`lish mexnatni tashkil qilishda, sportchilarning mashklarida va faolyatining boshka turlarida xam bo`lishi mumkin va zururdir.

Temperament xususiyatlarining faoliyat talablariga moslashuvining uchunchi yo`li xam bor bo`lib, bu temperamentning salbiy tarzda namoyon bo`lishini motivlar bilan engishdan iboratdir. Yuqorida aytib utilgandek, faoliyatning dinamik xususiyatlari faqat temperamentga emas, balki motivlarga xam bog`liqdir. Shuning uchun mazkur odamdagi eng faol motivlardan foydalanib,biz unda temperamentiga xos bo`lgan xususiyatlarga qarama-qarshi xatti-harakat dinamikasining xususiyatlarini yuzaga keltiramiz. Masalan o`quvchilarda yuksakaktivlikni uygotadigan juda kizikarli darsda xoleriklarning vazminlik darajasi xudi sangviniklarnikidek bo`ladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Temperament nima?
2. Temperament tiplari qaysilar?
3. O`z temperament tipingizni bilazizmi?

11-mavzu: XARAKTER. (1 mavzu)

REJA

1. Harakter xakida umumiy tushncha.
2. Harakter xislatlari.
3. Xarakterning shakllanishi.

Tayanch so`z va iboralar

Harakter, xulq atvor, jaxl, nerv sistemasi, psixik hususiyat, kollektiv

Har bir odam har kanday boshka odamdan o`zining individual psixologik xususiyati bilan ajralib turadi. Mana shu shu ma'noda, oddiy tilda mazkur odamga xos bo`lgan harakter xususiyatlari xakida gapiriladi. Harakter so`zi grekchadan aynan tarjima kilinganda, bosilgan tamga degan ma'noni anglatadi. Lekin psixologiyada «harakter» so`zi birmuncha tor bo`lib, ma'lum ma'noga egadir.

Psixologiyada harakter deganda mazkur shaxs uchun tipik xisoblangan faoliyat usullarida namoyon bo`ladigan, tipik sharoitlarida kurinadigan va bu sharoitlarga

shaxsning munosabati bilan belgilanadigan individual psixik xususiyatlar yig`indisi tushuniladi.

Shaxs munosabatlari harakter xislatlarining individual o`ziga xos xususiyatini ikki xil tarzda aniqlaydi. Bir tamondan , harakterning mazkur xususiyati namyon bo`ladigan har bir tipik vaziyat emotsional kechinmalarning individual o`ziga xos xusisiyati shaxs munosabatiga bog`liq.

Boshka tamondan olganda, har bir tipik vaziyatdagi harakat sifatlari va individual o`ziga xos usullari shaxs munosabatlariga bog`liqdir.

Odam harakatlarining sifati va usullari faqat shaxs munosabtalrigagina bog`liq bo`lmay, balki iroda, xissiyot, diqqat, aql xususiyatlariga xam, ya'ni psixik jarayonlarning individual xususiyatlariga xam bog`liqdir. Masalan mexnatda namoyon bo`ladigan trishkoklik va puxtalik faqat mexnatga ijobiy munosabatda bo`lishga emas, balki diqqatning tuplanishiga, harakatlarning aniqligi va chakkonligiga, irodaviy zur berishga va shu kabilarga bog`liqdir.

Harakter xislatlari odamni ma'lum tarzda harakat qilishga , ba'zan esa sharoitga qarama-qarshi harakat qilishga undar ekanlar, ular xayotning kiyin dakikalarida xammadan ko`ra yaxshirok namoyon bo`ladilar. Harakter xususiyatlarining aktivligi , harakatga undovchi kuch sifatida, iroda kuchiga muxim jixatdan ta'sir qiladi. Harakter xususiyatlari qancha aktiv bo`lsa, bu xususiyatlar ta'siri bilan yuzaga keladigan iroda kuchlarini xam odam shunchalik kup namoyon qiladi. Aktiv harakter xislatlarisiz kuchli irodaning bo`lishi mumkin emas.

Harakter xususiyatlarining asosi ko`chish mexanizmi odada ma'lum jixatdan xayvonlardagi ko`chish mexanizmidan keskin farq qiladi. Ko`chish mexanizmining xosil bo`lishda ikkinchi signal sistemasi, ya'ni inson xatti-harakatlariga ijtimoiy baxo beri shva boshka tasurotlar tarzida nutq ko`zgovchilari sistemasi hamda bu tasurotlarga odam javob beradigan nutq reaktsiyalari nixoyatda katta rol uynaydi.

Harakterning namoyon bo`lishi bilan nerv sistemasi umumiy tipining namoyon bo`lishini solishtiraigan bo`lsak, harakter xususiyatlarining paydo bo`lishida boshqacha fiziologik sharoit borligini ko`ramiz.

Psixologlarning kator tadqiqotlarida odamlarning harakat usullari nerv sitemasi umumiy tipining zid xususiyatlari bilan aynan bir tipik vaziyatda va sharoitga bir xil ijobiy munosabatda bo`lish bilan solishtirib kurilgan bu erda shun narsa aniqlanganki, nerv sitemasi umumiy tipining zid xususiyatlariga psixologik jixatdan zid bo`lgan harakat usullari mos keladi. Chunonchi, sust nerv sistemasiga ega bo`lgan o`quvchilar, yuqorida kursatib utilgandek, sinfdagi urtoklariga va sinf kollektiviga ijobiy munosabatda bo`lish bilan birga yaxshi tanigan urtoklarining tor doirasi bilan aloqa qilishga moyil bo`ladilar ular o`z tashabbuslari bilan o`zlari xakida kamdan-kam biror narsa aytadilar, ular juda qiyinchilik bilan yangi tanish ortiradilar, ammo ular eski urtoklari bilan o`zok vaktga ajralayotgan bo`lsalar, ular bilan munosabatlarini o`zishlari kiyin bo`ladi. Aksincha harakatchan nerv jarayonlariga ega bo`lgan o`quvchilar odamlar bilan bo`ladigan munosabatlarida qarama-qarshi xususiyatlarni namoyon qiladilar. Odamlar bilan bo`ladigan munosabatlardagi bu individual xususiyatlar harakter xususiyatlari xisoblanadi.

Nerv sistemasining umumiy tipii ayni bir vaktning o`zida temperamentining fiziologik asosi xam xisoblanar ekan, bunday xolda temperament bilan harakter urtasidagi mutsaxkam aloqa kelib chiqadi. Temperament tipii harakterning individual o`ziga xos xususiyatlarining paydo bo`lishidagi muxim psixologik sharoitlardan biridir.

Harakterning ayrim xususiyatlari bir- biriga bog`liq , bir-biriga tobe yaxlit

organizmni xosil qiladi. Mana shunday yaxlit organizm harakter strukturasi deb ataladi. Shuning uchun biz harakterning bir yoki bir necha xususiyatlarini bilar ekanmiz, harakterning bizga noma'lum bo`lgan boshka xislatlarini xam aytib Bera olamiz. Masalan odamning taabbur va shuxratparatsligini bilsa, uning odamlarga nisbatan kora kungilli ekanligi xakida taxmin kila olamiz. Agar odam kamtarin bo`lsa, uni kungilchan deb taxmin kila olamiz.

Psixik xususiyatlarning o`zaro boglangan sistemasini simptomokomplekslar yoki faktorlar deb atadilar. Bu simptomokomplekslarni analiz qilish orkali harakter strukturasining nima bilan belgilanishini aniqlab olamiz. Masalan, shaxslararo munosabatlarda namoyon bo`ladigan harakter xususiyatlarining bir-biriga karma-karshi sistemasini ajratilishi mumkin (shartli ravishda buni «shaxs-atrofidagi odamlar» sistemasi deb ataymiz).

Agar nixoyatda zid qarama-qarshi simptomokomplekslar nazarda tutilsa, unda ayrim odamlarda bu sistema o`ziga ishonish, o`zidan magrurlanish, o`zbilarmonlik, maktonchoklik, urishkoklik, uch olishlik, kekkayish, pismiklik, jamoatchilik tamonidan makullangan narsalarni sezmaslik, kupchilik tamonidan kabo`l bkilingan xatti-harakat koidalarini pisand kilmasliklarning kushilshida namoyon bo`ladi. Bunday odamlar o`zlariga ishonmaydilar, kamtarinligi, kungilchanligi, iltifotligi, sabrliligi, har narsa yuzasidan o`zini ayblashga moyilligi, yumshokligi, uyatchanligi, dilkashligi, to`g`riligi bilan ajralib turadilar. Xudi shuningdek, bo`larga karma-karshi xususiyatlar guruxi-dilkashlik, samimiylik, kupchilik tamonidan kabo`l kilingan xatti-harkat koidalariga buysunish odamlarga nisbatan qarama-qarshi munosabatni ifodalaydi.

Shaxsning turli munosabatlari bilan belgilangan harakter xususiyatlarining turtta sistemasi farqlanadi.

1. Kolektivga va ayrim odamlarga bo`lgan munosabatlarni ifodalovchi xususiyatlar, (yaxshilik, mexribonlik, talabchanlik, takabburlik vash u kabilar).
2. Mexnatga bo`lgan munosabatni ifodalovchi xususiyatlar (Mexnatsevarlik, yalkovlik, vijdonlik, mexnatga ma'suliyat yoki ma'suliyatsizlik bilan munosabatda bo`lish vash u kabilar.
3. Narsalarga bo`lgan munosabatni ifodalovchi xususiyatlar ( ozodalik yoki ifloslik, narsalar bilan ayab yoki ayamasdan munosabatda bo`lish vash u kabilar).
4. Odamning o`z-o`ziga bo`lgan munosabatlarini ifodalovchi xususiyatlar (izzat-nafslilik, magrurlik, shuxratparatslik, magrurlik, o`zini katta olish, dimogdorlik, kamtarinlik vash u kabilar).

Harakterning mana shu muxim gurux xususiyatlaridan tashkari, kamrok axamiyatga ega bo`lgan boshka juda kup xususiyatlari xam bor.

Shaxsning birgina munosabatiga emas, balki bir necha turli munosabatlariga bog`liq bo`lgan harakter xususiyatlari xam bir-biri bilan o`zaro bog`liqdir.

Masalan, ayrim odamlarda o`ziga ishonish, o`zibilarmonlik, o`ziga bino kuyish, maktanchoklik, boshka odamlarda bo`lsa, aksincha, o`ziga ishonmaslik, har narsadan o`zini ayblashga moyilllik, kurkoklik xususiyatlarini ko`ramiz.

Demak, shaxs va tevarak atrofdagi odamlar deb nom olgan xususiyatlar sistemasi odamlarga va kollektivga hamda kishining o`z-o`ziga bo`lgan munosabatlariga bog`liq xususiyatlarni birlashtiradi. Buni shuning bilan tushuntirish mumkinki, vokelikning turli tamonlariga bo`lgan odaning munosabatlari inson shaxsida xam har biri o`z-o`zicha, bir-biriga boglanmagan xolda mavjud emas, har turli munosabatlar xam o`zaro boglanadi va xatto o`z-o`ziga bo`lgan munosabatlar xam kup jixatdan odamlarga va kolektivga bo`lgan munosabatlar bilan bog`liqdir. Kollektiv oldida o`z mexnat burchini

anglash, masalan, mexnatga xalollik, jamiyat foydalanadigan narsalarga nisbatan extiyotkorlik bilan munosabatda bo`lish xam mexnat klletiviga bo`lgan yakinlikka bog`liqdir.

Shaxs munosabatlarining o`zaro bog`liqligi xam shaxs harakteri strukturasining ayrim xususiyatlariga bog`liqdir.

Birinchidan, ana shu o`zaro bog`liqlik tufayli shaxsning faqatgina kandaydir bir yolgiz munosabatiga bog`liq bo`lgan harakter xususiyati topilmasa kerak. To`g`rirogi, biz shaxsning ma'lum munosabatlariga bog`liq bo`lgan ayrim xususiyatlar guruxi xakida gapirishimiz lozim.

Ikkinchidan shaxs munosabatlarining o`zaro aloqasi tufayli aynan bir xil munosabtiga bog`liq bo`lmay, balki kup yoki oz darajada turli munosabatlarga bog`liq bo`lgan harakterning xamma xususiyatlari o`zaro bog`liqdirlar. Odamning harakteri nisbatan bir butun, yaxlitdir..

Uchunchidan , shaxs munosabatlarining o`zaro aloqasida markaziy, asosiy va ularga tobe bo`lgan xosila munosabatlar bordir.

Shaxsning markaziy asosiy munosabatlari ijtimoiy munosabatlar xamma vakt tipikdir. Masalan, shaxsning markaziy, asosiy munosabatlari odamlarga va kollektivga bo`lgan munosabatlardan iboratdir. Madomiki, harakter xususiyatlarining o`zaro aloqasi shaxs munosabatlarining o`zaro aloqasi bilan aniqlanar ekan, u xolda har bir aloxida harakter xususiyatining individual o`ziga xosligi va qaytarilmasligiga karamay, harakter strukturasining asosida xamisha shaxsning tipik asosiy munosabatlari yotadi.

Harakterning o`zgarishidagi bu farqlar odamning janjalli vaziyatdan chiqish uchun kanday yo`l toipshiga bog`liq, u kanday ish harakat qilishga qaror qiladi.

O`z-o`zidan ma'lumki, jiddiy sharoitlarda odamning qiladigan ish-harakatlari datsavval uning butun utmishdagi taraqqiyoti va tarbiyasiga bog`liq bo`ladi. Birok taraqqiyot va tarbiyaning xatto eng kulay sharoitlarida xam tashki hamda ichki sharoitlar kushilmasining cheksiz turli tumanligi tufayli ayni bir odam mutlaqo har xil ish harakat qilishga qaror qilishi mumkin.

Odam o`zining butun xayoti davomida o`z ish-harakatlari bilan o`z harakterini o`zi yaratadi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Xarakter nima?
2. Xarakter strukturasi?
3. Xarakter va temperament munosabstlari?
4. O`z xarakteringizni to`liq bilasizmi?

11-mavzu: QOBILIYaTLAR. (1 soat)

Reja.

1. Qobiliyat xakida umumiy tushuncha.
2. Qobiliyatlarning sifat va mikdor harakteriskasi.
3. Qobiliyatning rivojlanishi.
4. Qobiliyatlar va yoshlarni kasb tanlash muammolari.

Tayanch so`z va iboralar

Qobiliyat, sifat va miqdor, tal'ant, iste'dod, layoqat

Qobiliyatlar - odamning shunday psixologik xususiyatlaridiirki, bilim,

ko`nikma, malaka ortirish shu xususiyatlarga bog`liq bo`ladi, lekin bu xususiyatlarning o`zi o`z bilim, malaka va ko`nikmalarga taallukli bo`lmaydi.

qobiliyatlar bilim, ko`nikmava malakalarni egallashda namoyon bo`lsa xam, ular bilimlarga, ko`nikmalarga taalukli bo`lmaydilar. qobiliyatlar va bilimlar, qobiliyatlar va ko`nikmalar, qobiliyatlar va malakalar bir-biri bilan aynan narsalar emas.

Malaka, ko`nikma va bilimlarga nisbatan odamning qobiliyatlari kandaydir imkoniyat tarzida namoyon bo`ladilar.

qobiliyatlar imkoniyalardan iborat bo`lib, biror bir ishdagi zaruriy maxorat darajasi xaqiqatdir.

Psixologiya qobiliyatlar bilan faoliyatning muxim komponentlari bo`lmish bilim, malka va ko`nikmalarning aynanligini inkor kilar ekan, ularning birligini takidlab o`tadi. qobiliyatlar faqat faoliyatda namoyon bo`ladiki, shunda xam faqat, ana shu qobiliyatlarsiz amalga oshirilishi mumkin bo`lmagan faoliyatlardagina namoyon bo`ladi.

qobiliyatlar bilan ko`nikma, bilim, va malakalarning birligi nimada ifodalanadi. qobiliyatlar bilim, ko`nikma va malakalarning o`zida kurinmaydi, balki ularni egallash dinmakasida namoyon bo`ladi, ya'ni boshqacha qilib aytganda, mazkur faoliyat uchun muxim bo`lgan bilim va ko`nikmalarni o`zlashtirish jarayoni turli sharoitlarda qanchalik tez, chukur engi mutsaxkam amalga oshirilishda namoyon bo`ladi. Xudi mana shu erda yuzaga chiqadigan farqlar bizga qobiliyatlar xakida gapirish xukukini beradi.

Shunday qilib qobiliyatlar shaxsning faoliyatni muvaffakkiyatli amalga oshirish sharti xisoblangan va bilim, ko`nikma hamda malakalarni egallash dinamikasida yuzaga chiqadigan farqlarda namoyon bo`ladigan individual –psixologik xususiyatdir.

qobiliyatlar individual-psixologik xususiyatlar bo`lishi bilan birga ularni shaxsning bizga ma'lum bo`lgan boshka xususiyatlariga, aql sifatlariga xotira xususiyatlariga harakter xususiyatlariga emotsional xususiyatlarga va shuning kabilarga karma-karshi kuyib bo`lmaydi, hamda ularning shaxsning bizga ma'lum bo`lgan boshka xususiyatlariga aql sifatlariga, xotira xususiyatlariga, emotsional xususiyatlariga va shuning kabilarga karma-karshi kuyib bo`lmaydi, hamda qobiliyatlarni shaxsning bu xususiyatlari bilan bir katorga xam kuyish mumkin emas. Agar ana shu sifatlaridan birortasi yoki ularning yig`indisi faoliyat talablariga javob bersa yoki bu talabalar ta'siri bilan talab topsa, unday paytda bu shaxsning mazkur individual –psixologik xususiyatlari qobiliyatlar deb xisoblashga to`la asos bo`la oladi.

qobiliyatlar individual-psixologik xususiyatlar sifatida harakterlanadi, ya'ni bir odamninngsh boshka bir odamdan farq qiladigan sifatlari ochib berildi.

qobiliyat xususiyatlarining sifat tamonidan karalishi maqsadga har turli yo`llar bilan borishga imkon beruvchi o`zgaruvchan mikdor tuplami sifatida faoliyat muvapffakkiyatini ta'minlovchi inson psixologik xususiyatlarining murakkab kompleksi sifatida kurinadi.

qobiliyatlarni mikdor jixatidan ulchash muammosi psixologiyada katta tarixga egadir. XIX asrning oxiri va XX asrninng boshlaridayok bir kator psixologlari ommaviy ixtisoslar uchun kasb tanlashni amlaga oshirish zarurati bilan bog`liq bo`lgan talablar ta'siri otsida ta'lim olayotganlarning qobiliyat darajasini aniqlashni talab qilib chiqadilar.

Usha paytlarda qobiliyatlarni ulchash usuli sifatida aqliy is'tedod testlaridan foydalanildi. Aqliy iste'dod testlarining yordami bilan bir kator mamlakatlarda qobiliyatlarni aniqlash va maktablarda o`quvchilarni saralash armiyada ofetserlik xizmatini bajarish, sanoatda raxbarlik lovozimini tanlash vash u kabilar amalga oshiriladi.

qobiliyatlar odamning konkert faoliyatidan tashkarida mavjud bo`lamaydi. qobiliyatlarning tarkib topishi esa ta'lim tarbiya jarayonida sodir bo`ladi. Demak odam qobiliyatlarini aniqlashning eng to`g`ri yo`li ta'lim jarayonida bolaning yutuklari dinamikasini namoyon qilishdir.

Odam egallab oladigan faoliyat uning psixologik sifatlariga yuksak talablar kuyadi. Bu talablarni qandaydir bitta sifat, garchi bu sifat taraqqiyotining juda yuksak darajasiga erishgan bo`lsa xam qondira olmaydi. Aloxida olingan bita psixik xususiyat faoliyatning yuksak maxsuldorligini ta'minlay oladi, butun qobiliyatlarining «ekvevalenti» sifatida yuzaga chiqadi degan fikr ilmiy xaqiqatga to`g`ri kelmaydigan fikrdir. qobiliyatlar murakab strukturaga ega bo`lgan psixik sifatlari yig`indisidan iboratdir.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Qobiliyatli bolalar deganda nimani tushunasiz?
2. Iste'dodli bolalar deganda nimani tushunasiz?
3. Tala'nt nima?
4. Qobiliyatni o`lchash mumkinmi?
5. Fzingizda qobiliyat ustunmi, iste'dodmi?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:
Asosiy adabiyotlar

1. Karimov I.A. «O`zbekiston XX1 asr bo’sag’asida.».- T., 1998.
2. Karimov I.A. «Barkamol avlod-O`zbekiston tarakiyotining poydevori».- T.
3. Karimov I.A. O`zbekiston buyuk kelajak sari. T., O`zbekiston, 1998.
4. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o`z qo`limiz bilan quramiz-T., 1999.
5. Karimov I.A. Ilm-ziyo saloxiyati-yurt boyligi, «Ma'rifat» gazetasi, 1993.
6. Karimov I.A Barkamol avlod orzusi, Toshkent.: 2000 yil
7. Karimov I.A. «Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz», Xalq so`zi 2001 yil 17-fevral.
8. Karimov I.A O`zbekiston XXI asrga intilmoqda, Toshkent.: 2001 yil
9. Karimov I.A «Inson manfaatlarini ta'minlash, ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish-ustuvor vazifamizdir.» (Konstituttsiyamizning 14 yilligiga bag`ishlangan ma'ruza) T.: 2006 yil 7-dekabr
10. Karimov I.A «Inson manfaatlarini ta'minlash, ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish-ustuvor vazifamizdir.», (Ikkincha chaqiriq O`zbekiston Respublikasi Oliy majlisining 14-sessiyasidagi nutq), T.: 2007 yil 29-aprel
11. Karimov I.A «Demokratik huquqiy davlat erkin iqtisodiyot talablarini to`liqjoriy etish, fuqarolik jamiyati asoslarini qurish-farovon hayotimiz garovidir.», (Vazirlar mahkamasi majlisidagi ma'ruza) T.: 2007 yil
12. Krutetskiy V.A, Pedagogik-psixologiya, Toshkent 1976 yil
13. Vohidov M.V, Psixologiya, Toshkent 1982 yil
14. Nemov R.S. «Psixologiya».-Kn.1.-M., 1998 yil
15. Petrovskiy A.V. Psixologiya, Toshkent 1992 yl
16. Karimova V.M. «Ijtimoiy psixologiya asoslari».-T., 1994 yil
17. Goziev E. Psixologiya. T., O`qituvchi, 1994 yil
18. Baratov Sh. O`quvchi shaxsini o`rganish usullari. T., 1995 yil
19. Goziev E. Intellekt psixologiyasi. T., O`qituvchi, 1996 yil
20. Goziev E. va b. Psixologiya muammolari. T., O`qituvchi, 1996 yil
21. Goziev M. Oliy maktab psixologiyasi, T.: 1997 yil
22. Davletshin M.G., Psixologiyadan izoxli lugat. T., 1998 yil
23. Немов Р.С. Психология: Учебник: В 3кн. Книга 1. Общие основы психологии, М.: 1998 г.
24. Davletshin M.G., Jalilova S.X., Oliy maktabda ta'lim jarayoni samaradorligining psixologik tomonlari. T.: 2001 yil
25. Psixologiya V.Karimova. Toshkent, 2002 yil
26. Nishonova Z.T, Oliy maktab psixologiyasi, Toshkent.: 2003 yil
27. Goziev M. Umumiy psixologiya, Toshkent, 2004 yil
28. Berdiev G., Ibragimov A., Raxbar psixologiyasi, T. 2005 yil
29. Kto est kto v mire, Moskva-2005 yil
30. Xaydarov F.I., Xalilova N.I. Psixologiya fanlarini o`qitish metodikasi. T,2006

Qo`shimcha adabiyotlar

1. Ibroximov A. va boshk. Vatan tuygusi.-T., 1996
2. Karimova V. Va b.k. Mustaqil fikrlash.-T.,Shark, 2000
3. Abu Nosir Forobiy. Toshkent, 1994
4. Nishonova Z.T., Bolalr psixologiyasini o`qitish metodikasi, T.: 2005 yil
5. Nishonova Z.T., Eksperimental psixologiya, T.: 2006 yil

Ko’rgazmali qurollar uchun

1. M.Raxmonova «Psixologiya darsida ko’rgazmalilik» Toshkent-1991 yil
2. M.V.Gomezo., I.A.Domashenko., Atlas po psixologii, M.: 1986 yil